

Ўзбекистон Республикаси Олий таълим вазирлиги
Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика университети
Миллий истиқлол ғояси ва маънавият асослари кафедраси

Муҳаммаджон Имомназаров

МИЛЛИЙ МАЪНАВИЯТ БОСҚИЧЛАРИ.

*(Олий ўқув yurtлари учун
дарслик)*

Тошкент -2007

Маънавият ўзликни англашдир

(Муқаддима ўрнида)

1-ФАСЛ. “МИЛЛИЙ МАЪНАВИЯТИМИЗНИНГ ТАКОМИЛ БОСҚИЧЛАРИ” ФАНИНИ НЕГА ЎРГАНАМИЗ

2-фасл. Миллий маънавиятимиз тарихий такомилини даврлаштириш муаммолари. **Қадим маънавиятимизни англаб етиш қийинчиликлари.**

Миллий маънавият, аввало, тарихий ҳодисадир. У бир кунда, бир йилда, балки ҳатто бир асрда ҳам мукамал шаклланмайди. Ўрта Осиё халқлари тарихининг ибтидоси асрлар қаърига сингиб кетган бўлиб, улар босиб ўтган неча минг йиллик маънавий камолот пиллапояларини аниқлаш бугун учун муҳим муаммодир.

Аммо миллий маънавият тарихи билан сиёсий, ижтимоий, ҳатто маданий ҳаёт тарихи орасида муҳим фарқли жиҳатлар мавжуд. Аввало миллий маънавият тарихи миллатнинг маънавий тақомил жараёни билан боғлиқ. Унда баъзан асрлар кунларга, ва аксинча, кунлар асрларга тенг бўлиши мумкин. Миллатнинг маънавий камолоти замонда, яъни унинг бутун тарихи давомида юз беради, аммо у баъзан шиддат билан юксалиб борса, баъзан эса маълум даражада таназзулга юз тутиши ҳам мумкин. Бир нарсга аёнки, тарих ҳодисалари, шахслар, воқеалар ўтиб кетади, моддий маданият унсурлари емирилади, маънавият эса юксалиб, бойиб, тобора кенгроқ қўлам ва теранроқ мазмун касб этиб бораверади. Миллатнинг аксарияти маънавий таназзулга юз тутган фожеий шароитларда ҳам миллий маънавият йўқолмайди, қўлам ва мазмунда ўзи етишган камолот босқичини йўқотмайди. Чунки бунинг учун аجدодлар яратган барча маънавий меросни маҳв этиш, инсонлар хотирасини, ҳатто ирсий хотирани ҳам барбод қилиш керак. Ундай кундан Аллоҳ ўзи асрасин!

Демак, миллий маънавият ҳодисаси ҳам тарихий (ўтмиш тарих жараёнида юз бериб борган), ҳам бугунги кунда мавжудлигини сақлаб турган кўп ўлчамли воқеликдир. Алберт Эйнштейн кашф этган тўрт ўлчамли(замон ва маконда бир пайтда мавжуд бўлган) воқе олам ушбу маънавий олам бўлса ажаб эмас. Балки маънавий олам ўлчамлари чексиз бўлиб, тўрт ўлчамли қолипга ҳам сиғмас.

Миллий маънавиятимизнинг тақомил босқичлари ўлкамиз халқлари маданий тараққиёт жараёни билан бевосита боғлиқ ва ушбу саҳнда юз берувчи ҳодисадир. Фақат маданий тараққиёт ўта мураккаб тарихий ҳодисалар мажмуини ташкил этса, маънавий камолот босқичларини белгилашда, биз улардан бугунги кунгача ўз долзарблигини сақлаб келаётган асосий ўзак унсурларни ажратиб олмоғимиз керак бўлади. Аввал бошдан тан олиш лозимки, яхлит тарихий-маънавий жараённинг ҳар қандай таснифи шартли ва нотўлиқдир. Аммо бу борада қандайдир ўзак томирлар, асосий бўғинлар ажратиб олинмаса, умуман илмий мулоҳаза юритиб бўлмайди.

Шу сабабли шартли равишда миллий маънавиятимизнинг неча минг йиллик такомилини уч йирик даврга ажратиб кўздан кечиришни мақбул билдик:

1. Исломгача миллий маънавиятимиз тараққиёти.

2. Ислом минтақа маданияти доирасида миллий маънавиятимизнинг тақомили.

3. Янги даврда жаҳон маданияти ва миллий маънавиятимиз аҳволи.

Бу даврлар ўз ичига олган муддатларига кўра ўзаро асло тенг эмас. Биринчи давр неча минг йилни қамраса, иккинчи давр 8-9 асрни ўз ичига олади, учинчи давр эса бизнинг ўлкамиз - Туркистон учун 5 аср чамаси давом этиб, охирги 200 йили кўпроқ фожияларга тўлиқ бўлди.

Ушбу даврлаштиришнинг асосида кўпроқ ташқи белгилар ётади. Уларнинг энг муҳими манбалар аҳволи билан боғлиқ. Исломгача маънавиятимиз такомил ҳақидаги энг муҳим манбалар ўлкамизнинг бугунги миллий ҳудудларидан ташқарида топилган бўлиб, асл матнларнинг яхлит ва нисбатан мукаммаллари “Авесто” китоби ва туркий тошбитиклардир. Иккинчи қисми билвосита маълумотлар бўлиб, қадим Шумер, Бобил ва Ашшур, қадимги Миср ва Юнон, Ҳинд ва Хитой манбаларида, Эрон шоҳаншоҳларидан қолган тошбитикларда акс этгандир. Учинчи гуруҳ манбалар археологик ёдгорликлар бўлиб, улар бевосита юртимиз ҳудудидан ёки атроф-минтақадан топилган моддий ашёлар ва иншоотлар билан боғлиқ. Тўртинчи гуруҳ манбалар сўнгги даврларгача оғзаки анъана ҳолида етиб келган халқ адабиёти, урф-одат ва маросимлар, ўйинлар, байрамлар, хурофий ирим-сиримлар бўлиб, улар юзасидан узил-кесил хулосалар чиқариш, айниқса, мураккабдир.

Умуман, бундай турли гуруҳ манбалар ўзаро жиддий қиёсий таҳлилни талаб қилади ва охир-натижада ҳам кўпинча муайян даражада тахминий хулосалар чиқарилади. Исломгача маънавият ҳақидаги тасаввурларимиз, шу сабабларга кўра, барибир узил-кесил бўлиши қийин ва қанча қадим замонларга кириб борсак, шу қадар тарихий ҳақиқат ва афсоналар қоришиб, чатишиб кетади.

Ислом даври манбалари қадим даврга нисбатан бекиёс даражада бой ва ишончлироқдир. Ислом давридан бошлаб, айтиш мумкинки, масалага илмий ёндошув имкони жиддий тарзда ошади ва миллатнинг маънавий камолот босқичлари минтақа маданияти доирасида аниқ тарихийлик касб этади.

Учинчи давр бизга энг яқин бўлгани сабабли уни ўрганиш масалалари тадқиқотчиларнинг анча кенг доирасини қамраб олган, чунки манбалар асосан ўзбек, рус ва қисман бошқа қардош халқлар тилларида сақланганлигидан бу соҳада имкониятлар етарли. Мустақилликкача баъзи архивлар давлат сири ҳисобланиб, тадқиқотчилар назаридан пинҳон тутилган бўлса, бугун уларнинг эшиклари очилди ва табиийки, матбуотимиздаги энг кўп нашрлар ушбу Янги давр маънавияти муаммоларига алоқадор бўлмоқда.

Инсоният тарихий такомил ҳозирги Европа илмида 4 асосий даврга ажратилади:

1. Ибтидоий жамоа 2. Қадимги дунё 3. Ўрта асрлар 4. Янги давр.

Аммо қадимшунослар (археолог ва палеонтологлар) масалага бироз ўзгача қарайдилар. Улар 1) **тош асри**, 2) **бронза асри**, 3) **темир асри**, деб ибтидоий жамоа ва қадимги дунёни уч босқичга бўлиб ўрганадилар. Биз яхлит олиб қараётган **исломгача маънавиятимиз тараққиёти даври** ушбу **уч босқич**ни қамраб, илк ўрта асрларга ҳам ўтади. Шунга кўра биз ҳам маънавий такомил нуқтаи назаридан биринчи катта **даврни** бир қатор **босқичларга** ажратиб чиқишни маъқул топдик.

Алишер Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” достони биринчи қисмида Чин хоқонининг ўғли Фарҳод тилсимланган кўзгу сирини билиш қасдида Юнон юртига сафарга чиқади. Бу йўлда у аввал дахшатли аждаҳони, сўнг зардуштий динидаги ёвузлик руҳи Ахриманни ва ниҳоят темиртанли тилсимни енгиб ўтиб, донишманд Сукрот суҳбатига етишади. Сукрот энг баланд тоғ бағридаги ғордан жой олган эди. Навоий шуларни алоҳида таъкидлаб дейди:

Бу уч манзилдан ўтқарганга маҳмил

Дейилган тоғ эрур тўртинчи манзил.¹

Яъни, Фарҳод Суқротга етишгунча уч манзилни босиб ўтган (Навоийнинг мажозий тасвирида **биринчи манзилдаги аждаҳони** - ибтидоий тош асри маънавиятида инсон табиатидаги ёввойилик тимсоли, **иккинчи манзилдаги Ахриманни** - бронза даври “Авесто” маданиятидаги асотир тафаккурга хос хурофотлар тимсоли, **учинчи манзилдаги темир одамни** - ўз номи билан **темир даври** - ҳарбий демократияга асосланган улкан империялар даврида олиб борилган аёвсиз қирғин урушлар ва шафқатсизлик тимсоли деб талқин қилиш мумкин). Шахзода Фарҳод тимсолида буюк турк элати аста-секин ўзининг ичидаги душманлари - ёввойилик, хурофот, шафқатсизлик хислатларини бир-бир енгиб ўтиб, маънавий камолот босқичларидан донишмандлик сари кўтарилиб борди. Булар - бадий адабиётдаги мажозий тимсоллар талқини. Аммо воқеа ҳаётда ҳам тарихий такомил деярли шундай изчилликда ривож олган деб тасаввур қилсак, ҳақиқатдан узоқ бўлмайди.

Миллий маънавият тарихий ҳодиса бўлиб, миллатнинг маънавий такомил жараёни билан боғлиқ ва аجدодларимиз яратган маънавий меросда ўз аксини топгандир. Биз “Миллий маънавият асослари” курсининг ушбу иккинчи қисмида миллий маънавиятимизнинг тарихий такомил жараёнига енгил бир назар ташлаб ўтишга уринамиз. Албатта, барча асосий жиҳатларни қамраб олиш қийин. Масалан, халқ оғзаки ижоди деб аталувчи беҳудуд маънавият уммони ҳақида, кўчманчилик маданиятида акс этган маънавият унсурлари ҳақида махсус тўхталиш имконини топмадик. Урф-одатларимиз, маросимларимиз маънавиятининг тарихий такомил ҳақида ҳам махсус тадқиқотлар лозим. Биз асосан ёзма меросга таяндик, аммо шу ҳам тўлиқ қамровда эмас. Албатта, қўлимиздан келганича, ақлимиз етганича ҳаракат қилдик.

Шундай қилиб, Миллий маънавиятимиз такомилнинг энг қадимги даврини 3 босқичга ажратиб ўрганиш маъқул кўринди.

1-боб. Исломгача миллий маънавиятимиз такомил

2-фасл. Исломгача маънавият. Ўлкамизда ибтидоий жамоалар ва инсон маънавиятининг илк шаклланиш жараёни.

Уларнинг биринчиси **ибтидоий жамоа** (Ибн Халдун ибораси билан “бадавия жамоаси”) даврида инсон маънавиятининг илк шаклланиш жараёнини ўз ичига олиб, уни **энг қадимги маънавият босқичи** дейиш ҳам мумкин. Қуръони каримнинг “Тин” сураси 4-оятда айтилади: “Лақада халқна-л-инсана фи аҳсани тақвим. Сумма рададнаҳу асфала сафилин...”. (сўзма-сўз таржимаси: “Дарҳақиқат, биз инсонни энг кўркам шаклу шамойилда яратдик. Сўнгра уни асфала софилинга қайтардик...”. “Асфала софилин” сўзи “энг тубан ҳолат” деб таржима қилинади). Аллоҳ таоло инсонни яратар экан, унга ниҳоятда улуғ рисолат тақдир этди, аммо жаннатдан ерга тушган инсон камолот йўлини энг тубан ҳолатдан аста-секин юксак маънавий уфқларга интилиш билан бошлади.

Инсон маънавий камолотида энг узоқ давом этган босқич **тош асри** бўлиб, бу даврда инсон ва табиат орасидаги муносабат ниҳоятда яқин бўлган. “Авесто”нинг бизгача сақланиб етиб келган тўрт қисмидан бири “Вендидад”

¹ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 8-жилд. Т.-«Фан»- 1991, с. 125

китобининг иккинчи бобида Жамшид (асли Йима вахишта - гўзал Йима) ҳақидаги асотир (миф) баён қилинади. Ушбу асотир мазмуни қуйидагича:

Бутун оламлар парвардигоридан Зардуштга пайғамбарлик рутбаси иноят бўлгач, у тангрига мурожаат қилиб сўрайди: ”Эй, бутун дунёнинг яратувчиси, муқаддас зот Ахура Мазда (Олий билимлар эгаси)! Сен мендан илгари инсонлардан қай бири билан суҳбат қилгансан, кимга илк бор Ахура Мазданинг муқаддас динидан таълим бергансан!”

Олий билимлар эгаси бўлмиш ягона тангри унга шундай жавоб қилади:

“Эй, Ҳақ бандаси Зардушт! Сендан илгари мен илк бор инсонлардан Йима (Жамшид)га, чорва ва йилқи подалари эгаси ўшал гўзал инсонга хабар йўлладим. Мен унга: “Эй, Вивахванта ўғли гўзал Йима! Сен менинг динимни ўрганиб, уни ҳимоя этишга тайёргарлик кўргин”, дедим. Аммо, эй, Зардушт, ул гўзал Йима шундай жавоб қилди:”Мен бундай вазифа учун яратилмаган бўлсам, ўқимаган бўлсам, мен дин-эътиқодни чуқур ўзлаштириш ва ҳимоя қилишга қодир эмасман”. Шунда, эй, Зардушт, Мен - Ахура Мазда - унга буюрдим: “Агар сен, эй, Йима, менинг динимни ўзлаштириш ва ҳимоя қилишга тайёр бўлмасанг, унда мен яратган дунёни обод қил, кенгайтир. Сен ушбу ер юзини ҳимоя қилишга, эҳтиётлашга ва бошқариб туришга масъул бўл!” Ва, эй, Зардушт, ул гўзал Йима менга жавоб қилди: ”Мен сен яратган дунёни обод қиламан, уни кенгайтираман, уни ҳимоя қилишга, эҳтиётлашга, бошқариб боришга мен тайёрман.”² Шундан сўнг 900 йил давомида Йима (Жамшид) ер юзини обод қилиб, турли ҳунарларни жорий қилди. Бой моддий маданият бунёд этилди. Аммо умрининг охирида Жамшид ютуқлардан ғурурланиб кетиб, кибрга берилди. Ўзини “яратувчи” эълон қилиб, бутун халқдан ўзига сажда қилиш, сиғинишни талаб қила бошлади. Шунгача, ривоят қилишларича, ўлим ҳам, касаллик ҳам, совуқ ҳам, очлик ҳам бўлмаган экан. Жамшид ўзини “худо” деб эълон қилгач, ер юзига ўлат тарқайди, очлик ва қаҳратон совуқ бошланади. Ва шундан кейин даҳшатли ёвуз куч - Ажи Даҳақа юртга бостириб кириб, ўз ҳукмронлигини ўрнатган ва минг йил юртни зулмат қоплаган экан.

Қуръони карим Ҳақни ботилдан ажратиш учун нозил этилган китоб бўлиб, шу сабабдан Фурқон (фарқлаб берувчи) деб ҳам аталади. Унда ҳақиқатлар баъзан жуда қисқа, баъзан бир ишора билан эслаб ўтилган. “Авесто” китобида эса инсон аклий такомилидаги асотир тафаккур босқичи ифодасини топган. Шу сабабли ундаги воқеалар баёни ҳам асотир (миф) шаклида бўлиб, тарихий воқелик ўзига хос талқин этилади. Қандай бўлганда ҳам Алишер Навоий қаҳрамони Аждаҳо (Ажи Даҳақа)ни енгиб ўтган биринчи манзил ёки “Авесто”га кўра Жамшид даври шартли равишда аجدодларимиз маънавий камолотининг биринчи босқичи - **тош асрига** ишора, деб қабул қилиш жоиздир. Бу давр қанча муддат давом этгани ҳақида ҳозир фанда турли баҳслар кетмоқда, лекин бир неча минг йиллар давом этгани шубҳасиз. Бу даврда инсон турли тош қуроллар яшаш ва улардан фойдаланишни ўрганди, камон ва ўқ ёй, ибтидоий сопол идишлар кашф этилди, ибтидоий чорвадорлик ва деҳқончилик шаклланди, илк уй ҳайвонлари ва маданий ўсимликлар пайдо бўла бошлади. Бу даврда аجدодларимиз аста-секин **табиат ва инсон аро уйғунлик мавжудлигини ҳис эта бошлашди, яратувчилик меҳнати завқини туйишди.**

Ушбу маънавият унсурлари “Авесто” матнлари таркибида ўз аксини топган. “Авесто” матнлари Ғарбий Европа, Сибир ёки Африка, Жанубий Ҳиндистон минтақалари шароитини эмас, бевосита бизнинг минтақа иқлими, обихавоси, ер-сув шароитида табиат ва атроф-воқеликка нисбатан инсон онгида

² Брагинский И. С. Из истории таджикской и персидской литератур. М.-«Наука»-1972, с.

шаклланиши мумкин бўлган муносабатларни акс эттиради. “Авесто” матнлари мазмунидан биз ота-боболаримизнинг она заминга, халқимиз учун асосий тириклик манбаи бўлган оқар сувга, оловга ихлоси, эъзозини аниқ ҳис қиламиз. Яна амалий яратувчилик фаолияти, айниқса, ерга ишлов бериш ва чорва ҳайвонларини парваришlash, аждодларимиз тарафидан ниҳоятда муқаддас бир юмуш, олий ибодат деб қабул қилинганининг ҳам гувоҳи бўламиз.

Дарвоқе, ибодат масаласи. Ушбу масалага келганда илк инсоният кўп адашди, тўғри йўлни идрок этиш жуда қийин бўлди, масалан, даставвал инсон табиатдаги айрим буюмлар ёки ҳодисалар қудратини аниқлай олмай, уларга сиғина бошлади, ҳозирги замон Европа фанида “фетишизм” деб ном олган янглиш эътиқод шакли пайдо бўлди. Жамшид фожиаси биринчи - тош даври маънавиятидаги ноқислик натижасидир, янги маънавий босқичга ўтиш эҳтиёжидан туғилган инсон онгидаги бўҳрондир. Инсонни бу бўҳрондан қутқариш учун яна ваҳий лозим бўлган. Назаримизда, ибтидоий одам шуурини илк бор илоҳий нур ёритган.

Шундай қилиб, инсоният асосан тош қуролларида фойдаланган илк ибтидоий жамоа даври аждодларимиз маънавий такомилида жуда муҳим босқич бўлиб, Туркистон ўлкаси ҳудудида камон ва ўқ-ёй ихтиро қилинган 10-12 минг йил илгариги ўтмишдан бошлаб, бир неча минг йилларни ўз ичига олади. Унинг сўнгги 4-5 мингинчи йилларидан суғориш асосидаги деҳқончилик ва уй ҳайвонларини махсус парваришlashга асосланган чорвадорлик фаолиятининг дастлабки шаклланиш жараёнлари ривож олди ва шу билан боғлиқ равишда **бу даврдаги инсон руҳида унинг ҳаёти учун муҳим бўлган Она табиатга меҳр, ер, сув, оловни эъзозlash, яратувчилик меҳнатини улуғlash каби маънавий фазилатлар пайдо бўлди.** Бунинг излари биринчи навбатда минтақамизда илк бора яратилган мукамал ёзма манба “Авесто” китобида ўз аксини топгандир.

Илова:

«Авесто» китоби ва “Мазда ясна” эътиқоди

(Тарих фанлари доктори Мирсодиқ Исҳоқов ва фалсафа фанлари номзоди

Муҳаммаджон Қодировларнинг материаллари

асосида талабаларга кўшимча фойдаланиш учун матн)

Ушбу эътиқоднинг асл келиб чиқиши, унинг пайғамбари ва «Авесто» китоби ҳақида турлича фикрлар мавжуд. Китобнинг асли номи «Апастак» бўлиб, парфиёнча «матн», ёки бошқа талқинларга кўра «тайин этилган», «муқаррар қилинган» «ўрнатилган» маъноларини билдиради. Бу китоб пайғамбар Зардушт (“Авесто”да Заратуштра) номи билан боғланади. Қадим юнон тарихчиси Плутарх Зарадуштра Троя урушидан 6 минг йил илгари туғилган деб таъкидлайди. Агар Троя уруши милодий эрадан 1200 йил илгари юз берганини назарда тутсак, Зардушт яшаган давр бугунги кундан 9 минг йил олдин бўлиб чиқади. Аристотель Зардушт вафотини Платон (мил. авв. 428-348 й.) вафотидан 6 минг йил илгари бўлган деб кўрсатади. Гермодор ва Германи Зороастр (юнонча талаффуз) Троя урушидан 5 минг йил илгари яшаган, деб ҳисоблайдилар.

Зардуштийлик дини ва унинг тарихини жиддий ўрганган олим Мэри Бойс бу диннинг шаклланиш даврини милодий эрадан илгариги XIV-XII асрларга тааллуқли деб топади. Қатор олимлар Зардушт пайғамбарлик эълон қилган даврни милодий эрадан олдинги VII асрга оид дейдилар.

Ҳар ҳолда ўлкамизга Искандари Мақдуний лашкарлари билан эллинизм таъсири етиб келгунга қадар бўлган энг қадимги мукамал шаклланган диний эътиқод “Авесто” китобларида акс этган “Маздаясна” эътиқоди бўлиб, уни Янги давр фанида кўпинча пайғамбари номи билан “зардуштийлик” деб келишган.

Дунёда кенг тарқалган яна бир янглиш тасаввур зардуштийликни фақат Эрон билан боғлаб, “Авесто” маданиятини шу ҳудудгагина алоқадор деб билишдир. Тўғри, сосонийлар империяси даврида (мелодий 224-651 йиллар) Эронда зардуштийлик давлат дини даражасида бўлган. Аммо бу диннинг келиб чиқиши сосонийлардан эмас, ҳатто Искандар Макдунийдан ҳам илгариги даврга тўғри келиши назарда тутилса, сосонийлар даври зардуштийлиги мутлақо иккиламчи ҳодиса эканлиги аён бўлади.

Зардуштийликнинг ҳақиқий ватани ҳақида “Авесто” китобининг ўз маълумотларига суяниш, бизнингча, энг мақбул йўлдир. “Авесто”нинг бугунгача сақланиб қолган қисмларидан бири “Вендидад” нинг биринчи бобида Ахура Мазда яратган ўлкалар саналади:

1)Арийана Ваэжа, 2)Гава, 3)Моуру (Марғав), 4)Бахди, 5)Нисая, 6)Харойива, 7)Вэкерта, 8)Урва, 9)Хнента, 10)Харахвайти, 11)Хетумант, 12)Рага, 13) Чахра, 14)Варна, 15)Хапта Ҳиндав, 26)Упа Аодшу Рангхайа.

Олимларнинг тадқиқотлари натижасида булар тақрибан ҳозирги қуйидаги ўлкаларга тўғри келиши маълум бўлди: 1)Хоразм ёки Аму ва Сир оралиғи, 2)Сугдиёна, 3)Марғиёна, 4)Бақтрия(Балх), 5)Ниса (Парфия пойтахти- ҳозирги Туркменистоннинг жануби ғарбида), 6)Ҳирот, 7)Кобул, 8)Тус(ҳозирги Эроннинг Хуросон вилояти), 9) Гўргон (Астробод), 10)Ҳорут, 11)Гилманд(ҳозирги Афғонистон шимоли), 12)Рей (Техрон), 13)Чехра(Хуросонда), 14)Варна(Каспий денгизи жануби), 15)Ҳинд дарёси бўйлари, 16)Рангха дарёси келиб чикувчи жой. Албатта, баъзи жой номлари хануз баҳсли. Аммо “Авесто” китобида санаб ўтилган ерлар бутун Мовароуннахр ва Хуросон (жумладан, ҳозирги Эрон ва Афғонистоннинг шимолий ўлкалари)ни камраб олганлиги кўриниб турибди. «Авесто»да Орол денгизи (Ворукаша ёхуд Вурукаша) ва Амударё (Дойтия) ҳам таъриф этилади. Демак, дастлабки даврларданоқ зардуштийлик ёки аниқроғи, “Маздаясна» эътиқоди, эроний ва туроний халқлар қадимдан аралашиб яшаган яхлит бир минтақани камраб олган ва шу ҳудудда тарқалгандир. “Авесто” тили ўша даврлардаёқ жуда қадимий тил ҳисобланар ва Эрон империясининг расмий тили бўлмиш қадим форс тилидан ҳам фарқ қилар эди.

“Авесто” тили шарқий Эрон тиллар гуруҳига кирувчи суғд, хоразмий ва бохтарий тиллари билан кўпгина умумий жиҳатларга эга. Бу асар Искандар истилоларидан анча илгари 12 минг бузоқ терисига ёзилганлиги кўп манбаларда ёд этилади. “Авесто”энг қадимги ҳисобланган қисмларида темир қурол ҳақида маълумот йўқ, аммо сариқ рангли болта ҳақида эслаб ўтилади. Шу каби далиллар асосида ҳолда “Авесто” китоблар мажмуасида акс этган маданиятга **бронза асри** маданий қатламидан бизгача етиб келган буюк мерос сифатида қарашимиз мумкин. Мелодий эрадан илгариги V-I минг йилликлар орасида шаклланган бу маданий яхлитлик, албатта, ўз ички такомил босқичларига эга бўлган. Башарият такомилидаги бу маданий босқичларнинг биринчисини “Авесто”нинг ўз мазмунидан келиб чиққан ҳолда Жамшид (Йима) даври, яъни **тош асри** маданиятига оид деб ҳисобласак, ундан кейинги босқични шартли равишда **бронза асри** ёки илк шаҳар маданияти босқичига тўғри келади, деб қайд қилиш мумкин. Бу китобда турли қабила асотирлари билан тавҳид эътиқодидан таълим берувчи қарашлар ўзаро чатишиб кетгани сезилади. Бу башарият онгидаги мураккаб тафаккур жараёни бир неча минг йилларни ташкил этиши мумкин. Намозгоҳ ва Олтинтепа, Сополли ва Жарқўргон илк шаҳарларида истикомат қилган аҳоли ушбу мураккаб маънавий жараённи бошдан кечирганлиги кўпгина ашъвий далилларда кўзга ташланади. Албатта, археологик қазилма натижаларининг тадқиқ ва талқини, қадим матнлар тадқиқ ва талқинидан жиддий фарқ қилади ва уларни қиёсий ўрганишда баъзан деярли ҳал қилиб бўлмайдиган муаммолар пайдо бўлади. Аммо на илож, биз Аллоҳ иноятига умид билан ўз

ўтмишимизни билиш учун астойдил уринсак, ажаб эмас, яширин ҳақиқатлар бироз ойдинлашса.

Биз зардуштийлик деб ўрганган эътиқод тизими асли манбада “Мазда ясна даэна” (Маздага сиғиниш дини) деб аталган.”Мазда сўзи «билим», “билимдонлик”, “донолик”, “донишманд”, “оқил” маъноларига тўғри келади. Бу сўз олдида “Ахура”(“парвардигор”, “бутун борлиқнинг эгаси, ҳукмрони”) сўзи қўшилса-Ахура Мазда исми ҳосил бўлади. Шундай қилиб, «олий, илоҳий билимлар эгаси» маъносидаги Ахура Мазда “Маздаясна” динида ягона тангри, борлиқни яратувчи қудратли зотнинг номланишидир.

IX асрда тузилган «Авесто» шарҳига оид “Денкарт” китобида баён этилишича, қадим замонда Наврўз байрамига тайёргарлик кунларида муқаддас ҳаома ичимлиги тайёрлаётган қохинлардан бири Зардушт саҳар палласида дарё ёқасига сув олиш учун тушади. Шу пайт дарёнинг ўртасида нурли сиймо- Ахура Мазданинг Воху Маана (Эзгу фикр) исмли малаги пайдо бўлади. Воху Маана Зардуштни етаклаб Ахура Мазда ҳузурига олиб боради. Борлиғи эзгу нур билан йўғрилган Ахура Мазда замин у осмондаги барча эзгу нарсаларнинг яратувчиси эканини Зардуштга билдиради. Одамлар орасида Ахура Маздага сиғиниш эътиқодини ёйишга Зардуштни масъул қилиб, уни “пайғамбар”, яъни хабар етказувчи қилиб танлаганини эълон қилади.

Бу тасвир асосида бир қатор тадқиқотчилар “Мазда ясна” дини ваҳий орқали билдирилган илк самовий эътиқод бўлса керак, деб тахмин қилмоқдалар.

Зардушт яшаган даврда аждодларимиз ҳали ёзувга эга эмас эдилар. Зардушт Ахура Мазда пайғамбарлигига мушарраф бўлиб, у ҳақида, унинг дини ҳақида турли қавмларга хабар етказган замонларда ўша даврнинг турли қабила ва уруғ маъбудларига бағишланган мадҳия-алқовлар, афсун ва асотирлар кенг тарқалган бўлган. “Авесто” китобини тўлалигича Зардуштга нисбат бериш дуруст эмас. Асли “Авесто” таркибида бевосита Зардушт номи билан боғлиқ матнлар “Ясна” китоби таркибига киритилган 17 қўшиқдан иборат “Гоҳ”лар бўлиб, илмий адабиётларда уларни “Гате” ёки “Госе” ҳам дейишади. “Госе”сўзининг сўнгги ундош товуши ўта юмшоқ тиш оралиғи, тил олди сирғалувчи товуш бўлиб, талаффузи инглиз тилидаги th ҳарфлари билан ифодаланувчи товушга яқиндир. Бу товуш тилнинг тарихий ривожда кейинчалик х ҳарфи билан ифодаланувчи товушга айланган ва бугунги кундаги “дугоҳ“, “сегоҳ“, “чоргоҳ“ атамалари таркибида учровчи “муסיкий оҳанг”, “қўшиқ” маъносига мос келувчи “гоҳ“ тушунчаси ўша қадимги “госе”дан келиб чиққандир. Зардушт “гоҳ”лари мадҳия ва панд йўсинидаги муножотлардан иборат бўлиб, «Авесто» таркибидаги “Ясна” китобининг 28-34, 43-51 ва 53 бобларини ўз ичига олади. Улар асосан Ахура Мазда динини тарғиб этишга бағишланган.

«Гоҳ»ларда Ахура Мазда ваҳийси билан тинч-осойишта яратувчиликка қаратилган ҳаёт, оқил ва адолатли ҳукмдор раҳнамолиги, ижтимоий ва маънавий уюшиш ғоялари ташвиқ этилади. Турли хурофотлар, ёлғон ва талончилик, ҳуда-беҳуда ҳайвонлар қонини тўкиб, қурбонлиқлар ўтказиш қаттиқ қораланади. Ҳар бир қабила, ҳар бир уруғ ўзи ўйлаб топган ёлғон маъбудаларга сиғиниб, бефойда қурбонлиқлар келтириб юрган бир пайтда, Ахура Мазданинг якка-ягона парвардигор, Борлиқнинг донишманд, одил ва оқил мутлақ яратувчи ва идора этувчи эканини эълон этиш, инсонларни ягона тангрига эътиқод этишга чақириш илк бор инсон қалбини илоҳий нур ёритганлигининг далолати бўлиши мумкин.

Агар Зардушт инсоният тарихидаги минглаб пайғамбарларнинг биринчиларидан бўлган бўлса, унинг тақдири ҳам ўша қадим даврларда ўтган ўзга набилар ҳаёти сингари мураккаб ва машаққатли бўлди. “Гоҳ”ларда Зардушт ўзи бунга ишора этади:

Бошим олиб қайга кетай, қайдан топай паноҳ,
Ўз қавмимда тан олмаслар, қувлар уруғдошларим...

Умуман “гоҳ”ларда ҳаётий воқеа- ҳодисаларга ишоралар жуда кўп. Уларда уй ҳайвонларини, моддий неъматларни етиштириш тарғиботи жуда изчил бўлиб, табиат бойликларини нест-нобуд этиш, талончилик, инсон меҳнатига беписандлик ёвузлик сифатида талқин этилади. Ҳамма ёвузликларнинг боши ёлғончилик ва бебошвоқ ҳаётдир.

Бу давр, тарих нуқтаи назаридан, милодий эрадан бир неча минг йиллар илгари башарият маданий-маънавий такомилда юз бера бошлаган эврилиш билан боғлиқ бўлиб, ибтидоий уруғ-жамоалар ўрнига илк суғорма деҳқончилик ва хонаки чорвадорлик заминида шакллана бошлаган илк шаҳар маданияти, давлатчилик асосларининг вужудга келиши, яхлит мафкуравий тизимга эҳтиёж туғилиши каби ҳодисалар билан бевосита алоқадордир.

Зардушт таълимотининг ахлоқий қарашлари ниҳоятда ибратлидир. Мазда ясна эътиқодига амал қилган ҳар бир инсон ибодат олдидан қуйидаги ният сўзларини баралла овозда айтмоғи лозим эди:

“Қувонсин Ахура Мазда, энг лойиқ Ҳақ таолонинг иродаси рўёбга чикиб, Ангра Майнью даф бўлсин. **Эзгу ўй, эзгу сўз ва эзгу амал**ни алқайман. Ўзимни буткул эзгу ўй, эзгу сўз ва эзгу ишларга бағишлайман. Қабих ўй, қабих сўз ва қабих ишлардан юз ўгираман... Ҳақни шарафлаб дейман: «Ҳақиқат олий неъмат, бу неъматдан ул киши баҳраманд ва савоб унга бўлғайки, у агар энг эзгу Ҳақ йўлида савоб ишдан қолмаса». Маздага сиғинаман, Зардушт ёвлари бўлган девларга ёвман. Ахура Мазда сўзига даъват этаман, деб имон келтираман... Нурафшон Ахура Маздага сиғинишим туфайли унинг севинчига топинчу ҳамдларим, суюнчу олқишларим бўлсин. “Эзгуликда беназир эгам...” дея бошлайман ушбу ибодатимни...”

Зардушт даврида “Авесто” китоби бирор бир тартибга солиб йиғилганмиди, бунинг аниқ жавоби йўқ. Ҳар ҳолда Зардушт ягона Ахура Мазда номидан пайғамбарлик қилгани, фақат унинг хабарини элга ёйишга урингани эътиборга олинса, дастлабки таълимот кейин шаклланган “Авесто”дан фарқ қилган, унинг таркибидаги мукаддас дуо ва такбирлар ёлғиз Ахура Маздага бағишланган бўлиши керак.

Зардуштдан кейинги асрларда унинг таълимоти ёйилган юртларда маҳаллий элатлар, қабила ва уруғлар орасида тарқалган асотир тасаввур асосидаги мушриклик унсурлари, ҳар бир элатга хос ибтидоий маъбудаларга топиниш хурофий анъаналари аста-секин Маздаясна эътиқоди билан муросага келтирилган. Натижада соф якка худолик тизими қобиғига қадим хурофий маросим ва удумлар ҳам жойлаша борган. “Авесто” китобининг такомил йўли ушбу жараёни бутун ички мукаддабига акс эттирувчи зиддиятли ва кўп қатламли асотир тасаввурлар ва ягона тангрига эътиқоднинг қоришиқ ифодаси сифатида намоён бўлади. Бу ҳақда илмий адабиётда В.А.Лившиц, С.Н.Соколов сингари таниқли мутахассис олимлар ҳам фикрларини баён қилишган.

«Авесто» китобида ўз аксини топган ғояларни дуалистик талқин қилиш ҳам фанда кенг тарқалган. Бунга маълум даражада «Ясна» китобининг 30-бобидан ўрин олган фанда «ахлоқий дуализм» деб номланувчи инсонлар оламига хос Яхшилик ва Ёмонлик орасидаги кураш тасвири ҳам сабаб бўлган, дейиш мумкин. Кейинчалик, милодий III-асрда яшаган Моний зардуштийликни ушбу руҳдаги талқинига урғу бериб, ўзининг машҳур монавийлик бидъатини яратди. Унга кўра бу олам икки асоснинг, икки ибтидонинг, яъни ёруғлик ва зулмат, яхшилик ва ёмонлик орасидаги тўхтовсиз курашдан иборатдир. Моний Ахурамазда(Хурмуз)ни ёруғлик ва яхшилик илоҳи, Анхрамайну(Ахриман)ни

зулмат ва ёмонлик илоҳи деб талқин қилади ва улар ўртасидаги кураш абадий давом этади, деб ҳисоблайди. Авестонинг баъзи жойларини илоҳий учлик руҳида талқин қилишлар ҳам учраб туради.

«Авесто» китоби дастлаб 12 минг ошланган бузоқ терисига ёзилганлиги ҳақида маълумотлар борлигини эслаб ўтдик. Ўша қадим китобда 1200 боб (фрагард) мавжуд бўлиб, қадим юнон тарихчилари хабар беришича, 2 миллион мисра (сатр)ни ташкил этар экан. Бу китобнинг бизгача яхлит етиб келишига Искандари Макдуний истилолари монелик қилди. Ривоятларга кўра, Искандар китобнинг бир нусхасини Юнонга жўнатиб, қолганларини ёкиб юборган. Кейинчалик аршакийлар шоҳи Валахш «Авесто» китобининг коҳинлар ёдида қолган барча қисмларини тўплаб, асл матнни тиклаш ҳақида фармойиш берган. Сосонийлар сулоласининг асосчиси Ардашер Попокон(227-243) даврида донишманд вазир коҳин Тансур раҳбарлигида «Авесто» матни қонунлаштирилган. Ардашернинг ўғли Шопур (243-273) ушбу китобга кирмай қолган илми нужум, тиб, риёзиёт, фалсафага оид қисмларни тўплаб, қайта кўчиртирган. Кейинги шоҳлар даврида матн яна бир неча марта бойитиб кўчирилган. Ушбу иккинчи қайта йиғилган матн- «Денкард» китобида берилган маълумотларга кўра, 348 бобни ўз ичига олувчи 21 китобдан иборат бўлган. Ҳар бир китоб «наск» деб аталган. «Денкард» китобида ушбу ҳар бир китобнинг мавзу ва мазмуни қисқача баён этилган. Жумладан, 1-наск - саҳоват, валийлик, савоб ишларнинг мазмун ва моҳияти; 2-наск - диний маросим амаллари; 3-наск – Маздаясна эътиқоди моҳияти ва ақидалари; 4-наск - оламнинг яралиши, фано ва бако, руҳларнинг қайта тирилиши, қиёмат; 5-наск - самовот, осмоний жинслар, 6-наск - покланиш қонун-қоидалари; 7-наск - коҳинлар ҳаёти тартиб-интизоми; 8-наск - ҳуқуқий масалалар; 10-наск- Виштаспнинг шоҳлик замони, унинг Зардушт даъватини қабул қилиши; 11-наск - башарият тарихи; 12-наск - Зардуштнинг эзгу ишлари ва болалик даври; 13-наск – ҳар бир ишда адолат, ўзгалар ҳақидан кўрқиш, тош-тарози ўлчовида ҳалоллик, авлиёлар тарихи; 14-наск - адлиявий ва ҳарбий қонунлар, никоҳда қондошликка қарши қонунлар, дин аҳкомлари; 15-наск – коҳинлар таълими, мунажжимлик ва фолбинлик; 16-наск - мулк ва оила ҳуқуқи; 17-наск - девлар ва жинларга қарши амаллар, расм-русум, таҳорат ва бошқа покланиш қоидалари (ушбу қисм мавжуд «Авесто»матнида «Видевдат» аталувчи бугунгача тўлиқ етиб келган китоблардан бирининг мазмунини ташкил этади); 18-наск - руҳнинг у дунёдаги «саргузаштлари» хусусида бўлиб, 19-наск - Ахура Мазда ва унинг олти улуғ фариштаси- ўлмас муқаддас малоикалар шаънига алқовлардан иборат. Ушбу 21 китобнинг умумий ҳажми олимлар ҳисоблашига кўра 345700 сўздан иборат бўлган.

Араблар босқини натижасида бу кейинги йиғилган китоблар ҳам йўқ қилинган. Ҳозирги кунда фақат «Видевдат» («Девларга қарши амаллар») наски тўлиғича ва яна бир неча китобдан айрим қисмлар сақланиб қолган. Бу мавжуд матн 4 китоб, 140 боб, 83000 сўздан иборат бўлиб, сосонийлар даври матнининг бор-йўғи чорак қисмини ташкил этади. Ушбу асарнинг бизгача етиб келган энг қадимги қўлёзмаси 1278 йилда кўчирилган.

Биринчи «Вендидад» (Ўрта форс тилида «Видевдат», «Авесто» тилида «Ви даево датем») китоби 22 боб (фрагард) бўлиб, унинг биринчи боби юқорида санаб ўтилган ўлкалар таърифидан иборат, яъни ўзига хос Авесто жўғрофиясини ташкил этади. Иккинчи бобда афсонавий подшоҳ Жамшид (Йима Хшайта) ҳукмронлигида ўтган башарият тарихи асотири тасаввурларга биноан баён этилади. Учинчи боб деҳқончилик, хонаки чорвадорлик, оила, покиза ҳаёт, оловни улуғлашга бағишланган. Бу боб Ахура Маздага саволлар ва унинг жавоблари асосига қурилган.

Зардушт савол беради:

- Эй, моддий оламнинг яратувчиси! Ер юзида қайси ўлка сенга энг мақбулдир?

Ахура Мазданинг жавоби:

-Қаерда тақводор инсон ўзига оила курса, унда олов ва сут, аёл ва фарзандлар, чорва бўлса, ўша ўлка мақбулдир, бундай ўлкада чорва ҳам мўл, аёл ва фарзандлар ҳам мўл, олов ва турли неъматлар ҳам, озуқа ва итлар ҳам мўл, тақводорлик ҳам ортиқдир...

Эй, Зардушт Спитама! Қаерда ғалла, ўт- ўланлар, емиш учун турли сабзавот ва мевалар кўп етиштирилса, кўриқ ерлар суғорилиб, ботқоқликлар қуритилса, қўй ва моллар кўп боқилса, улар гўнги ерга (тупроққа) солинса, ўша ўлка энг мақбул ўлкадир. Кимки бу ерга, эй, Зардушт Спитама, ўнг ва чап қўли билан ишлов берса, ўша, дарҳақиқат барака топади.

Севгувчи эр ўз маҳбубаси-аёлини юмшоқ ўринда қандай эркалаб, унга ўғил ё бошқа фарзанд бахш этса, деҳқоннинг ерга ишлов бериши ҳам шунга ўхшашдир.

Шунда ер унга айтади:

-Эй, инсон, сен мени ўнг қўлинг ва чап қўлинг билан парвариш этсанг, чап қўлинг ва ўнг қўлинг билан ишлов берсанг, мен сенга мўл ҳосил ва турли неъматлар етказиб бераман.

Ким агар бу ерга ишлов бермаса, эй, Зардушт Спитама, агар ўнг қўли ва чап қўли билан ерни парвариш этмаса, ер унга айтади:

-Эй, инсон, сен менга парвариш бермас экансан, билки, абадул-абад ўзгалар эшиги олдида сарғайиб, тиланиб турувчилар қаторида бўласан, сенинг олдиндан эртаю кеч турли таомларни олиб ўтишади (сен эса қараб қола берасан)...

Ким ғалла экса, у тақводорлик уруғини экади, ғаллани ўриб янчишга тайёрлашганда, девларни тер босади, тегирмонни ун тортишга ҳозирлашганда, девлар тоқати тоқ бўлади, ундан хамир қоришга киришганларида, девлар зор қақшаб фарёд чекишади, хамирдан кулча ясаб, тандирга ёпишганда, девлар даҳшатдан уввос тортишади”.

Бу китобнинг қолган боблари покизалик, гуноҳ ва савоб, ҳалол ва харом масалаларига бағишланган бўлиб, улар қаторида оловни, сувни, тупроқни уй ҳайвонлари, турли дарахт ва ўсимликларни улуғлашга бағишланган дуолар ҳам мавжуд. Маздаясна динида покизалик масаласига алоҳида эътибор қаратилади. Масалан, “Вендидад”нинг 17-боби тўлиғича соч ва тирноқлар парваришига бағишланган. 18-бобда Ахура Мазда хабарчиси Суруш ва унинг куши ҳисобланмиш хўрозга алоҳида эътибор қаратилган. 19- бобда ёвузлик даҳоси, девлар ҳукмдори Ангра Майнйонинг ёлғончилик деви Друж (ҳозирги форс тилида “дуруғ”-ёлғон демакдир) ёрдамида Зардуштни йўлдан оздириш ёки ўлдириш учун уринишлари тасвир этилади. Зардуштга Ахура Мазда мадад беради. Чексиз замон тимсоли Зурван (Зрвана акарана)га муножот ҳам ушбу бобдан ўрин эгаллаган. Ушбу бобда вафот этганлар руҳи Чинвад кўпригидан ўтиши жараёни тасвирланади. Ёвузлар руҳи бу кўприкдан ўта олмай тубсиз зулматга қулайди, тақводор инсонлар руҳи эса Чинвад кўпригидан эсон-омон ўтиб, Хара тоғига Гаронмана маконига етишадилар. 20-бобда энг биринчи табиб- Трита ҳақида, 21-бобда эса муқаддас хўкиз, булутлар, қуёш, ой, юлдузлар, бепоён ёғду ҳақида мадҳиялар, 22-бобда Ахура Мазданинг Ангра Майнйюга қарши жанги ва Зардуштнинг бу курашдаги иштироки ҳақида гап боради. Иккинчи сақланиб қолган китоб “Висперед”(ўрта форс тилида Виспарт, “Авесто” тилида “Висператаво”-“Барча қудрат эгалари”) дейилади. Унда “карде”(«Авесто» тилида “керети”) деб аталувчи 24 боб мавжуд бўлиб, тўлиғича дуолар китобидир. Бу китоб бирмунча кейин “Авесто” таркибига қўшилган деб тахмин қилинади.

Учинчи китоб “Авесто”нинг энг катта қисми “Ясна” бўлиб, 72 бобдан иборат. Аввал ҳам айтиб ўтганимиздек, ушбу китобнинг 28-34,47-51 ва 53 боблари Зардушт “Гох”ларидан иборат бўлиб, илгари улар бошқа китоблар таркибида бўлгани тахмин этилади. Зардушт “Гох”лари “Авесто” таркибидаги энг қадимги қисмлар экани уларнинг тил хусусиятларига кўра ҳам аниқдир. “Авесто” яхлит китоб ҳолига келтирилган пайтлардаёқ ушбу “Гох”лар тилини тушуниш ҳатто “Маздаясна” дини қоҳинларига осон бўлмаган.

Зардушт “Гох” ларидан бирида башарият тарихи уч даврга бўлинади: 1) давр -ибтидоий тузум бўлиб, ер юзида эзгулик ҳукм сурган, инсонлар гуноҳ нима билмаганлар. Аммо Вивахвант ўғли шоҳ Йима(Жамшид) “одамларнинг кўнглини олмоқ учун” уларга гўшт ейишни ўргатган. Шундан сўнг 2-давр - эзгулик ва ёвузлик аро аёвсиз кураш даври бошланган. 3- давр - келажак бўлиб, эзгулик ёвузлик устидан ғалаба қозонгач бошланади.

Зардушт таълимотига кўра инсонлар ўз амаллари билан эзгулик ғалабаси учун хизмат этмоқлари керак, ёлғон-ёвузлик кучларига кескин зарба бермоқлари лозим.

“Ясна” китобининг бошқа боблари асосан қурбонлик пайтида ўқилувчи дуолар, турли эзгу зотлар шаънига мадҳиялар, маросим дуолари, Муқаддас хаома ичимлиги ва эзгулик хабарчиси Суруш, сув руҳи -Ардвисура Анахита ва олов руҳи Атарни мадҳ этувчи, ёвуз руҳлар-девларни ҳайдовчи дуолардан ташкил топган. “Ясна” боблари “Ҳа” деб аталади. Зардушт “Гох”лари орасида “Ясна хапта хатай”(етти боб Ясна) деб номланувчи қисм мавжуд бўлиб, бу 7 боб “гох”ларга тенг тугилади. Ундан муқаддас ҳўкиз руҳи ва унинг яратувчисига аталган мадҳиялар ҳам жой олган. “Ясна” китобининг баъзи боблари бир-бирини маълум даражада такрорлайди.

Тўртинчи китоб- “Яштлар” деб аталади. Ундаги ҳар бир боб (“яшт”) алоҳида бир маъбуд ёки маъбудага (“йазат”, форсча “йазид” сўзи шундан; “ясна” сўзининг ҳам келиб чиқиши “яз” ўзагидан бўлиб, бу ўзак “сажда”, “таъзим”, “топинч” маъноларига эга, яъни “йазид” ёки “йазат”нинг асл маъноси “топиниш объекти”, “маъбуд” бўлиб чиқади) бағишланган мадҳия- алқовлардан (“яшт”- “алқов”, “мадҳия”) тузилган бўлиб, жами 22 бобдан иборат. Ҳозирги пайтда Эронда, ҳижрий куёш йилидаги қатор ой номлари ушбу бобда тилга олинган маъбудлардан баъзиларининг исми билан аталган. Масалан, Меҳр (Митра- нур фариштаси), Тир (Тиштрия- Муштарий юлдузи), Обон (Ардвисур Анахита- сув фариштаси), Фарвардин (такводорлар руҳи-фравашай сўзидан).

Бу номлар билан аталган маъбудалар 5,8,10,13-“яшт”ларда мадҳ этилади. Бундан ташқари Хурмуз (Ахура Мазда), куёш (Хуршид- Хваршет), Ой (Мох), Суруш, Баҳром (Барахран-Вертрагна-чақмоқ фариштаси), Хома (муқаддас ичимлик) ва бошқаларга бағишланган алқовлар (гимнлар) ҳам ушбу тўпламдан ўрин эгаллаган.

«Авесто» ҳажми катта китоб бўлганлиги сабабли қоҳинлар кундалик фаолиятида фойдаланиш учун кейинчалик унинг ихчамлаштирилган шакли – «Кичик Авесто» (Хурде Авесто) яратилган.

Хуллас,“Авесто” китобида жамланган билимлар тош асрининг охириги босқичи ва бронза асри даврида, яъни 5 минг йилдан ошиқ давр ичида Туронзамин ва ҳозирги Эрон, Афғонистон ва Ҳиндистоннинг шимолий ўлкаларида истикомат қилган турли элат ва халқлар яратган бой ва ранго ранг маънавий меросни ўзига хос бир яхлитлик ва шу билан бирга ички мураккабликда акс эттирган бўлиб, минг афсуски, унинг жуда кўп қисми бизгача ўша даврлардаги мукамаллигида етиб келмади. Искандари Макдуний истилолари, араблар босқини бу ўринда ҳалокатли таъсир қилди. Аммо бу бой мерос ўша қадим даврлардаёқ дунёнинг турли халқлари маданий тараққиётига катта таъсир

кўрсатгани бугунги кун илмига сир эмас. Айниқса, қадим юнон маданияти (фалсафаси, адабиёти, илми) бу таъсирдан баҳраманд бўлганлигига кўплаб гувоҳликлар мавжуд.

Искандардан кейин Туронзамин халқлари маданияти эллинизм унсурлари (юнон маданияти билан Шарқ маданиятининг синтези), буддизм, христианлик (кўпроқ, насронийлик қиёфасида), Ҳиндистон ва Хитойдаги бошқа турли эътиқодлар билан танишди. Маздаясна эътиқоди билан баъзи бошқа қарашлар таъсири остида милодий аср бошларида монавийлик таълимоти юзага келди ва минтақада кенг шухрат қозонди. Сосонийлар даврига келиб зардуштийлик яна янгидан буюк бир империянинг дини сифатида ҳукм сурди, янги муҳитда ривожланди, баъзи жиҳатлари янгиланди. Ҳақиқатни тан олиш керак, бизнинг бугунги қўлимиздаги маълумотлар Сосонийлар даври ёзма ёдгорликлари орқали етиб келгандир. Бу даврда “Авесто”нинг барча сақланиб қолган қисмлари ўрта форс (ёки пахлавий) тилига таржима қилинди, илмий, диний ва бадиий адабиётда “Авесто” матнлари кенг истифода этилди. Араблар Хуросон ва Мовароуннаҳрни эгаллаганларидан сўнг, кўпчилик ислом эътиқодини қабул қилганда ҳам зардуштийлар Самарқандда, яна бошқа баъзи жойларда яшаб келдилар, ўз эътиқодларидан қайтмадилар. Фақат мўғул босқини Ўрта Осиё ҳудудидаги зардуштийлик жамоаларига тўлиқ барҳам берди, дейиш мумкин. Ҳозир зардуштийлик эътиқодини маҳкам тутганлар, асосан, Ҳиндистонда “парслар” номи билан жамоа бўлиб яшайдилар. Эроннинг жануби-шарқида ҳам анча-мунча бор, деб ҳисобланади. Уларнинг кўпчилиги “Авесто”ни, албатта, мустақил мутолаа қила олмайди. “Авесто” матнларининг талқини тўлиқ ҳолда қўллар тоифаси қўлида. “Авесто”ни ўрганиш ислом даврининг биринчи босқичида анча кенг йўлга қўйилган эди. Тарихчи Масъудий, Ибн Балхий, Табарий, Беруний ва бошқалар бу китоб ҳақида тайинли маълумотлар келтиришган.

Янги давр Европасида бу китобни ўрганиш XV асрдан бошланди ва толмас француз тадқиқотчиси Анкетиль Дюперрон (1731-1805) “парслар” орасида неча йил юриб, «Авесто» тилини ўрганиб, “Авесто”нинг мавжуд китобларини француз тилига таржима қилди ва бу таржима 1771 йилда босилиб чиқди. Ўша даврдан бери бу масалани Европа олимларидан П. Бартоломе, Родэ, Р.К. Раск, Г. Риттер, Э. Бюрнуф, Весторгорд, Ф. Шпигель, Ф. Юсти, С. Дехарле, В. Гейгер, П. Рот, Бенфей, Фр. Виндишман, Х Бартоломе, М. Хауг, К. Гельднер, И. Дармстеттер, Е. Бенвенист, Ф. Альтгейм, И. Гершевич, Н.С. Нюберг ва бошқалар, парсларнинг ўзларидан чиққан бир қатор олимлар, қатор рус шарқшунослари, жумладан, Вс. Миллер, К. Коссович, К. Залеман, А.О. Погодин, В.А. Рагозина, В.В. Стuve, С.П. Толстов, Е.О. Бертельс, А.О. Маковельский, С.Н. Соколов, И.С. Брагинский ва бошқалар ўрганиб келишди. “Авесто” китобининг илмий- танқидий матнлари ва бир қанча Европа тилларига таржималари босилиб чиқди. Аммо бу ҳақдаги баҳслар ҳануз тинган эмас.

Хуллас, “Авесто” китоблари мажмуи исломгача бўлган маданиятимиз ва маънавиятимизнинг ҳолатидан бизни анча мукамал хабардор қилувчи ёзма манба сифатида бекиёс қийматга эгадир ва биз уни жиддий тадқиқ ва таҳлил этмоғимиз жуда зарур. Фақат ундаги баён ва услубнинг ниҳоятда ўзига хослигини унутмай, бу матнлар дастлаб яратилган давр руҳини тўғри идрок эта билмоғимиз тақозо этилади.

3-фасл. Илк шаҳар жамоаси маънавияти. Илм ва имон нисбати.

Тарихан биринчи зиёлилар - пайғамбарлардир. Чунки улар ўз даври ижтимоий муҳити шароитида муайян устозлар мураббийлигида муайян матнларда битилган муназзам билимлар тизимини ўзлаштириш имконига эга бўлмаганлар. Уларга Олий ҳақиқат сирлари бевосита ваҳий тарзида нузул этган.

Минтакамиз анъаналарида Муҳаммад (с.а.в.)гача неча минг наби ва расулар, юзлаб илоҳий китоб ва сухуфлар нозил бўлгани қайд этилади.

“Авесто”да тош асри маънавияти унсурлари акс этганини кўрдик. Аммо бу китобда улар асотири кўринишида акс этган ўтмиш хотиралари, холос. “Авесто” маънавиятининг асл моҳияти уларда эмас. “Авесто” китобида аجدодларимизнинг неча минг йиллик маданий мероси ўз аксини топган. Аммо унинг яхлит тизимга уюшуви, бизгача етиб келган асос моҳияти Зардушт номи билан боғлиқ. Зардушт “гоҳ”лари неча минг йиллар давомида уни табаррук тутган инсонлар томонидан илоҳий ваҳий, деб тан олиб келинди. Бугун бу ҳақда аниқ бир нарсга дейиш имкондан ташқари. Куръони каримда Зардушт пайғамбар сифатида, “Авесто” ёки унинг узвий бир қисми илоҳий китоб сифатида эсга олинмаган. Аммо шуни ҳам алоҳида қайд этиш лозимки, илоҳий китобда Зардушт ёлгон пайғамбарлар сифатида фош этилган эмас, “Авесто” ҳақида ҳам махсус раддия билдирилмаган. Ушбу сир ёлғиз Аллоҳга аён. Биз эса ақлимиз етган даражада мулоҳаза юритамиз.

Ҳар қандай бўлганда ҳам Зардушт гоҳлари “Авесто” матнининг умумий руҳидан маълум даражада фарқ қилиши аллақачон ушбу соҳа билимдонларининг диққатини тортган. “Авесто” матнларининг кўпчилик қисми, юқорида айтиб ўтганимиздек, инсоният онги такомилида асотири тафаккур босқичини акс эттиради. Зардушт “гоҳ”лари эса **тавҳид ғоялари** асосига қурилган, яъни олам ва коинотнинг ягона Парвардигоридан хабар беради, уни Олий ва муқаддас (аниқроғи, мутлақ) билим эгаси - Ахура Мазда деб улуғлайди. Шундан келиб чиқиб, иккинчи босқич ибтидосида ҳақиқатда ҳам илоҳий калом (илоҳий нур) турган эмасмикан, деган тасаввур пайдо бўлади. Тош асри, ҳатто Бронза асри одами ҳам ўз-ўзидан Коинотни ҳис қилган, Коинот сирини ўша даврда англаб ета олган деб ўйлашга ақл бовар қилмайди. Зардушт “гоҳ”лари эса коинотдан, чексиз борлиқ ва унинг моҳиятидан сўзлайди, бир сўз билан айтганда, “ғайб сири”дан огоҳ этади. Зардушт таълимоти қайси замонга, қай тарихий муддатга тўғри келади, деган саволга ҳануз бир хил аниқ жавоб йўқ.

Юқоридаги иловадан ҳам маълум бўладики, Қадим Юнон ва Рим маданияти вакиллари Заратустрани ҳатто Троя урушидан 5-6 минг йил қадим ўтган деб ҳисоблаганлар. Дарҳақиқат, Зардушт “гоҳ”лари тил жиҳатидан “Авесто”нинг асотири тафаккур акс этган қисмидан қадимийроқдир. Бу Зардуштнинг тафаккурда ўз замондошларидан бир неча аср ёки минг йиллар илгарилаб кетиб қолганини англатадими ёки “гоҳ”лар матни ваҳий бўлиб, Зардушт пайғамбарлик рутбасига сазовор этилганми? Бу саволларга жавоб топиш имкондан ташқари. Аммо бизнинг минтақада милодий эрадан 3-4 минг йил илгари ҳозирги Туркменистон ҳудудида ва милоддан илгари XVIII-XVII асрлар Жанубий Ўзбекистонда илк (ибтидоий) шаҳар жамоалари пайдо бўла бошлаганини археологларимиз далиллаб беришди. Туркменистон жанубида Намозгоҳтепа, Олтинтепа, Ўзбекистонда Сополлитепа, Жарқўтон ёдгорликлари бу илк шаҳар маданиятининг намуналаридир. Металлургиянинг кашф этилиши, тош қуроқлар ўрнини мис ва бронза қуроқлари эгаллай бошлаши, тарихчилар шаходатига кўра, илк шаҳар жамоалари пайдо бўла бошлаган даврга тўғри келади. Бу босқичда ўтроқ деҳқончилик асосида вужудга келган доимий манзилгоҳлар аста-секин илк шаҳарлар даражасига қараб юксалиб борди. Шаҳарда ҳунармандчилик ривожланиб, турли касбдаги кишиларнинг алоҳида маҳаллаларга бирикуви юзага келди.

Минтакамиз ҳудудидаги қадимшуносларнинг кашфиётларига таянган ҳолда исломгача аجدодларимиз маънавий камолотининг иккинчи босқичи бугунги кундан камида 4-5 минг йил илгари бошланиб, то Искандар Макдуний замонида ёки, аниқроғи, Эронда Ҳахоманишийлар (Ахмонийлар) сулоласи империя тузган VI асргача давом этгани ҳақида тахмин қилиш мумкин. Бу босқич

дунёни асотир тафаккур доирасида яхлит тасаввур қила бошлаш даври бўлди. “Авесто” китоби ушбу тасаввурнинг меваси, ҳосиласидир. Бу даврда қадим Дажла ва Фурот дарёлари оралиғида (Месопотамияда) ҳамда Нил дарёси қуйи оқимида кудратли ёзма маданият яратилди, илк давлат тизими шаклланди. Аجدодларимиз бир пайт ўша йирик давлатлар билан турли муносабатларга киришганлар. Улар яратган “Авесто” маданияти маънавий мазмунига кўра, шумер ва аккад тилларида Бобил ва Ашшур давлатлари ҳудудида яратилган асотир маданияти ёдгорликларидан асло кам эмас, балки ортиқ бўлиши мумкин. Аммо, афсуски, Искандар Мақдуний босқини туфайли юртимизнинг энг қадимги ёзма ёдгорликлари шафқатсиз йўқ қилинди, бизгача мукаммал етиб келмади. Бизнинг бу давр ҳақидаги тасаввурларимиз “Авесто” китобидан бизгача етиб келган жузвлар (қисмлар), ўзга ўлкалар қадим ёзма маданият ёдгорликлари ичидаги маълумотлар ва археологик топилмаларни қиёсий ўрганиш натижасидагина шаклланиб бормоқда. Бу даврда илк шаҳарлар маданияти вужудга келди, турли ҳунарманд тоифалари ажралиб чиқа бошлади, яхлит эътиқод юзага кела бошлади, инсон илк бор Коинот нуридан бевосита баҳраманд бўлди. Асотир тафаккурни, қабилачилик хурофотларини енгиб ўтишга илк қадам - иккиланиш, тойишлар билан оғушта биринчи тетапоя қадам - қўйила бошланди. “Авесто” китобида акс этган воқелик яхлит олганда кўпроқ шу даврга мос келади. Бу даврнинг энг буюк **маънавий ютуғи** илк бор, гарчи асотир тафаккур билан қоришиқ бир даражада бўлса ҳам боболаримиз руҳида **илм ва имон уйғунлиги** шакллана бошлагани, дейиш мумкин. Агар “Маздаясна”, “Ахурамазда” сўзларида яширинган маъноларни Қуръони карим «Бақара» сурасининг 255-ояти («Оят ал-курси») мазмуни билан маълум даражада мувофиқ келишига эътибор қиладиган бўлсак, ўша пайтда ҳам инсоний билимлар манбаи ёлғиз илоҳий боқий билим деб тасаввур қилинганини сезамиз. Аммо у даврлар одамнинг аксарияти асотир тафаккур даражасида дунёни тасаввур қилганликлари сабабидан, Зардушт “гоҳ”лари (муножотлари)даги тавҳид ғоялари мушриклик адашувлари билан қоришиб кетди.

“Маздаясна” эътиқодининг ахлоқий тамал тоши – “**эзгу ўй, эзгу сўз, эзгу амал**” **бирлиги** қоидаси ҳам шу даврдан келаётган яна бир улугъ маънавий қадрият дейиш мумкин.

4-фасл. Туркий тошбитиклар маънавияти. Миллат ва миллий давлатнинг шаклланиши, миллатнинг ўз-ўзини англаб етиши.

Миллий давлатларнинг шакллана бошлаши миллатнинг шаклланиши билан бевосита боғлиқ ҳодиса. “Авесто” маданиятининг тугал шаклланиши миллоддан илгариги VII-VI асрларда якунланган ва балки шу даврларда ёзма матнга кўчган бўлса эҳтимол. Ҳар ҳолда Искандар Мақдуний ўлкамизга келганда “Авесто”нинг тўлиқ ёзма матни мавжуд бўлганлиги турли қадим китобларда қайд этилади. Бизнинг минтақада илк давлатчиликнинг юзага келиши ҳам ушбу даврларгача бошланган бўлиб, “Авесто” матнларида илк давлатчиликка оид атамалар ва тушунчалар учраши бежиз эмас. Аммо “Авесто” китобининг тўлиқ шаклланиш даври бўлган **бронза асри** бошларида асосан, юқорида эслаб ўтганимиз, илк шаҳар-давлатлар мавжуд эди. Улар атрофида эса ҳануз кичик уруғ жамоалари, қабилалар алоҳида-алоҳида, гуруҳ-гуруҳ бўлиб истиқомат қилардилар. Аста-секин ўзаро яқин жойлашган турли ўлкалар аро маданий, иқтисодий, сиёсий алоқалар вужудга кела бошлади. “Авесто” китобида Олий тангри Ахура Мазда яратган ўлкалар Ариана Ваэжа (Хоразм), Гава (Сўғдиёна), Моуру (Марғиёна), Бахди (Бохтар ёки юнонча шаклида Бактрия), Нисая (Ниса - Парфия пойтахти), Ҳаройва (Ҳирот) ва бошқаларни санаб ўтилиши “Маздаясна” эътиқоди дастлаб тарқалган ушбу ўлкалар ягона маданий минтақа,

кейинча Мовароуннахр ва Хуросон деб аталган сарҳадни ташкил этганлиги маълум бўлади. Шимолда Хоразмдан жанубда Шимолий Ҳиндистонгача, ҳозирги Эроннинг шимоли-шарқидан Фарғона водийси, Еттисув ўлкасигача, Афғонистон чегаралари эса деярли тўлиқ ушбу ҳудуд ичида жойлашгандир. Ушбу минтақа миқёсида шаклланган маданий-маънавий муҳит аста-секин ўз чегараларини кенгайтириб бориб, бутун Эрон ва Озарбайжонга тарқалди. Эрон ҳудудида зардуштийлик этиқодига таянган буюк империялар таркиб топди ва улар орқали бу таълимот Месопотамия (яъни Дажла ва Фурот дарёлари оралиғи, ҳозирги Ироқ ва Сурия, қадимги Бобил ва Ашшур), Арабистон ярим ороли, Кичик Осиё (ҳозирги Туркия, қадимда Византия), ҳатто қадим Юнон ва Рум (ҳозирги Италия) чегараларига етиб бориб, ўз таъсирини кўрсатди. Аммо Зардушт ғоялари қадим Юнонда илм-фаннинг ривожига хизмат қила бошлаган бир пайтда бизнинг минтақа халқлари бошига кўп кулфатлар ёғилди. Аввало, Эронда салтанат ўрнатган Ахмонийлар (Ҳахоманишийлар - Куруш, Доро ва бошқалар) қадим Турон юртига кетма-кет босқинлар уюштирдилар. Сўнг Юнонистондан Искандар Макдуний лашкар тортиб келди. Иккинчи томондан, Хитой хоқонлари гоҳ жосус юбориб минтақа халқлари орасида низо чиқарар, гоҳ ўзи қўшин тортиб келиб, Шарқий Туркистон ва Фарғона водийларини босиб олишга уринар эди. Яъжуж-маъжуж (ёки жуан-жуан)лар шимолдан ҳужум уюштириб турардилар. Энди кичик шаҳар-давлатлар ёки эркин қабила иттифоқлари етарли бўлмай қолди, минтақа халқлари ўз кучли ва бирлашган империясини тузиш заруратини ҳис қила бошладилар. Минтақадаги кичик давлатлар ўрнида милoddан олдинги III асрдан бошлаб хуннлар ҳарбий демократик иттифоқи, сўнггра Кушонлар империяси дунёга келди. Шарқий хунн ҳукмдорлари Хитойгача етиб борган бўлсалар, Ғарбда улар Баламир (374-400), Юлдуз (400-410), Аттила (434-453) каби номдор лашкарбошилар тимсолида бутун Рим империясини ларзага солдилар. Кушонлар империяси милoddий эра бошларида ҳозирги Шимолий Ҳиндистон ва Турон ўлкаларини ягона ҳудудга бирлаштиришга муваффақ бўлдилар. Бу икки йирик давлатчилик тажрибаси туркий халқлар иштироки билан бўлган бўлса, кейинроқ бориб туркий элат ўз мустақил империясини тузишга муваффақ бўлди. Миллатнинг ўз-ўзини англаб етиши шу тариқа амалга ошди. Милoddий эранинг V-VI асрларидан бошлаб, гуллаб яшнаган пайтларида Қора денгиз бўйлари ва Дунай соҳилларидан то Жанубий Сибир ва Мўғулистон ерларигача, Волга бўйлари ва Ўрол тоғи этакларидан ҳозирги Шимолий Афғонистонгача ҳукмини юритган Буюк турк хоқонлиги (ёки Кўк турк хоқонлиги - “кўк” бу ўринда “осмоний”, “муқаддас” маъноларини англатади) шаклланди. Бу улуг империя гоҳ юксалиш ва гоҳ таназзул даврларини бошдан кечириб, то милoddий эранинг VIII асри бошларигача мавжуд бўлди. Ушбу даврда умумтурк адабий тили шаклланди, ҳарбий демократия қонунлари аста-секин барқарор давлатчилик қоидаларига айлана борди, махсус туркий ёзув ишлаб чиқилиб, бой адабий ёдгорликлар дунёга келди. Уларнинг жуда кўпчилиги бизгача етиб келмаган бўлиши мумкин, аммо етиб келганларининг ўзини олганда ҳам жиддий маънавий бойлик яратилганлиги ҳар қандай шубҳадан холидир. “Ўғузнома”, “Култегин битиклари”, “Тўнйуқуқ битиги”, “Билка қоғон битиги” сингари йирик тарихий-бадий асарлар ўша давр аждодларимиз тафаккур тарзи, орзу-армонлари, маънавий камолот даражасини акс эттиради. Бизнинг назаримизда, ушбу тош битиклардаги энг муҳим мавзу Ватан ва миллат, мустақил давлатчилик ғояларидир. Улар битик муаллифлари Йўллий тигин, Тўнйуқуқ ва бошқалар қалбида юксак эҳтиросларни туғдирган ва бу туғён уларни ўқиган бугунги китобхон дилига ҳам бундан 12 аср бурун қандай бўлса, худди шундай таъсир кўрсата олади. **Будуннинг** (яъни, ўша давр тилида - халқнинг) бутунлиги, юртбошининг оқиллиги ва тадбиркорлиги, баҳодирлар шиддати ва шижоати бугунги кунимиз учун ҳам ибрат ва намуна бўлгулиқдир.

:Ушбу битиклар мазмунидан туркий элат исломдан олдинок яхлит бир халқ сифатида ўзлигини таниб олганини ойдин ҳис қиламиз ва ислом давридаги туркий сулолалар юксалишининг маънавий омиллар ва асосларга эга эканлиги аён бўлади. Бу пайтда туркий халқлар ягона Тангрига эътиқод қилишган. 716-720 йиллар орасида ёзилган “Кичик Култегин битиги” шундай шиддат билан бошланади:

Тангри тоқ. Тангри инояти билан
Турк Билка қоғон бу ерга ўлтурдим.
Сўзимни тугал эшитгил.

Оға-иниларим, ўғлоним,
Бирлашган улусим, будуним,
Ўнгдаги ҳоким, катта беглар,
Сўлдаги буйруқ тарқатувчи беглар,
Ўтуз
Тўқуз ўғуз беклари, будуни
Бу сўзимни яхшилаб эшит,
Қаттиқла тингла.³

Бу сатрларни 716 йилда тахтга ўтирган Билка қоғон номидан унинг жияни, буюк саркарда Култегиннинг набираси улуғ шоир **Йўллуғ тигин** (тигин – туркийда “шахзода” маъносини билдиради) ёзмада. Бу Ватан ва миллат фидойиси ўз аجدодлари, бобоси ва амакисининг шонли курашларига бағишлаб ёзган йирик марсия-достонларида миллат ва халқ бошини қовуштириш учун ўз ҳаётини тиккан баҳодир ва тадбиркор юрт улуғларини мадҳ этди, улуснинг бош манфаати, миллий давлатнинг етакчи ғояси нима эканлигини ёрқин сатрларда ифодалаб берди:

Турк будунини бириктириб,
Эл тутунмоғингизни бунда битдим.
Янглишиб парчаланишингизни,
Яна бунда битдим.
Не-не сўзим эса,
Мангу тошга битдим.
Уни кўра билинг,
Эндиги турк будуни, беклар.⁴

Истеъдодли саркарда Култегин турли туркий қабилаларни ягона халқ сифатида бирлаштириш учун бутун умрини фидо қилди, Турк хоқонлигининг охириги ҳукмдорларидан бўлмиш акаси Билка қоғон салтанатини боболари бошқарган доврўғли юрт ҳудудларида сақлаб қолиш учун тинмай турли бузғунчилик тамойилларига қарши аёвсиз жанглар олиб борди. Йўллуғ тигин буюк боболари тимсолида элни ватанга муҳаббат, миллатпарварлик руҳида тарбия қилишга интилади, юрт тинч, халқ ҳаёти фаровон бўлиши учун давлатни бошқарувчилардан, беклардан ва оддий аҳолидан қандай маънавий фазилатлар талаб этилишини улуғ хоқонлар давридан намуна келтириб кўрсатиб беради:

Билка қоғон эрмиш,

³ А.Қаюмов. Қадимият обидалари. Т. 1972, с. 134 (Матн таржимаси баъзи ўзгаришлар билан берилмоқда)

⁴ Ўша китов, с.137

Алп қоғон эрмиш,
Буйруқчилари ҳам билка(бўлғон бўлса) эрмиш,
Алп бўлган бўлса эрмиш.
Беклари яна, будуни яна тўғри эрмиш,
Шунинг учун анча қўл тутган бўлса эрмиш.⁵

Демак, ҳукмдорнинг асосий фазилати билимли, фаросатли, шу билан бир пайтда шижоатли ва мард бўлса, лашкарбошилар, амалдорлар ҳам шундай бўлса, беклар, оддий фуқаролар миллат ва Ватанга содиқ, тўғрисўз, гапи билан амали бир жойдан чиқадиган бўлса мамлакат юксалар, эл фароғатда яшар экан. Агар ҳукмдорлар элни ўйламаса, халқ тўғри йўлдан тойса, юрт хароб бўлиб, миллат ўзгалар асоратига гирифтор бўлар экан. Бу азалий ва абадий маънавий қадриятлар бугунги кунимизда ҳам ўз долзарблигини сақлаб келаётгани Ўзбекистон Президентининг қатор асарлари ва бобларида ўз акс-садосини топиб келмоқда. Бундан 1300 йил илгари Йўллиғ тигин, Тўнйуққ қаби миллат учун қайғурган шоирлари бўлган эл ўзлигини ҳеч қачон йўқотмайди, даҳрнинг минг бир балоларидан омон чиқиб яна юксалаверади.

Хуллас, асотир тафаккур босқичида уруғ жамоаси бўлади, қабилалар бўлади, қабилалар иттифоқи шакллана бошлайди. Аммо миллат тушунчаси бу даврдан анча кейин, миллий давлат шаклланиши билан бир пайтда юзага келади. Масалан, “Авесто” китоби ёзилган тил бирор муайян миллатнинг тилига мос келмайди. Эронда Аҳмонийлар сулоласи ҳукмронлигининг ўрнатилиши минтақа тарихида империялар даврини бошлаб берди. Ўлкамиз халқлари бегона империя даъвогарларининг минг йиллик босқинчилик азобларини кўрди, ушбу курашлар мобайнида мустақил миллат сифатида шаклланиб борди, аввал хуннлар ва Кушонлар таркибида, сўнг мустақил миллат сифатида миллий давлатчилиқни - Буюк Турк хоқонлигини вужудга келтирдилар. Бу даврда (V-VII асрларда) туркий адабий тил ҳам шаклланди ва ушбу умумтуркий адабий тил ёдгорликлари бизгача тошбитиклар ва бошқа матнларда етиб келди. Миллатнинг ўз-ўзини англаб ета бошлагани, турли туркий элатларнинг бир бутун халқ (**“будун”**) сифатида бирлашуви ҳаёт ва мамот масаласи бўлиб, юзага чиққанлиги ушбу матнлар мазмунида аниқ ифодалангандир. Туркий миллат ўз мустақиллиги учун, элатлар бирлиги учун курашда, аёвсиз жангларда шаклланди.

2-боб. Ислом минтақа маданияти доирасида миллий маънавиятимизнинг такомили. Ислом минтақа маънавиятида Сунна босқичи

1-фасл. Янги эра бошларидан жаҳонда ва минтақада маънавий янгилиниш заруратининг кучайиши ва тавҳид эътиқодининг шаклланиши.

Исломгача бутун башарият, жумладан, ўлкамиз халқлари жуда узоқ тарихий жараёни бошдан кечирдилар, буюк маънавий камолот йўлини босиб ўтдилар. Аждодларимиз аввало табиат билан муносабатда маълум уруғ, қабила жамоаси таркибида ўзлигини англаб етган бўлсалар, сўнг минтақа микёсига чиқдилар. “Авесто” маънавияти Ҳиндистоннинг “Веда” маданияти, қадим Шумер, Бобил ва Ашшур маданиятлари, қадим Юнон ва Рум антик маданиятлари моҳиятига монанд бўлиб, улар сингари тош асрдан бошлаб шаклланиб келган

асотир тафаккур асосидаги маънавият эди, унда дунёни, атроф-муҳитни идрок этиш ўзига хос тарзда кечарди. Инсон маънавий камолотининг дастлабки босқичларида бу идрок тарзи анча-мунча ижобий аҳамиятга эга бўлган эса-да, кейинчалик унинг чекланганлиги, ички қусурлари билиниб қола бошлади. Бу маънавий камолотда бўҳрон ҳолатини юзага келтирди, минтақа халқлари тараққиётида маънавий турғунлик хавфи пайдо бўлди.

Навоий тимсолларидан фойдаланиб таъбир этганда, аждаҳони енгиб ўтган Фарҳод олдида энди Ахриман-девни енгиш зарурати пайдо бўлди. Маздаясна эътиқоди асотир тафаккур қобиғидан чиқиб кета олмади. Зардуштийлик Эронда Сосонийлар даврида яна ҳукмрон дин бўлди. Пайғамбаримиз ҳазрати Муҳаммад (С.А.В.)га ваҳий тушган даврда ҳам Сосонийлар кўҳна ақидаларидан воз кечмадилар. Хусрав II Парвиз Расулulloҳ даъватини рад қилди ва сулола таназзулини бошлаб берди.

Аммо аҳли башар онгида ўзгаришлар, янгиланишлар давом этар эди. Милоддан аввалги XVIII асрда ҳазрати Иброҳим алайҳиссалом Зардушт сингари илк бора тавҳид нуридан баҳраманд бўлган бўлсалар, XIV асрга келиб ҳазрати Мусо Калимуллоҳ ягона Тангри инончини яҳудий қавмига тарғиб қилди. Милодий эра бошларидан ҳазрати Исойи Масиҳ (Рухуллоҳ) ва ул зотнинг ҳаворийлари энди тавҳид эътиқодига бутун башариятни даъват эта бошладилар. Исо (а.с.) номи билан боғланган эътиқод 3 аср халқ орасида ёйилиб бориб, IV аср бошларида Византия императори улуғ Константин томонидан христиан дини сифатида расман тан олинди.

Турон ўлкасида асотир тафаккурнинг мутлақ ҳукмронлиги аслида қай давргача бўлганлигини ҳозир айтиш қийин, аммо милодий эра бошланишидан анча илгариёқ бу ўлка халқлари тафаккурида янгиланиш бошланган эди. Искандар Макдуний давридан Шарқ ва Ғарб маданиятлари уйғунлигининг ёрқин тимсоли - эллинизм йўналиши шаклланган бўлса, кейинроқ Маздаясна эътиқодини қайта ислоҳ қилиш орқали монавийлик бидъати вужудга келди. Кушонлар даврида Ҳиндистондан Будда эътиқоди тарқалиб, Византиядан насронийлар кўчиб кела бошладилар. Сибир ва Мўғулистон туркий халқлари Кўк тангри эътиқодини такомиллаштириб бордилар. Ўлкамизда миллий бирлик тамойили кучайиб бориши эътиқодлар хилма-хиллиги билан бир пайтга тўғри келди. Бундай мураккаб маънавий вазиятнинг ҳам ижобий, ҳам маълум даражада салбий оқибатлари ўзини кўрсатмоқда эди. Ижобийлиги шунда эдики, аждодларимиз онгидан асотир тафаккур унсурлари аста-секин сиқиб чиқарилиб, миллий тафаккур етакчи мавқега кўтарилиб борди. Салбий жиҳати шунда эдики, эътиқодда собитлик, дунёни идрок этишда яхлит тасаввурлар тизими йўқ эди. Эски асотир тафаккурнинг инсон онгидаги мутлақ ҳукмронлиги бой берилгач, фақат миллий бирлик, ягона давлатчиликка интилишгина маънавиятдаги умумийликни маълум даражада сақлаб турар эди. Тан олиш керакки, бундай бўҳронли ҳолат фақат бизнинг минтақага хос бўлиб қолмай, балки бутун аҳли башар қаршисида улуғ бир маънавий янгиланиш эҳтиёжи бунёдга келганди.

Инсон дунёни, воқеликни, борлиқ моҳиятини тўлиқ ва тўқис, муайян ва равшан идрок этиши учун яна бир илоҳий иноят лозим бўлди. Инсоният ҳаётидаги бу улуғ маънавий янгиланиш Арабистон ярим оролидан дунёга тарқалди. Жоҳилия (яъни исломдан аввалги давр) арабларини баъзан ялпи ибтидоий жамоа тузумида яшагандек талқин этишади. Бу тўғри эмас. Араб тили қадим Бобил халқи аккадлар ва қадим яҳудийлар тили билан бир гуруҳдаги қардош тиллардан бўлиб, шунинг ўзи араб халқининг қадимийлигига ишорадир. Жанубий Арабистондаги Яман ва Ҳадрамавт ўлкаларида милоддан аввалги минг йиллик бошида ёзма маданият ва давлатчилик анъаналари яхши ривожланганлиги фанга маълум. Кейинги даврларда ҳам Арабистонда турли подшоликлар мавжуд

бўлган. Фақат ўзгалар сингари араблар ҳам Қуръони карим нозил бўлишидан олдин маънавий ва ижтимоий жихатлардан бўҳронли ҳолатда эдилар.

Яна бир нарсани қайд этиб ўтмоқ лозимки, арабларда то VII асргача “Авесто” ёки “Ведалар” сингари мукаммал шаклланган асотири дунёқараш тизими мавжуд эмас эди, бу ҳолат, айтиш мумкинки, янги яхлит эътиқод тизимини қабул қилишни маълум даражада осонлаштирар эди. Аксинча, минтақада ва унинг чегараларида тавҳид таълимотига асосланган яҳудий ва христиан эътиқодлари кенг тарқалганлиги ҳам бирмунча жараёни осонлаштирар эди. Ўша даврда араб қабилаларининг ҳолати туркий қавмларнинг Буюк турк хоқонлиги тузилишидан биров олдинги аҳволига яқин бўлиб, улар олдида ҳам қабилачилик зиддиятларини енгиб ўтиб, ягона миллий давлат тузиш зарурати рўй-рост кўриниб қолган пайт эди.

Аллоҳнинг охириги китоби Қуръони карим 23 йил давомида (610-632) Макка шаҳридаги қурайш қабиласининг ҳошимийлар хонадонига мансуб Амин (ишончли) лақабли Муҳаммад (саллаллоҳу алайҳи васаллам)га ваҳий орқали нозил бўлди. Муҳаммад Расулulloҳ охириги пайғамбар бўлиб, шу сабабдан бу муҳтарам зотни “Хотимат ун-наби”, яъни “Пайғамбарлар муҳри (ё охиригиси)” деб аташади. Муҳаммад (С.А.В.) илк оятлар нозил бўлганда 40 ёшда, уйланган, 3 қизларини турмушга чиқарган эдилар. Аёллари Хадича (разиаллоҳу анҳо) ўша пайтда 55 ёшларда бўлиб, аввал бошиданок Пайғамбаримизнинг рисолатларига ишонч билан қарадилар ва ул кишини доимо қувватлаб турдилар. Биринчилардан бўлиб ислом эътиқодига имон келтирганлар пайғамбаримизнинг яқин дўстлари Абу Бакр, жияни Али ибн Абу Толиб, тутинган ўғиллари Зайд ва бошқалар бўлди. Аммо янги эътиқод Пайғамбаримизнинг кўпчилик яқин қариндошлари томонидан ҳам яхши қабул қилинмади. Амакиларининг кўпчилиги аввал қарши чиқишди, улардан энг меҳрибони бўлмиш Абу Толиб бутун умри давомида жиянини ҳимоя қилган бўлса-да, ўзи ислом эътиқодига имон келтирмади. Абу Толиб ва Хадича онамиз вафотларидан сўнг Макка мусулмонлари анча қийналиб қолишди ва Расулulloҳ дўстлари Абу Бакр билан бирга 622 йил ёз охириларида Макка шаҳридан Мадина (ўша даврда Ясриб)га йўл олдилар. Уларнинг издошлари илгарироқ кўчиб ўтишган эди. Ушбу ҳодиса хижрат (кўчиб ўтиш) деб аталади ва ислом тарихида буюк аҳамият касб этади. Муҳаммад (С.А.В.) нинг ўз туғилган шаҳарларини эътиқод йўлида ташлаб чиқишлари билан ислом эътиқоди ғалабаси бошланади, чунки Мадина шаҳрининг кўпчилиги аҳолиси Расулulloҳ даъватларини қабул қилиб, ягона Аллоҳга имон келтирган эди. Ушбу воқеа 16 йилдан кейин мусулмон йил ҳисобининг бошланишига асос бўлди ва шу сабабли мусулмон йил ҳисоби “ҳижрий эра” деб аталди.

Ислом дини асотири тафаккурга энг кескин ва охириги зарбани берди. Қуръони каримда “илм” сўзи асосидаги “алима” (билмоқ) феъл негизига таянган калималар 750 марта учрашлиги илмий тадқиқотларда қайд этилган бўлиб, бу ўзак фақат “Аллоҳ”, “Рабб” (Парвардигор маъносида), “бўлмоқ” ва “гапирмоқ” каби энг кўп ишлатилган ўзак-сўзлардан кейин бешинчи ўринда турар экан.

Расулulloҳга илк нозил бўлган 5 оят ҳозирги Қуръони карим матни 96-сураси (“Алақ”)нинг биринчи оятлари бўлиб, шундай бошланади: “Икраъ би-исми роббикал-лази халак!” (“Яратган раббинг номи билан ўқи!”). Орада бир оят ўтиб, яна “ўқи!” сўзи қайтарилади: “Икраъ ва роббикал акрам, аллази аллама бил қалам. Аллама-л-инсона ма лам ялам”. (“Ўқи! Сенинг ўта қарамли парвардигоринг қалам воситаси билан таълим берди. Инсонга у билмаган нарсаларни ўргатди”). Шундай қилиб, ислом эътиқоди аввал бошиданок инсонни ўқиб-ўрганишга, илм воситаси билан дунёни англаб етишга тарғиб қилади. Ислом динининг яна бир муҳим хислати аҳли башар маънавий камолотида тарихий тадрижийликни қатъий қоида қилиб белгилаб қўйилганлигидадир. Бу масала Қуръони каримнинг кўп

суралари жумладан, иккинчи (“Бақара”) ва учинчи (“Оли Имрон”) сураларининг бошланғич оятларида очиқ-равшан таъкидланган бўлиб, ўзбекча таржимада қуйидагича ифодаланган: “Алиф. Лом. Мим. Ушбу (илоҳий) Китоб (Қуръон) шубҳадан холи ва (у шундай) тақводорлар учун ҳидоят (манбаи) дирким, улар ғойиб (диний хабарлар) га имон келтирадиган, намозни мукамал ўқийдиган ва Биз ризқ қилиб берган нарсалардан (садақа ва) эҳсон қиладиганлардир. Яна, улар Сиз (Муҳаммад) га ва Сиздан илгари (ўтган пайғамбарларга) нозил қилинган нарса (илоҳий китоблар)га имон келтирадиган ҳамда охират (қиймат) га қатъий ишонч ҳосил қиладиганлардир. Айнан улар Парвардигорлари томонидан (ато этилган) ҳидоят узрадирлар ва айнан улар нажот топувчилардир”. (“Бақара” сураси, 1-5-оятлар). Демак, мўъмин бўлмоқнинг асосий шартларидан бири фақат Қуръонни эмас, балки ундан олдинги пайғамбарларга нозил этилган китобларни ҳам ягона Аллоҳ томонидан юборилганлигини тан олишда экан.

Кейинги, “Оли Имрон” сурасининг бошланғич оятларида ушбу ғоя янада аниқроқ қилиб тушунтирилади: “Алиф. Лом. Мим. Аллоҳ – Ундан ўзга илоҳ йўқдир. У тирик ва абадий турувчидир. (У) Сизга (эй, Муҳаммад), Китоб (Қуръон) ни ҳақиқатан ўзидан олдинги (илоҳий китоблар) ни тасдиқловчи ҳолида нозил қилди. Таврот ва Инжилни олдин нозил қилиши эса, одамларга ҳидоят (манбаи) бўлиши учун эди. (Энди эса) ҳақ билан ноҳақликни ажрим этувчи (Қуръон) ни нозил қилди...” (“Оли Имрон” сураси, 1-4-оятлар).

Бу оятларда Қуръоннинг Фурқон деб номланиши алоҳида таъкид этилганки, бу ҳам чуқур ҳикматга эга. Тарихий тадрижийлик нафақат Қуръонда, балки ундан олдинги илоҳий китобларда ҳам таъкид этилган ва уларда ўзидан кейинги китобларга ишоралар мавжуд эканлиги маълум.

Қуръонда қайта-қайта таъкидланишича, ислом динида Аллоҳ олдидаги энг оғир гуноҳ ширк, яъни ягона Парвардигорга қайси бир зотни шерик қилишга уринишдир. Барча илоҳий китобларда олға сурилган Тавҳид (яратувчининг ягоналиги ва барча мавжудот манбаи эканлиги) ғояси исломда ўзининг олий даражадаги талқинини топган.

Ислом маънавиятининг кирралари ранго-ранг, моҳияти теран. Санаб ўтганимиз илмийлик ва ёзма маданиятга таяниш, тарихий тадрижийлик ва тавҳид изчиллиги шулар жумласидандир. Қуръони карим оятларига биноан инсоннинг ер юзида халифа эканлигининг бир неча қайта таъкидланиши ислом маънавиятининг энг улуғ қадриятларидандир. Қуръони каримнинг жуда кўп оятларида инсоннинг азиз ва мукаррам қилиб яратилгани, унга ер ва осмондаги барча нарсалар бўйсундириб қўйилганлиги алоҳида уқдириб ўтилган.

2-фасл. VIII-IX асрларда ислом минтақа маданиятининг ташкил топиши.

Ислом маънавиятининг энг олий нуқталаридан бири қабилачилик хурофотларига узил-кесил барҳам берганлиги, уруғ жамоаси, ягона аждодга бориб тақалувчи ирсий биродарлик ўрнига тавҳид эътиқоди асосидаги инсоний биродарлик жамоаси - “умма” тушунчасининг киритилиши бўлди. Бу ҳодиса аҳли башар маънавий такомилида энг муҳим бурилиш нуқтасидир, аммо ушбу ғоя ҳануз ҳам мукамал англаб етилган, деб бўлмайди.

Ислом маънавиятининг минтақа маънавиятига айланиши осонлик билан бўлгани йўқ, бунинг учун баъзи сиёсий масалалар тўғри ҳал бўлмоғи зарур эди. Пайғамбаримиз умрининг охирларига бориб араб дунёсида “умма” ғояси ғолибликни қўлга киритди, араблар қабилачиликдан ягона миллат даражасига кўтарила бошлади. Бу жараён илк халифалар Абу Бакр ва Умар (разиаллоҳу анҳума) даврларида ниҳоясига етди. Ягона араб давлати шаклланди. Ислом қўшни мамлакатларни ҳам фатҳ эта бошлади. 642 йилда охирги Сосоний Йездигерд III

Наҳованд яқинидаги жангда енгилиб, Хуросонга қочди. 674 йилда араб қўшини биринчи марта Амударёни кечиб ўтиб, Бухорога кирди. Қутайба ибн Муслим (705-717) даврида Мовароуннаҳр араблар томонидан асосан ишғол қилинди. Агар тарихий воқеликни тўғри идрок этадиган бўлсак, бу даврга келиб қадим Турон ўлкасида муайян сиёсий парокандалик ҳолати ҳукм сураб, турли кичик ҳукмдорлар бир-бири билан олишиб ётар, Буюк Турк ҳоконлиги таназзулга юз тутиб, туркий ва эроний қавмлардан бири арабларга кескин қаршилик кўрсатса, иккинчиси мурасасозлик йўлини тутарди. Барибир босқинчиликка қарши миллий-озодлик кураши тўхтамади, Ислом дини ҳам даставвал маҳаллий халқ онгига жуда қийинчилик билан сингиб борди. Аммо илғор тавҳид эътиқоди эски хурофий ақидалар устидан аста-секин ғолиб келиши табиий эди. Бир қатор туркий ва эроний қавмлар араблар билан ягона эътиқод асосида иттифоклашув йўлини тутишга мойил бўлиб борардилар. Фақат уммавий халифалардан аксарияти маҳаллий Ажам халқларини араблар билан тенг кўрмаслик сиёсатини тутар ва бу билан халқларнинг ихтиёрий равишда имон келтиришларига маънавий жихатдан тўсқинлик қиларди. Бу орада Расулуллоҳнинг қариндош ва авлодлари, биринчи навбатда, куёвлари ҳазрати Али (разияллоҳу анҳу) ва амакилари ҳазрати Аббос (разияллоҳу анҳу) авлодлари номидан халифалик тахтига даъвогарлик бошланди. Аббосийлар ўз мақсадларига эришиш учун Хуросон ва Мовароуннаҳрдан ёрдам истадилар. Асли ажамлик Абу Муслимни имом Иброҳим қулликдан озод қилиб, Хуросонга Аббосийлар фойдасига тарғибот олиб боришга жўнатди. Абу Муслим жуда тез вақт ичида ажам халқларидан катта қўшин тўплаб, Уммавийларга қарши кураш бошлади ва 750 йилда Уммавийлар сулоласи йўқ қилиниб, Аббосийлар халифалик тахтига ўтирдилар. Абу Муслим кўзғолони ғалабаси минтақа тарихида ҳал қилувчи ўзгаришларга олиб келди. Аббосийлар ажам халқлари билан ҳамкорликда ғалабага эришдилар. Ғолиб қўшин таркибида араблардан кўра ажамликлар, яъни форс ва турклар кўпроқ эди. Хорун ар-Рашид замонида халифанинг шахсий қўриқчилари туркий халқ вакилларида, сарой котиблари ва вазирлар кўпроқ эроний халқ намояндаларидан тайинланадиган бўлди.

Шундай қилиб, VIII аср иккинчи ярми - IX аср бошларидан минтақанинг уч буюк халқи - араб, форс ва туркий элатлар аро сиёсий қудратда ўзига хос мувозанат ҳолати вужудга келди. Исломнинг асл ғояси - мусулмон умматининг тенглиги амалда жорий бўлишига воқеъ имкон туғилди. Шу даврдан бошлаб минтақа халқлари орасида ислом динининг нуфузи тез оша бошлади. Ислом минтақа маданиятининг шаклланиш жараёнини шу сабабларга кўра VIII аср ўрталари - Абу Муслимнинг Уммавийлар устидан ғалабаси ва Аббосийлар халифалиги ўрнатилишидан бошлаш мақбул кўринади. Ушбу минтақа маданияти XIII аср бошларигача шиддат билан юксалди, мўғуллар босқини бир муддат маданий тараққиётга монеълик қилган бўлса ҳам, барибир, XVI аср бошларигача минтақада маънавий юксалиш давом этди. Аммо XVI аср бошларида юз берган катта сиёсий ўзгаришлар натижасида буткул ўзгача ҳолат вужудга келди. Кичик Осиёда Усманийлар, Эронда Сафавийлар, Мовароуннаҳр ва Хуросонда Шайбонийлар, Афғонистон ва Шимолий Ҳиндистонда Бобурийлар сулоласи бир неча юз йилга мустаҳкам ўрнашиб, яхлит ислом маданий минтақаси ўрнига алоҳида давлатлар ҳудудида миллий-маданий ўзига хослик шакллана бошлади. Ўзаро таъсир маълум даражада сақланиб қолган бўлса ҳам, аста-секинлик билан минтақавий умумийликдан кўра миллий ўзига хосликлар қуввати ошиб борди. Бироқ бу ҳолат дарҳол билингани йўқ, балки бир неча юз йилларга чўзилган жараён бўлди. Айтиш мумкинки, XX аср бошларида ҳам Шимолий Африкадан Шарқий Туркистонгача, Волга бўйларидан Бенгалиягача ёйилган ислом минтақа маданиятининг йирик ва нуфузли намояндалари бир-бирларини билар, ўзаро

иждодий-маънавий ҳамкорлик ришталарини узмаган эдилар. Буюк Британия ва Россия империализми ҳам уҳдасидан чиқмаган ниятга Шўро ҳукумати эришди - қадим Туронзамин халқларининг қўшни халқлар билан неча минг йиллик маданий-маънавий алоқаларини чўрт узиб ташлади, нафақат қўшнилари билан, балки ўз ўтмиш маданияти билан ҳам бевосита муносабатда бўлиш имконини кескин камайтириб, миллий маънавиятимизни ғарибликка маҳкум этди. Мана энди бугунги мустақиллик шароитида биз неча йиллар кўзимиздан яширин бўлган улкан маънавий захираларни янгидан кашф этмоқдамиз.

Ислом минтақа маданиятининг энг юксак қадрияти тавҳид эътиқодини бутун қудрати, мазмуни, амалий моҳияти ва кўлами билан англаб етиш минтақанинг илғор зиё эгалари учун неча асрлик юмуш бўлди. Бу йўлда минтақа маънавияти камолот йўлининг бир қатор пиллапояларини босиб ўтди. Улардан дастлабки поғонасини **сунна босқичи**, деб аташ мумкин.

3-фасл. Ҳадис илми ва мазҳаблар. Имоми Аъзам ва Имом Бухорий.

Пайғамбаримиз ҳаёт вақтларида “менинг сўзларимни ёзманг, фақат Аллоҳ оятларини ёзиб олинглар”, деб буюрган эдилар. Шундай қилинди ҳам. Албатта, кимлардир ўз ташаббуси билан у ҳазратнинг айтган гаплари ва қилган ишлари ҳақида муайян маълумотларни қайд этиб борган бўлиши мумкин. Аммо Аллоҳнинг китоби бут бўлмай, ягона ўзгармас матн ҳолига келтирилмай туриб, унга бошқа сўзлар аралашиб кетиш хавфига йўл қўйиб бўлмас эди. Олдинги илоҳий китоблар тажрибаси ҳам шуни тақозо этарди.

651 йилда, халифа Усмон даврида ушбу юмуш мукаммал бажарилди. Мусхаф тузилиб, ундан бир неча нусха кўчириб, кўпайтирилди. Ана шундан сўнг VII аср иккинчи ярмидан бошлаб, Абу Хурайра (вафоти 676 йил), Анас ибн Молик (вафоти 710 йил), Абдуллоҳ ибн Аббос (619-686), Абдуллоҳ ибн Умар, Жобир ибн Абдуллоҳ каби илк ровийлардан Расулуллоҳ сўзлари ва амаллари хусусида минглаб ҳадислар ёзиб олинди. Абу Саид ал-Худрий, Ибн Шихоб аз-Зухрий сингари илк муҳаддислар етишиб чиқди. VIII аср бошларида Уммавий халифаларидан Умар ибн Абдулазиз (717-720) ноибларига Муҳаммад (С.А..В.) ҳадисларини жамлаш ҳақида фармон берди. Абдулмалик ибн Абдулазиз Журайх (вафоти 766), Ар-Рабиъ ибн Субайх каби алломалар ҳадислар жамлаб ёзишга бошладилар. Натижада ҳадис илми ривож олиб, Имом Малик ибн Анас (713-795)нинг “ал-Муватто”, Имом Шофеъий (767-820) ва имом Аҳмад ибн Ханбал (780-855)ларнинг “Муснад” деб ном олган йирик ҳадис тўпламлари яратилди. Ўлкамизда қуйида номлари зикр этилган зотлар биринчи бўлиб ҳадис тўпламларини туздилар: Имом Абдуллоҳ ибн Муборак ал-Марвазий, Исҳоқ ибн Раховайх ал-Марвазий, Имом ал-Хайсам ибн Кулайб аш-Шоший ва бошқалар.

Кейинги IX аср ҳадис илмининг “олтин асри” деб шуҳрат қозонган. Чунки бу асрда ҳадисларни тўплаш даври ўтиб, энди уларни манбашунослик ва матншунослик илми қоидаларига мувофиқ таҳлил ва тадқиқ этиш, маълум мазмун асосида тартиб беришга киришилди. Ҳадисшунослик аталмиш жиддий илм йўналиши мукаммал шаклланди. Ҳадис таълиф этиш соҳасида “Муснад”, “Саҳих” ва “Сунан” деб номланган йўналишлар вужудга келди. Бу даврда кейинги асрлар учун намуна бўлгулик ишончли ҳадис тўпламлари яратилди. Бутун ислом оламида энг нуфузли манба сифатида донг таратган “Кутуби ситта” (“Олти китоб”) муаллифлари шу даврда яшаб ижод этдилар. Улар: Абу Абдуллоҳ Исмоил ал-Бухорий (810-870), Имом Муслим ибн ал-Хажжож (819-874), Абу Исо Муҳаммад ибн Исо ат-Термизий (824-874), Абу Довуд Сулаймон (817-888), Аҳмад ан-Насоий (830-935), Абу Исо Муҳаммад ибн Ўзид ибн Можжа (824-886) каби муҳаддислардир. Олти буюк муҳаддиснинг аввалгиси ватандошимиз Абу

Абдуллоҳ Муҳаммад ибн Исмоил ибн ал-Муғира ал-Бухорий (810-870) эдилар. Имом Бухорийнинг “ал-Жоме-ас-Саҳиҳ” китоблари бугунги кунда ўзбек тилига таржима қилиниб, 4 жилдда эълон қилинди. Имом ал-Бухорий ўзлари тўплаган 600 минг ҳадисдан 7275 та энг ишонарли “саҳиҳ”ларини мазмунига кўра таснифлаб, буткул янгича тартибдаги ҳадислар тўпламини яратишга муяссар бўлдилар. Ул мухтарам зотнинг асарлари кейинги муҳаддислар учун барча жиҳатдан ўрнак ва намуна бўлди. Имом Бухорий яратган “Ал-адаб ул-муффрад” (“Адаб дурдоналари”), “Китоби афъол ил-ибод” (“Аллоҳ бандаларининг хулқлари”) каби бошқа қатор асарлар ҳам минтақа халқларини ислом ахлоқи руҳида тарбия қилишда алоҳида аҳамиятга эга.

Дастлаб Имоми Аъзам Абу Ханифа ан-Нуъмон ибн Собит (699-767) қарашлари асосида сунний йўналишида Ҳанафия мазҳаби шаклланган бўлса, кейин ул зотнинг шогирд ва издошлари томонидан моликия, шофеъия, ханбалия мазҳаблари, шиа йўналишида эса пайғамбаримиз авлодидан олтинчи имом Жаъфар ас-Содиқ (700-765) номи билан боғлиқ жаъфария мазҳаби вужудга келди.

X-XI асрларда ислом минтақа маънавияти такомилида янги поғонага кўтарилиш бошланди. Ушбу янги босқич таъриф ва тавсифига ўтишдан олдин Сунна босқичининг моҳияти ва унинг миллий маънавиятимиз такомилида тугган ўрни ҳақида икки оғиз сўзлаб ўтсак.

Аввало, бу босқични минтақада манбашунослик ва матншунослик фанининг юксак ривожига сифатида баҳолаш лозим бўлади, чунки Расулуллоҳ ҳадислари Қуръони карим оятларидан кейин мўтабарликда иккинчи ўринда турувчи манба бўлиб, унинг ҳам матни, ҳам исноди (яъни ушбу ҳадис ровийлари силсиласининг нақадар ишончли ва эътиборли эканлиги) ниҳоятда нозик ва жиддий муносабат талаб қилувчи мавзу эди. Бу масалаларда арзимагандек туюлувчи янглишиш қандайдир тор илмий мунозарага эмас, балки ҳар бир мусулмоннинг эътиқод амалида жиддий гумроҳликка олиб келиш хавфи бўлгани учун ҳам бу соҳа ўта зукколик ва дақиқликни тақозо этар, муҳаддисга ниҳоятда қатъий қоидаларга риоя этишни буюрар эди. Ушбу оғир шартларга қўнма ҳосил қилиш ислом илмларининг кейинги ривожига ва камолотига жиддий замин яратди. Илм нақадар жиддий меҳнат эканлиги ушбу босқичда бутун залвори билан ҳис этилди. Афсуски, совет даврининг ягона ҳукмрон мафкурага сўзсиз бўйсуниб шароитида, айниқса, ижтимоий фанлар соҳасида матн ва манбага жиддий муносабат, жиддий илмнинг ушбу тағзамини анча-мунча эътибордан четда қолди ва замонасозлик руҳидаги олди-қочди шиорбозлик кўп ўринда ҳақиқий илм ўрнини эгаллаб ола бошлади. Бугун биз бу соҳада ҳам, янада аниқроғи, биринчи навбатда ушбу соҳада, миллий маънавиятимиз эришган ютуқларни қайта тиклашимиз, матн ва манбага ёндашувда ўта жиддий муносабатга қайтмоғимиз, бу борада Имом ал-Бухорий, Муслим ибн ал-Ҳажжож, Абу Исо ат-Термизий сабоқларини диққат билан ўрганмоғимиз даркор.

4-фасл. Шариат ва ислом ахлоқи. Минтақа маънавиятида Расулуллоҳ ибрати.

Сунна босқичининг иккинчи улуғ муваффақияти ислом ахлоқининг минтақада пухта шаклланивидир. Пайғамбаримиз ҳадисларининг энг муҳим ва салмоқли қисми кишиларда юксак инсоний фазилатларни шакллантиришга қаратилган. Ундаги ота-онага муносабат, илмга муносабат, сабр-бардош, шукроналикка даъват, ўзаро меҳр, иноқлик, меҳмондўстлик, етимпарварлик, вафо ва садоқат, меҳнатсеварлик ва ҳалол луқмани шарафлаш, камтарлик, камсуқумлик, самимият ва ростгўйлик ҳислатларининг биринчи ўринга қўйилиши инсоният учун бебаҳо маънавий қадриятлар силсиласини ташкил этади. Қолаверса, ислом ахлоқи маънавий қадриятларнинг тасодифий тўплами эмас,

балки муназзам ва мукаммал бир тизим ҳолига келтирилгани бўлиб, албатта, бунда буюк муҳаддислар, биринчи навбатда, юртдошимиз Имом Бухорийнинг хизматлари бекиёсдир. Пайғамбаримиз суннатларининг ибратли ўринлари ниҳоятда кўп. Мисол тариқасида у зотнинг аҳли аёлга муносабатига эътибор берайлик.

Ибн Умар разияллоҳу анҳу ривоят қиладилар: “Биз, жаноб Расулуллоҳ ҳаётлик вақтларида, “Тағин, бирор балога гирифтор бўлиб қолмайлик!” деб хавотирланганимиздан, аёлларимизга бирор (қаттиқ) сўз айтиб, бемалолроқ муомала қилишдан қўрқар эдик. Жаноб Расулуллоҳ (С.А.В.) вафот қилганларидан сўнг, аёлларимизга (қаттиқ) гапириб, бемалолроқ муомала қиладиган бўлдик”⁶ Ушбу ҳадис мазмунидан кўриниб турибдики, Пайғамбаримиз аёлларига асло кўпол муомала қилмаганлар, натижада бошқа саҳобалар ҳам ўз аҳли аёлларига эҳтиром ва юмшоқлик билан муомала қилишни ўрганиб борганлар. Дарҳақиқат, Муҳаммад (С.А.В.) бирор аёлнинг кўнглига зарра озор берганлари, хафа қилганлари ҳақида ҳеч бир ҳадисда бирор ишора йўқ, аксинча, аёллар Пайғамбаримизга нисбатан баъзан озор берувчи хатти-ҳаракатга йўл қўйсалар ҳам, у зот ниҳоятда ҳалимлик билан жавоб қилганлар. Албатта, у киши ҳар бир инсон сингари аёлларнинг ҳам ўзига яраша камчилиги бор эканини сезганлар, аммо уриш-сўқиш, қаттиқ гапириш, изза қилиш орқали бу камчиликларни асло тузатиб бўлмаслиги, фақат сабр, юмшоқ муомала ва шахсий намуна билан таълим берилса, таъсирли бўлиши мумкинлигини яхши билган ва бу одобга изчил амал қилганлар. Демак, суннага амал қилган киши, кўп хотин олиш ҳақида эмас, аҳли аёл кўнглини ранжитмаслик ҳақида қайғуриши ислом ахлоқига муносибдир. Жисмоний ва маънавий покликка интилиш ислом ахлоқининг, Расулуллоҳ ҳадисларининг яна бир муҳим мавзу йўналишидир. Таҳорат, ғусл масалалари, мисвокдан фойдаланиш (яъни, тишни тоза тутиш) ташқи озодалик талаблари бўлса, ҳаромдан, ёлғон сўз, ғийбат, тухмат, зинокорлик, ўзга ҳақиқага хиёнат, ноҳақлик ва зулмга йўл қўймаслик, улардан қатъий сақланиш ички, маънавий покликка оид талаблардир. Булар барчаси ҳам Қуръони каримда, ҳам Расулуллоҳ суннатларида жуда қатъий қилиб қўйилган.

5-фасл. IX асрда илм ва маданият. Туркий тилда исломий шеърият

Сунна босқичининг яна бир ютуғи ислом минтақа халқлари маънавий тақомилининг ушбу биринчи поғонасида шаклланган 5 исломий мазҳаб, яъни ислом эътиқодига оид қарашлар ва амалларнинг баъзи фарқларга эга бўлган беш йўналиши орасида бир-бирини инкор этмаслик ва ўзаро ҳурмат муносабатлари ўрнатилишидир. Бундай вазият осонликча ва бирваракай шакллангани йўқ, албатта. Лекин охир натижада юзага келган бундай ўзаро мурося ҳолати муайян даражада эътиқод масалаларида таассуб (фанатизм) ва бир ёклама ақидапарастлик хавфининг олдини олиб, шу билан бирга кейинги ривожланишга замин ҳозирлаган омиллардан бўлди.

Мусулмон ҳукуки - шариат ва фикҳ асосларини шакллантириш ҳам шу даврдан бошланди. Имом Аъзам - Абу Ҳанифанинг яқин шогирдлари Имом Абу Юсуф Ансорий (731-804) ва Имоми Муҳаммад аш-Шайбон (749-805) бу соҳада асосчи бўлдилар. Имом Абу Юсуф ислом дунёсининг биринчи қозилкузоти (қозилар қозиси - бош қози) қилиб тайинланди. Имом Муҳаммаднинг “Ал-Мабсут” (ёки “Китоб ал-асл фил-фуру” - “Жузъий масалаларнинг асослари”), “Китоб ал-жомеъ-ал-кабир”, “Китоб ал-жомеъ ас-сағир” каби асарлари бу соҳада яратилган кейинги барча ишларга дастуруламал вазифасини ўтади.

Сунна даврида пайғамбаримизнинг ҳаёт йўллари ҳақида дастлабки мукамал асарлар - Ибн Исҳоқ (704-707) ва Ибн Ҳишом (вафоти 834 йиллар) “Сира”лари (“Сират ар-Расулуллоҳ”) вужудга келди. Бу китоблар оддий таржимаи ҳол эмас, балки Аллоҳнинг пайғомини аҳли башарга етказиш вазифаси юкланган шахс - Расулуллоҳ ҳақида бўлиб, диққат марказида рисолат (пайғамбарлик - мессия) масаласи тургани учун асарнинг Муқаддима қисмида Муҳаммад (С.А.В.) дан олдин ўтган пайғамбарлар ҳақида ҳам ахборотлар берилган эди. Ушбу анъана кейинча ривож олиб, ҳазрати Мусо алайҳиссалом ва бошқа пайғамбарлар ҳаёти ва фаолияти ҳақида ҳам батафсил хабар берувчи китоблар яратила бошланди.

Бу даврда Муҳаммад (С.А.В.)дан бошланган Қуръон тафсирлари анъанаси ҳам ривож олди, кенг маънодаги адаб илмига асос солинди. Ибн ал-Мукаффанинг (724-759) “Ал-Адаб ас-Сағир”, “Ал-Адаб-ал-Кабир” асарлари ёзилди. Халил ибн Аҳмад (718-792) луғатшунослик асосларига бағишланган “Ал-Айн” асари таркибида аруз илмининг назарий асосларини яратиб, ҳам тилшунослик, ҳам адабиётшуносликка замин ҳозирлади. Кейинги аср охирида Ибн ал-Мутаъ (861-908) адабиётшуносликнинг яна бир таркибий қисми “илми бадеъ” (шеърый санъатлар ҳақида илм)ни кашф этди. Араб мумтоз шеърятининг асосчилари Абу Нувас (762-813), Башшар ибн Бурд (714-784), Абул Атаҳия (718-825) каби улуғ шоирлар, Ал-Жоҳиз (775-868) каби адиблар шу даврда яшаб ижод этдилар. Шу забардаст сиймолар орасида ислом даврининг илк туркий шоири Адиб Аҳмад ҳам бор эди. Алишер Навоий гувоҳлик беришича, ислом туркий шеърятининг бу тўнғич шоири ҳанафий мазҳабининг асосчиси Абу Ҳанифа ан-Нуъмон бин Собит - Имоми Аъзам (699-767)нинг энг сеvimли шогирдларидан бўлиб, кўзи ожиз бўлса ҳам, дил кўзи ниҳоятда равшан ва тийрак эди. Юртдошимиз Адиб Аҳмаддан бизгача туркий адабий тилда ёзилган “Ҳибатул-ҳақойиқ” (“Ҳақиқатлар тухфаси”) достонининг XV асрда кўчирилган бир неча нусхаси ва Алишер Навоий асарларида келтирилган яна 1-2 парча етиб келган. Адиб Аҳмад биринчилардан бўлиб Расулуллоҳ ҳадисларига шеърый шарҳлар бағишлаган аллома шоирдир. Унинг илм фазилати, жоҳилликнинг касофати ҳақида ўн бир аср илгари айтган ҳикматлари ҳануз долзарблигини йўқотган эмас⁷.

Шундай қилиб VIII-IX асрларда ислом минтақа маданияти шаклланди ва унинг дастлабки босқичи - Сунна - ўзининг энг олий ютуқларига эришди. Бу ютуқлар, аввало, ислом ахлоқи асосларининг мукамал тизими вужудга келганлиги, шариат ва фикҳ илми, манбашунослик ва матншунослик назарияси ва амалий таржибаларининг шаклланиши, адаб илми, дастлабки Қуръон тафсирлари, қироат илми, шеърят назарияси, сарфу наҳв (грамматика), луғатшунослик ва бошқа илмларга асос солина бошлаганлиги билан белгиланади. Бундай улуғ маънавий бойликнинг вужудга келиши ва ривожиди минтақанинг барча халқлари, айниқса, араб, форс, турк элатларининг ҳиссаси катта бўлиб, жумладан, бизнинг ватандошларимиз - Адиб Аҳмад Югнакий, Имом Муҳаммад ал-Бухорий, Абу Исо ат-Термизий каби алломалар қўшган маънавий улуш бутун жаҳон афкор оммаси томонидан тан олингандир.

Инсоният тарихида минглаб пайғамбарлар ўтган. Уларнинг охиргиси (“Хотимат-ун-наби”) Муҳаммад (С.А.В.) араб қабилаларининг ягона миллат сифатида шаклланишида етакчи ўрин тутди. Аммо Қуръони карим асосида шаклланган Тавҳид эътиқоди ва “умма” тушунчалари фақат арабларни бирлаштиришгагина қаратилган бўлмай, балки бутун инсониятни, балки бутун табиат, коинот, Борликни яхлит бир моҳият сифатида англаб етиш имконини беради. Аммо бу Олий мазмунга халқлар осонликча етишгани йўқ. Дастлаб, VIII

⁷ Адиб Аҳмад Югнакийнинг яшаган даври ҳақида фанда баҳсли фикрлар мавжуд. Аммо биз бу борада Навоий келтирган нақлни рад этишга аризулик жиддий далил-исботни учратмадик.

аср иккинчи ярми - IX аср бошларида умумминтақа ислом маданияти шаклланишига ғоявий-сиёсий замин яратилди. Абу Муслим кўзғолони ва Маъмуннинг (813-833) халифалик тахтини эгаллаши жараёнида минтақада арабий, эроний, туркий миллатларнинг ўзаро сиёсий-ижтимоий мувозанат ҳолати вужудга келди. Ҳарбийлар кўпроқ туркий халқлар вакиллари, вазирлар ва сарой амалдорлари эронийлардан, диний нуфуз эгалари арабдан бўлиши анъанага айланди. Кейинроқ шеърят асосан форс тилида, аниқ фанлар араб тилида ёзила бошланди. Ана шундай шароитда IX-XV асрлар мобайнида турли халқ намояндалари иштирокида ягона минтақа маданияти шаклланди. Ва туркий миллат вакиллари ҳам ушбу умумий меросга сезиларли улуш қўшдилар.

3-боб. Ислом маърифатчилиги босқичи

1-фасл. Мантиқий тафаккур эҳтиёжи.

Аллоҳ таоло Қуръони карим орқали марҳамат этган мукаммал Тавҳид таълимотини аҳли башар томонидан англаб етишнинг илк поғонаси бўлмиш Сунна босқичи ўзининг инкор этиб бўлмайдиган фазилат ва ютуқларига эга эканлиги олдинги бобда қайд этиб ўтилди. Бу босқичда ислом маънавиятининг пойдевори ҳисобланувчи шариат аҳкомлари ва ислом ахлоқи шаклланди. Тавҳид таълимотининг илк талқини бўлмиш ушбу қадриятлар тизими умумминтақа маънавиятининг такомилида нақадар муҳим бўлганлиги ҳар қандай шубҳадан ҳолидир. Бу босқич қадриятларини бироз бўлса-да инобатга олмаслик ёмон оқибатларга олиб келиши мумкинлиги ҳам тарих тажрибасида неча бор синалган ҳақиқат. Аммо Тавҳид таълимотини бутун борлиғи, моҳияти билан англаб олиш учун бўлган ҳаракат бу босқичда тўхтаб қолгани йўқ. Ислом минтақа маънавиятининг такомил тарихи яна бир қатор босқичларни босиб ўтди. IX асрдан бошлаб ушбу маънода янги йўналишлар бўй кўрсата бошлади ва кейинги асрларда улар етакчи мавқега кўтарилди. Масаланинг моҳияти шундаки, Сунна, биринчи навбатда, **ибрат** асосига қурилган, яъни Сунна Аллоҳ ҳидоят этган Ҳақиқат йўлига (ас-Сирот ал-мустақим - тўғри йўл) Расулуллоҳ Муҳаммад (С.А.В.)нинг ҳаёт ва тафаккур тарзига тақлид этиш, ундан ибрат олиш орқали эришишни назарда тутди. Пайғамбаримиз ва ул зотнинг яқин кишилари (саҳобалари) ҳаёти давомида мусулмон жамоаси (“умма”)га бирлашиб қандай қадриятларга амал қилган бўлсалар, ушбу яшаш тарзи кейингиларга ҳам ўрнак ва намуна бўлмоғи Сунна маънавиятининг ўзак томиридир. Аммо замон ўзгарувчан, инсон табиати эса беқусур эмас. Пайғамбаримиз вафотидан сўнг унинг энг яқин саҳобалари, ул зот ишонган, таянган, кўнгил боғлаган инсонлар орасида нафақат ички рақобат, баҳс ва келишмовчиликлар, балки қонли тўқнашувлар, ростмана жанглар содир бўлди. Биргина пайғамбаримиз рисолатига биринчилардан бўлиб имон келтирган ҳазрат Али билан бошқа бир гуруҳ, яъни Талха, Зубайр каби саҳобалар орасида юз берган жиддий тўқнашув, унда Талха ва Зубайрнинг ҳалок бўлиши билан алоқадор ҳодисаларни мисол келтирсак, шунинг ўзиёқ воқеликнинг нақадар мураккаб эканлигига гувоҳлик беради. Бунинг устига Пайғамбаримиз ҳаётлик даврларига нисбатан кейинги асрларда минтақа халқлари ижтимоий такомилида катта ўзгаришлар юз берди, уларни инкор этиш, Расулуллоҳ давридаги муслимлар уммасининг ҳаёт тарзига тўлиқ қайтиш, ижтимоий-иқтисодий ўзгаришлар тақозосини тан олмаслик кейинги асрлар минтақа аҳли учун имкондан ташқари эди. Бундан ташқари Сунна босқичида Расулуллоҳ ибрати кўпгина саволларга бевосита жавоб топиш имконини берган бўлса, кейинроқ бориб, бирмунча мураккаброқ, жиддий фикр юритишни талаб қиладиган муаммолар пайдо бўла бошлади. Натижада ақл билан, аниқроғи мантиқий тафаккур билан иш олиб боришга эҳтиёж кучайди. Масаланинг яна

бошқа жиҳати ҳам борки, Сунна босқичи - ибрат йўли. Агар илм бўлмаса, ибрат тақлидга айланиш хавфи бор. Тақлидчилик эса исломда доим қораланади. Шундай экан, маърифатчилик давр тақозоси, ҳаётӣ эҳтиёждир.

Асли бу эҳтиёж пайғамбар ҳадисларини тўплаш жараёнидан уларни мавзулар бўйича таснифлаш жараёнига ўтишдаёқ, яъни Малик ибн Анас, Имом Муҳаммад аш-Шайбон, кейинча Имом ал-Бухорий, Имом ат-Термизий каби муҳаддис уламолар фаолиятида аён бўла бошлаган эди. Аммо муҳаддислар фаолияти барибир уларнинг тафаккур қудрати натижаларини ёрдамчи мавқеда ушлаб турар, мазмун жиҳати асосан ҳадисларнинг ўзида мужассам эди. Шу билан бирга исломда соф диний мақсадларда ҳам мантиқий тафаккурга таяниш эҳтиёжи аввал бошданок мавжуд бўлган. Бунинг сабабларидан яна бирига тўхталиб ўтсак.

Содда бир мушрикни тавҳид имонига келтирмоқ учун, агар Аллоҳ таоло унинг дил кўзини беркитмаган, маънан қулоқларини қар қилмаган бўлса, Қуръон оятларининг Пайғамбаримиз ва саҳобалар тафсири ва талқинидаги баёни, мусулмон жамоаси қўлга киритган сиёсий ва маънавий ютуқлар ибрати балки кифоя қилар. Аммо исломдан илгари шаклланган ўзига хос мукаммал тизимга эга бўлган диний таълимотлар, жумладан, Маздаясна (зардуштийлик), Веда китоблари асосидаги ҳиндавийлик, буддавийлик, масиҳийлик ва ҳоказолар ҳар бири минтақа халқларининг азим бир гуруҳини ўзига жазб этган бўлиб, ушбу эски ақидалар этагини маҳкам тутган шахслар VIII-IX асрларда минтақада кўпчиликлари ташкил этарди. Уларни мажбурлаб, қилич билан янги эътиқодга жалб этиш охир-натижада қоникарли бўлмаслиги аён эди. Эътиқод зўрлик билан бўлмайди. Хуллас, Сунна ахлоқи мусулмонлар жамоасининг ички мувозанати ва интизоми учун зарур бўлса, минтақа ва жаҳондаги ўзга таълимотлар, ўзга ақида тизимларини маънан енгиб ўтиш учун энди мантиқий тафаккур қудрати лозим эди. Дарҳақиқат, IX асрда Эронда, қисман, Мовароуннаҳр ва Хуросонда, Маздаясна эътиқоди ҳануз урф бўлибгина қолмай, ҳатто бу таълимот хусусида бугунги кунгача етиб келган муҳим асарлар яратилгани бизга маълум. Худди шу даврда Шарқий Туркистонда монавийлик бидъати ва буддавийлик эътиқоди руҳида туркий тилда бой адабиёт яратилди. Кишилар онгига асрлар мобайнида ўрнашиб келган бу сингари кўҳна ақидалар янги изчил Тавҳид эътиқоди билан алмашиши учун Сунна анъанаси кифоя қилмас эди. Бу курашда ҳолис илмий баҳс қуроли бўлмиш мантиқий тафаккур қудрати ўта зарур эди. Демак, Тавҳид таълимотининг тараққиётида маърифатчилик босқичи ҳар жиҳатдан тарихий зарурат бўлиб, бу йўналишдаги ҳаракат Сунна босқичи ҳали етакчи мавқе эгаллаб тургандаёқ бошлангани сир эмас.

Ислом маърифатчилиги ҳақида гапиришдан олдин яна бир масалага ойдинлик киритиб олиш лозим. Нега ислом минтақа маънавияти ривожининг биринчи даврини Сунна босқичи деймиз ва уни IX аср билан якунлаймиз? Чунки ушбу асрда яшаб, фаолият кўрсатган 6 буюк муҳаддиснинг бажарган ишлари ниҳоясига етмай туриб, кейинги босқичга ўтиб кетиш маънавий такомил мантиқига тўғри келмас эди. Қуръони каримнинг қонунлаштирилган матни тайёр бўлиб, ундан нусхалар кўчирилгач, Расулulloҳ ҳадисларини тўплаш, тартибга келтириб, уларнинг ишончли тўпламларини (“Жомеъ ас-Саҳиҳ”) тузиш имкони пайдо бўлди ва кейинги 2 аср шунга сарф бўлди. Шунга қиёсан айтиш мумкинки, 6 буюк муҳаддис имомларнинг ишончли ҳадис тўпламлари ҳозирги мавжуд ҳолатида тартиб берилмай туриб, Тавҳид таълимотининг ақлга, мантиқий тафаккурга таянувчи талқинларига уриниш номукаммал ҳулосаларга олиб келиши мумкин эди. Муътазила йўналишининг янглишувлари бунга мисол бўла олади. Аммо ҳаёт мураккаб, инсон изланишлари назарий мукамалликларни кутиб турмайди. Янги босқичдаги етакчи йўналишларнинг деярли барчаси буюк муҳаддислар фаолияти билан бир замонда, яъни IX асрда пайдо бўла бошлади.

2-фасл. Борлиқ ҳақиқатини англаб етишнинг турли йўналишлари.

Хуллас, иккинчи босқичда ақлга, мантикий тафаккурга таяниш натижасида ҳақиқатни англаб етишнинг турли мувозий (параллел) йўналишлари шакллана бошлади. Сунна доирасидаги мазҳабларга қараганда энди бу даврда шаклланган фикрий оқим ва йўналишларнинг ўзаро фарқи анча-мунча сезиларли тус олган ва ўзаро мунозара ҳам кучайган эди. Бу даврнинг катта-кичик оқимлари ниҳоятда кўп бўлганлиги сабабли биз фақат энг муҳимларигагина тўхталиб ўтамиз. Уларни танлашда ўз билгимизча иш кўрмаслик учун ушбу даврнинг энг нуфузли намояндаларидан бўлмиш Имом Абу Ҳамид Ғаззолий (1058-1111) ҳамда мутафаккир шоир ва олим Умар Хайём (1048-1122) санаб ўтган йўналишларнинг ўзига диққат қаратсак, кифоя қилса керак. Чунки бу давр ислом минтақасининг тафаккур оламини қамраб олиш учун ўнлаб эмас, балки юзлаб жилдлар битиш керак бўлади ва бу гаплар асло муболаға эмас.

Энг ажойиби шуки, даврнинг энг муҳим йўналишларини ажратиб олишда буюк мутакаллим Ғаззолий ва буюк файласуф ва табиийунчи (табиий фанларни ўрганувчи) Умар Хайём мутлақо бир хил хулосага келганлар. Демак, бу хулоса кўп жиҳатдан ўша даврда мавжуд ҳақиқатни акс эттирган, дейиш мумкин.

Ислом маърифатчилиги даврининг энг буюк алломаларидан бўлмиш Имом Абу Ҳамид Муҳаммад бин Муҳаммад ал-Ғаззолий ҳақида унинг мухлислари “Агар Муҳаммаддан кейин пайғамбар бўлиши мумкин бўлганда, албатта Ғаззолий бўлур эди”, деб муболаға қилишлари бежиз эмас. Ушбу мухтарам зот ислом минтақа маънавиятининг ўзидан олдинги 5 асрлик такомилни ўз асарларида теран хулосалаб, янги йўналишларни белгилаб бера олган буюк устоздир. “Ал-Мункиз мин ад-далал” (“Адашувлардан қутқарувчи”) асарида имом ал-Ғаззолий ёзади: “Менда шундай тасаввур шаклландики, Ҳақиқатни изловчилар тоифаси тўрт гуруҳга бўлинадилар:

- 1.Мутакаллимлар...
- 2.Ботинийлар...
- 3.Файласуфлар...
- 4.Суфийлар...”⁸.

Умар Хайём ҳам ўзининг “Дархостнома” (“Сўралган нарса ҳақида китоб”) рисоласида ушбу йўналишларни ўзгаришсиз қайтаради, яъни мутакаллимлар, файласуфлар, исмоилийлар (яъни ботинийлар) ва суфийларни у ҳам санаб ўтади⁹.

Албатта, ҳар бир йўналишнинг таърифи ҳар икки алломада бир хил эмас, чунки уларнинг дунёқарашида ўзаро жиддий фарқлар мавжуд эди. Ҳар икки олимнинг таснифи ўзаро мос тушганлиги аввало ислом маърифатчилиги даврига хос бир маънавий фазилатни муайян акс эттиради: бу даврга келиб ислом минтақа маънавиятида нафақат шариат аҳкомлари талқинида турлича қарашлар, балки янада кенгроқ маънода, яъни Борлиқнинг олий ҳақиқатини излашда бир-биридан жиддий фарқ этувчи турлича йўналишлар вужудга келган ва улар зиёли давраларда ўзаро расман тан олинган эди. Ҳозирги замон тилига ўгириб айтганда, Сунна даврида ислом эътиқоди ақидалари мажмуи бўлмиш шариат доираси билан чекланган талқинлар плюрализми (ислом динининг беш мазҳаби) шаклланган бўлса, энди иккинчи босқичда Ҳақиқатни англаб етишда турли оқим ва йўналишлар (Тавҳид таълимоти доирасидаги турлича қарашлар) плюрализми вужудга келди. Ушбу ҳодиса ҳурфикрлик анъаналари ислом минтақа маънавиятида X-XI асрлардан янада кенг ривож ола бошлаганини англатар эди.

⁸ Григорян С.Н. Из истории философии Средней Азии и Ирана. М.-«Наука»-1960, с. 217 (Ғаззолийнинг ҳар бир гуруҳга берган қисқача таърифларини тушириб қолдирдик – муаллиф)

⁹ Морочник С. Б., Розенфельд Б. А. Омар Хайям. Поэт, мыслитель, ученый. Сталинабад, 1957, с.207-208

а) калом илмининг ривожланиши ва Мотуридий меросининг аҳамияти

Асли ислом маърифатчилиги босқичида кенг ривож олган кўпчилик оқимлар Уммавийлар давридаёқ мустақил бўлиб, ажралиб чиққан мўътазила диний фалсафасининг маънавий таъсири остида юзага келди десак, муболаға бўлмайди. Ўз даврида Басра қозиси бўлмиш йирик ва машҳур дин арбоби Ҳасан ал-Басрий (642-728)нинг салоҳиятли шогирди Восил ибн Ато (699-748) бир масалада устози билан баҳслашиб қолиб, тарафдорлари билан унинг суҳбатини тарк этади ва янги мустақил йўналишга асос солади. Иътазала (тарк этиш) сўзидан келиб чиққан ҳолда бу оқим мўътазила деган ном олади. Восил ибн Атога тегишли деб ҳисобланувчи китобларнинг бири “Ат-Тавҳид ва-л-Адл” деб ном олган. Кейинги асрда унинг издошлари Муаммар б. Аббод (вафоти 830 йил), Абу Исҳоқ ан-Наззом (вафоти 845), Абу Хузайл ал-Аллоф (749-849) ва бошқалар мўътазиланинг 5 асосий қондасини ишлаб чиқдилар. Уларнинг биринчиси Ал-Адл (Аллоҳнинг адолати) ва иккинчиси Ат-Тавҳид (Аллоҳнинг ягоналиги) бўлиб, бу икки тушунча ислом минтақа маънавиятининг кейинги ривожига етакчи ғояларга айланди. Мўътазила таълимоти Аллоҳ адолати деганда мавжуд воқеликнинг муайян қонуниятлар асосида ривожланиши ва инсон иродасининг эркинлиги каби ўта муҳим қондаларни назарда тутарди. Аллоҳнинг мутлақ ягоналиги (Ат-Тавҳид) қондаси эса, мўътазила талқинида Ягона илоҳий зотни тасаввур этишда асотир тафаккурнинг бутун қолдиқ унсурлари, айниқса, Аллоҳ таоло зотиға инсонга хос сифатлар (кўз билан кўриш, қулоқ воситасида эшитиш, қўл билан яратиш ёки тутиб туриш, ақл билан билиш кабилар) нисбат берилишини (яъни антропоморфизмни) тўлиқ инкор қиларди. Мўътазилага шуҳрат келтирган ва уни бидъат сифатида қораланишининг бош сабабларидан бўлган “Қуръоннинг яратилганлиги” (“Худус ал-Қуръон”) ҳақидаги ўзига хос нуқтаи назар ҳам бу йўналишнинг мантикий тафаккурга таянганлигига ишора қилади. Калом йўналишининг дастлабки йирик оқими бўлган мўътазила шаксиз диний фалсафа эди, яъни дин ақидаларини ақл тарозисида ўлчаб талқин этишга асосланган эди, аммо бу оқим вакиллари исломнинг энг муҳим икки масаласи - Адолат ва Тавҳид тушунчалари талқинида шу даражада илгари кетдиларки, улар изидан ислом маърифатчилигининг буюк тўлқини келиши даврнинг мантикий тақозоси бўлиб қолди. Халифа Маъмун (813-833) даврида исломнинг мўътазила талқини расмий таълимотга айланди ва ҳатто Қуръоннинг яратилганлиги ҳақидаги қарашга қўшилмаган руҳонийлар тазйиқ остига олина бошланди. Бу ҳолат чорак аср давом этди. Ниҳоят 849 йилда халифа Мутаваккил (847-866) Қуръоннинг яратилганлиги ҳақидаги баҳсларни тақиқлаш ҳақида фармон чиқарди. Энди мўътазила оқими вакилларининг ўзлари қувғин этилдилар. Аммо фикр тўхтаб қолмади, мўътазила оқими ҳам йўқ бўлиб кетмади. Халифа Маъмун ҳомийлигида Бағдодда шаклланган “Байтул-ҳикма” (Донишмандлик уйи, ҳозирги тил билан - Академия) доирасида табиий фанларни ўрганиш кенг йўлга қўйилди. Бизнинг юртдошларимиз Муҳаммад ибн Мусо Хоразмий (780-850), Аҳмад Фарғоний (вафоти 861 йил) ва бошқалар бу давр ислом минтақа маданиятининг фахри эдилар.

Калом фалсафаси Тавҳид таълимотини минтақадаги барча эски ақидалар мажмуидан ҳар томонлама устунлигини ақл ва мантиқ қудрати билан исботлаб бергач, исломнинг маънавий мавқеи беқиёс юксалиб кетди, шу билан бирга Қуръони карим оятларида таъкидланган тарихий тадрижийлик қондаси чуқурроқ идрок этила бошланди. Аллоҳнинг охириги китоби келтирган маънавий бойликни теран англаб етиш учун исломгача яратилган бутун маданий меросни чуқур ўрганиш ва тўғри талқинда ўзлаштириш лозимлиги маълум бўлиб қолди. Бу билан **ислом маърифатчилиги босқичининг иккинчи муҳим хусусияти - ўтмиш меросни ўрганишга жиддий киришиш ва уни янгича асосларда**

англаб етиш ҳаракати ҳар тарафлама ривожланди. IX асрдаёқ кенг миқёсда таржимачилик фаолияти бошланиб, Хунайн ибн Исҳоқ (810-873), Собит ибн Курра (886-901) каби атоқли ва сермахсул таржимонлар, бутун-бутун оилавий таржимачилик мактаблари етишиб чиқди. Қадим Юнон фалсафий мероси деярли тўлиқ араб тилига таржима қилинди. Қадим Сурия, Бобил, Эрон, Ҳинд ва бошқа ўлкаларда яралган муҳим манбалар араб тилига ўғирилди. Адабий ва тарихий асарлар, жумладан, Эрон ва Турон тарихига оид манбалар ҳам таржима қилинди. Оғзаки бадиий адабиёт намуналарини ёзиб олиш ва тартибга солиб, мавзулар асосида тўпламлар тузиш авж олди. Бу ишларнинг кўпи давр зиёлиларининг фидокорона меҳнати ва ташаббуси билан амалга оширилди.

Хорун ар-Рашид, Маъмун каби йирик давлат арбобларидан тортиб турли ўлка ва вилоят ҳокимлари, ноиблари, вазирлар, турли даражадаги зодагон гуруҳларнинг бу борадаги хизматларини ҳам назардан кочирмаслик лозим. Сунна давридаёқ ислом ҳукмдорлари, олий табақа вакиллари ўртасида зиё аҳлини саройга жалб қилиш, шоирлар, муаррихлар, мунажжимлар, фақиҳлар, тиб олимлари, ҳатто риёзиёт (математика), Ҳандаса (геометрия), адаб илми (филология ва риторика) намояндаларини атрофга тўплаб, уларнинг илмий фаолиятини моддий рағбатлантириш кенг урф бўла бошлаган эди.

Аммо бир ҳақиқатни қайд этиб ўтиш керакки, Сунна ва Ҳадис илмининг буюк устозлари доимо саройдан ўзларини четга тортиб келдилар, Абу Ҳанифа ва Имом Бухорий каби ислом оламнинг энг ёрқин сиймолари ҳатто қозилик вазифасини бажаришга розилик бермадилар. Маърифатчилар сарой ҳомийлиги бўлмаса, мақсадларига эриша олмас эдилар. Чунки табиий фанлар ва ўтмиш меросни жиддий ўрганиш учун бутун умрни бағишлаш, бундан ташқари турли моддий харажатларни қоплаш керак бўлар эди. Шу сабабли ислом маърифатчилиги намояндаларининг кўпчилики йирик вакиллари саройда, сарой билан боғлиқ ҳолда ёки саройга яқин доираларда ижод қилишди.

Мўътазила оқими бошлаб берган Калом фалсафасига X асрдан яна икки мустақил йирик оқим келиб қўшилди. Уларнинг биринчиси кўпчиликка маълум бўлган ашъария оқими бўлиб, асосчиси Абул Ҳасан Али бин Исмоил ал-Ашъарий (873-935) номи билан шуҳрат қозонди. Ал-Ашъарий ўзи Басрада мўътазила оқимининг ўша даврдаги етакчи устозларидан Абу Али ал-Жуббоний (вафоти 915 йил) қўлида таълим олган бўлиб, устози бегона эмас, Абулхасанга ўғай ота бўлар эди. Аммо 912-913 йилларга келиб, ал-Ашъарий мўътазила оқимидан узоқлашиб, Бағдодга кўчиб ўтди ва ўзи янги мустақил таълимотга асос солди. IX асрда мўътазила оқими шаклланаётган пайтда ҳали юнон файласуфларининг мероси араб тилига мукамал ўғирилган эмас эди. Шу сабабли айтиш мумкинки, Тавҳид таълимотининг мўътазила талқини нисбатан мустақил мантиқий тафаккурга таянган эди. Аммо ал-Ашъарий даврига келиб, Афлотун ва Арасту каби улўф юнон файласуфлари изидан борувчилар пайдо бўлиб, араб тилидаги мустақил ислом фалсафа мактаби шакллана бошлаган ва бу соҳада янгилик яратиш қийинлашган эди.

Ал-Ашъарий ўз таълимотини яратишда Демокритнинг атом ҳақидаги назариясидан фойдалангани ҳақида илмий доираларда мулоҳаза юритилади. Аммо Ал-Ашъарийнинг энг асосий асарлари бевосита бизгача етиб келмагани сабабли бу ҳақда аниқ хулосалар қилиш қийин. Яқин ўтмишда ашъария оқими реакцион ҳисобланиб, аввал фалсафага, кейин мўътазилага ҳам қарши қўйиб келинди. 80-йиллар охиридан бошлаб, бундай ёндошув унча тўғри эмаслиги, мўътазила ва ашъария оқимлари орасида фарқларгина эмас, умумий жиҳатлар ҳам кўп эканлиги кўпчиликка маълум бўлмоқда. Бу оқимнинг кейинги намояндалари ичида Ал-Бақиллоний (вафоти 1013 йил), Абу Исҳоқ ал-Исфараиний (вафоти 1027 йил), Ал-Жувайний (вафоти 1085 йил), Аш-Шаҳристоний (вафоти 1153),

Фахриддин Розий (вафоти 1209 йил) каби улуғ алломалар ижоди жаҳон илмида кўплаб махсус тадқиқотлар мавзуи бўлиб келмоқда. Айниқса, охирги икки буюк зот ижоди алоҳида эътиборга сазовор бўлиб, уларда фалсафа ва Калом йўналишларининг яқинлашуви кузатилади.

Абул Ҳасан ал-Ашъарий билан деярли бир вақтда бизнинг яна бир буюк юртдошимиз Абу Мансур Муҳаммад бин Муҳаммад ал-Ҳанафий ас-Самарқандий ал-Мотуридий (870-944) Калом илмининг учинчи мустақил оқими мотуридияга асос солди. Аллома таваллуд топган Мотурид кишлоғи ҳозирги кунда Самарқанд шаҳрининг бир маҳалласига айланган. Ёш Абу Мансур Муҳаммад Самарқандда ҳанафия мазҳаби фақиҳлари қўлида таълим олди ва кейинча ўша ерда ўзи ҳам мударрислик қилиб, фикҳ ва Калом илмини талабаларга ўргатди. Олимнинг асосий асарларидан “Китоб ут-Тавҳид” ва “Китоб таъвилат ал-Қуръон” асарлари бизгача етиб келган. Мотуридийнинг қабри Самарқанднинг машхур зиёратгоҳларидан, юзлаб улуғ алломаларнинг хоки-поклари жой олган Чокардиза мазоридида бўлиб, собиқ тоталитаризм замонида (1948 йилдан кейин) атайин бузиб ташланган бу табаррук қабристон мустақиллик шарофати билан қайтадан обод қилинди. Мотуридия оқими ашъариядан баъзи масалаларга муносабати жиҳатидан жиддий фарқ қилади. Масалан, инсоннинг ирода эркинлиги, яъни ўз ҳаракатларида соҳиби ихтиёр эканлиги мотуридия оқимида тан олинади. Мотуридия оқими ҳанафия мазҳаби доирасида, ашъария эса шофеъийлар орасида ёйилган бўлиб, 1040-1044 йилларда Бағдод ва Самарқандда бу таълимотлар расмий ислом ақида ва арконлари сифатида тан олинди ва ҳаётга жорий этилди. Мотуридия оқимининг инсонни соҳиби ихтиёр деб ҳисоблаши ва инсон ақли яхшилик ва ёмонлик (хайру шарр)ни бир-биридан ажрата олади, дейиши ашъариядан фарқли равишда Мовароуннаҳр ва Хуросонда кейинги (XII-XV) асрларда илм-фан равақ топишига йўл очди. XIX аср иккинчи ярми - XX аср бошларидаги мусулмон Шарқда етишиб чиққан ислохотчи уламолар (Муҳаммад Абду, Абдураҳмон ал-Кавкабий кабилар) Имом Мотуридий таълимотига асосланиб, шариатдан чекинмаган ҳолда ислом дунёсини ақлга таяниб, замонавий илм-фан ютуқларидан фойдаланиб ва уларни тараққий эттириб, ислом жамияти олға ривожланиши зарурлигини назарий асослаб берганлар, замон талабига жавоб берувчи фатволар чиқарганлар. Бу йўналиш Шайх Сайид Жамолиддин ал-Афғоний, Исмоилбей Ғаспирали, Маҳмудхўжа Бехбудий каби илғор ислом уламолари фаолиятида янада кенг авж олди.

б) ботиния таълимоти ва “Ихвон ус-сафо” энциклопедияси

Ислом маърифатчилиги босқичининг иккинчи йирик йўналиши ботиния бўлиб, унинг асосида исмоилия бидъати ётади. Шиа мазҳабидан ажралиб чиққан бу бидъат намояндалари бошқа шиалар каби олтинчи имом Жаъфар ас-Содиқ (700-765) нинг кичик ўғли Мусо ал-Козим (вафоти 799 йил) ни эмас, катта ўғли Исмоилни имомликдаги вориси деб тан оладилар (Исмоил бин Жаъфар отаси ҳаёт чоғида 762 йилда вафот этган). Мисрда Фотимийлар давлат тепасига келгач (909 йил), исмоилийларнинг минтақа бўйлаб фаолияти авж олди ва таъсири ҳам кучайди. Давр ақл ва мантикий тафаккур даври эди. Шунга муносиб равишда исмоилия бидъати тарғиботчилари ўзларининг мураккаб фалсафий тизимини ишлаб чиқдилар. Улар билимни зоҳирий (ташқи) ва ботиний (ички) даражага ажратдилар. Зоҳирий билим авом учун мўлжалланган бўлиб, асосан шиа мазҳаби шариат аҳкомларига мос келарди. Ботиний билим эса фақат танланган тор доира - хослар орасидагина тарқалиши назарда тутилар ва борликни идрок этишнинг мураккаб фалсафий тизимидан иборат эди. Ботиний билимлар қомуси сифатида шуҳрат қозонган буюк мерос - X асрда яратилган 52 рисоладан иборат “Расоили ихвон-ус-сафо ва хуллон ул-вафо” (“Пок биродарлар ва вафодор дўстлар

рисолалари”) мажмуаси бўлиб, бу мажмуада 14 рисола риёзиёт (математика)га, 17 рисола табиий фанларга, 11 китоб Олий ҳақиқат сирлари ва яна 10 китоб диний масалаларнинг мантикий таҳлиliga бағишланган эди.

Бу мукамал қомус исломгача ҳосил бўлган илмий-фалсафий меросни чуқур ўзлаштириш асосида юзага келган бўлиб, минтақа илмининг кейинги ривожига катта таъсир кўрсатди. Ботиния йўналиши асосан исмоилия бидъатига боғлаб талқин этилса ҳам, аслида ўша даврларда кўпчилик расмий ақидага муҳолиф қарашлар шу ном остида умумлаштириб талқин қилинганлигини ҳам назардан қочирмаслигимиз керак. “Пок биродарлар” гуруҳидан ташқари исмоилиянинг Ан-Насафий (942 йилда ўлдирилган), Ал-Кирмоний (вафоти 1021 йил) сингари бошқа машҳур назарийчилари ҳам фанга маълум. Мовароуннаҳрда исмоилия бидъатини тарғиб этган энг буюк шахс шоир ва мутафаккир Носир Хусрав (1004-1088) бўлиб, у Помир тоғлари бағридаги машҳур Бадахшон ўлкасидан эди. У исмоилия қарашларини жиддий фалсафий руҳда талқин қилиб, айниқса, ижтимоий адолат масалаларига алоҳида диққатини қаратди.

в) фалсафа йўналиши: устоди соний Форобийнинг жамият ҳақидаги қарашлари

Учинчи, айтиш мумкинки, ақл қудрати ва мантикий тафаккурга таянган энг йирик ва энг теран йўналиш - ислом фалсафа мактаби бўлиб, бу йўналиш табиий ва аниқ фанларни ўрганиш билан бевосита боғланиб кетади. IX асрдаёқ фалсафа йўналишининг биринчи йирик вакили Ал-Кинди (800-870) ижод этганлиги маълум. IX асрга келиб, бу соҳада ҳам энг буюк алломалар яна бизнинг юртимиз ёки, кенгроқ олганда, Мовароуннаҳр ва Хуросондан етишиб чиқа бошлади. Аввало, юртдошимиз Абу Наср Муҳаммад ибн Муҳаммад ибн Узлуғ Тархон Форобий (873-950) ни эсга олиш жоиз. У Форобда туркий элатдан бўлган ҳарбий оиласида туғилди. Шош, Бухоро, Самарқанд шаҳарларида таълим олиб, сўнг Рей, Исфаҳон, Ҳамадон шаҳарларини босиб ўтиб, Бағдодга кириб борди. 70 дан ортиқ тилни, ўз давригача яратилган илмий-фалсафий бойликни чуқур ўзлаштирди. Форобий сарой доираларидан иложи борица ўзини узоқ тутган, камтарона ҳаёт кечирган, фақат умрининг охирида Халаб ҳокими Сайфуддавла (943-967) илтифотига сазовор бўлиб, унинг ҳомийлигида бир мунча баракали ижод қилишга муяссар бўлган. Араб дунёсининг Мисрдан тортиб кўп шаҳарларини кезиб чиққан аллома Дамашқ шаҳрида вафот этган ва ўша ерга дафн этилган.

Форобий 160 дан ошиқ асар ёзган қомусий билим соҳиби эди. У юнон файласуфлари меросини чуқур ўрганиб, уларга шарҳлар ёзди. Айниқса, Аристотелнинг мураккаб фалсафий асарларини батафсил шарҳлаб берди. Унинг шарҳлари асосида катта бир гуруҳ алломалар юнон фалсафа мактаби мазмунини янгича талқинда ўзлаштирдилар. Бундан ташқари Форобий илмнинг турли йўналишлари бўйича (фалсафанинг умумий масалалари, билиш назарияси, фанлар таснифи, математика, астрономия, музыка, адабиёт назарияси, нотиклик санъати, физика, кимё, тиббиёт, биология, этика, педагогика, ҳуқуқшунослик, давлатни бошқариш назарияси, сиёсатшунослик ва бошқа турли соҳаларда) мустақил рисоалар яратди.

Инсоннинг бахт-саодатга эришуви, фозил жамият ва унинг ҳукмдори ҳақидаги Форобий олға сурган ғоялар кейинги аср алломалари томонидан янада ривожлантирилиб, инсоният тарихини тўғри тушуниш ва талқин қилишда янгича ёндошувларга асос солди. Форобий мероси XII-XIII асрлардаёқ лотин, қадимий яҳудий ва бошқа тилларга таржима қилиниб, Европа халқлари маънавиятини бойитишга хизмат қилди.

Форобий ва унинг ижодий фаолияти ҳақида катта монографик рисоалар ўзбек тилида босилиб чиққанлиги учун бу ҳақда ортиқча таъриф шарт бўлмаса

керак. Фақат бир нарсага эътибор беришни бугунги кун тақозо қилади. Алломанинг борлиқ ҳақидаги яхлит тасавури ва талқинлари совет даври ҳукмрон мафкураси талабларидан келиб чиқиб кўп жиҳатлардан чалкаш талқин этилган.

Фаробий соф фалсафий Тавҳид таълимотини яратишни ният қилган, десак тўғрироқ бўлар. Унинг мулоҳазалари исломдан ташқарида эмас, балки илоҳий китобда таъкид этилган Тавҳид таълимотини тўғри талқин этишга томон яна бир поғона юқорироқ кўтарилиш, дейиш маъқулроқ кўринади. Шу ўринда Аристотел ва Фаробий, кенгроқ олсак, қадим Юнон мумтоз фалсафаси ва ислом маърифатчилиги даври билан Тавҳид фалсафаси орасидаги нисбат ҳақида баъзи мулоҳазаларга эҳтиёж сезилади. Нега ислом маърифатчилари Ҳомернинг бадиий ижодига ёки Эсхил ва Софокл трагедияларига камроқ эътибор бериб, Афлотун ва Арасту фалсафасига айрича диққат қаратдилар? Аввал мусулмон мутафаккирлари юнон бадиий адабиётидан хабардор бўлмаганлар деб фараз қилинди, аммо бу нотўғри бўлиб чиқди. Бизнинг назаримизда, масаланинг моҳияти бошқачарок. Маълумки, қадим юнон маданияти асотир тафаккур босқичида (фикрлаш тарзига кўра олганда “Авесто” маданиятининг мантикий давоми сифатида) шаклланган. Шу сабабли у давр бадиий адабиёти ҳам халққа яхши маълум бўлган асотир тимсолларга таяниб яратилгандир. То Афлотун фалсафасига қадар биз шу ҳолатни мушоҳада қиламиз. Афлотун фалсафасида асотир тимсолий қобиқ ёки пўстлоққа айланган. Асл идеализм - бу Афлотун фалсафасидир. Ундаги идеялар олами ҳақидаги тасаввур асотир тафаккур қобиғида янги бир дунёқараш - борлиқнинг фалсафий талқини яралиб келаётганидан дарак берарди.

Фаробийни ва умуман, X-XI аср мусулмон донишмандларини Аристотел фалсафий меросига жазб этган нарса худди шу ҳолат, яъни асотир тафаккурни соф фалсафий дунёқараш енгиб ўтганлиги бўлса, ажаб эмас. Шу нуқтаи назардан Аристотел қарашлари Борлиқ ҳақиқатини очиқ кўз билан, яъни соф ақл кўзи билан идрок этишдаги биринчи қадам бўлиб, Фаробий талқинида бу қарашлар соҳиби Биринчи муаллим номини олди. Талқин этувчининг ўзи эса Иккинчи муаллим аталди. Шу ўринда яна Навоий яратган тимсоллар ёдга тушади. Сукрот Фарҳодни минг йил кутганини айтади. Аристотел мероси ҳам турк йигити Абу Наср Муҳаммадни 14 аср кутди. Исломгача аҳли башар фалсафий тафаккури авж нуқтаси билан Тавҳид фалсафасининг соф ақлга таянган ифодаси туташуви шу тарика амалга ошди.

Фаробий тимсолида миллий тафаккуримиз умумбашарий миқёсга кўтарилди, яъни Фаробий фалсафаси ўзидан олдинги умумбашарият мантикий тафаккурининг чўққиси - Аристотелнинг борлиқни идрок этиш даражасига етишиб, ундан илгарилаб кетди. Ислом Тавҳид фалсафасининг Фаробийдан кейинги тараққиёти бутун башариятни тафаккур тараққиётида янги пиллапоялардан юқори олиб чиқиб кета бошлади. Абу Абдуллоҳ Ҳоразмий (вафоти 997 йил), Абу Али ибн Сино (980-1037), Абу Райҳон Беруний (973-1048) каби юртдошларимиз мероси ушбу юксалиш пиллапояларининг айрим бўғинларини ташкил этади, деб бемалол айтиш мумкин.

Илмий адабиётда араб тили урф бўлгани учун туркий адабиёт бадиий ижодга ижтимоий ва фалсафий қарашларни олиб кира бошлади. Беҳуда эмаски, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” достони (1069 йилда ёзилган) кўп жиҳатдан замондоши Абу Али ибн Синонинг фалсафий ва ижтимоий тафаккури даражасига уйғун келади.

Фаробийдан бошлаб Ибн Синогача барча файласуфларимиз қомусий билим эгаси эдилар. Беруний умумфалсафий мулоҳазалар билан камроқ шуғулланиб, кўпроқ турли муайян илм соҳаларига аҳамият берган бўлса, Ибн Сино ҳам аниқ ва амалий билимлар соҳасида, ҳам соф фалсафий мушоҳадаларда юксак чўққиларни забт этди.

Шу ўринда Форобий ва Ибн Сино фалсафаси орасидаги аниқ кўриниб турган фарқни қайд этиб ўтиш минтақа маънавияти тараққиётидаги ўзгаришларга эътиборимизни жалб этиши мумкин. Форобий X аср биринчи ярмида ижод этди. Унинг фалсафий тафаккурига тасаввуф таълимотининг жиддий таъсири сезилмайди. Аммо Ибн Сино меросидаги “Хайй ибн Яқзон”, “Соломон ва Ибсол”, “Қуш рисоласи”, “Ишқ ҳақида рисола” каби қатор асарларда тасаввуфга оид муаммолар кўтарилади ва уларга фалсафий жавоблар изланади. Масаланинг жиддий муҳокамасига киришмаган ҳолда айтиш мумкинки, бу ўзгариш бежиз эмас эди.

2) тасаввуфий қарашларнинг шаклланиши.

Тасаввуф таълимоти ҳам исломнинг дастлабки асрларидаёқ пайдо бўла бошлаган бўлиб, аввал тақвога ўта қаттиқ риоя қилиш, нафл ибодатларга берилиш билан кўзга ташланган бу йўналиш VIII асрга келиб Робийи Адавия сиймосида илоҳий ишқни улуғлашни биринчи ўринга чиқарди. IX асрдан Зуннун Мисрий (вафоти 859), Хорис Муҳосибий (791-857), Боязид Бистомий (вафоти 875 йил) каби суфий шайхлари тасаввуф назариясига илк пойдевор тошларини қўя бошладилар. IX аср охири X аср бошларида Жунайд Бағдодий (вафоти 910 йил), Мансур Халлож (858-922) каби машҳур сиймолар етишиб чиқди. X аср охирида тасаввуф бўйича илк умумлаштирувчи китоблар “Китоб ал-лумаъ фи-т-тасаввуф” (Абу Наср Абдуллоҳ ибн Али Саррож -вафоти 988 йил), “Китоб ат-таарруф ли мазҳаб-ул-тасаввуф” (Муҳаммад ибн Иброҳим Бухорий Калободий - вафоти 995 йил) кабилар ёзилди. Тасаввуф таълимотининг кенг ёйилиши XI асрдан бошланди, дейиш мумкин. Бу аср тасаввуф насрий адабиётининг йирик вакили - Алишер Навоий тарафидан “пири Ҳирот” деб улуғланган Абдуллоҳ Ансорий (1006-1089), форс тилида ижод этган халқчил тасаввуф шеърляти вакиллари Бобо Тоҳир Урён, Абусаид Абулхайр (967-1049), Абдулҳасан Хароқоний (вафоти 1033 йил), Бобо Куҳий (вафоти 1050 йил), тасаввуф ҳақида турли рисоалар муаллифлари Кушайрий (987-1073), Ҳужвирий (вафоти 1076 йил), Ас-Суламий (937-1021) ва тасаввуфнинг бошқа машҳур амалиётчи ва назариётчилари яшаб ўтган даврдир. Булар ичида бизнинг диёр вакиллари Арслонбоб ота, Боб Фарғоний, Ҳусам ота кабилар ҳам бор. Кенгайиб бораётган бу янги маънавий жараён ақл ва мантиқий тафаккурни маънавият асоси деб билган, инсонийлик моҳиятини аввало ақлий билимларни ўзлаштириш ва уларни ҳаётга татбиқ этишда кўрган ислом маърифатчилиги босқичи намояндаларига ўз таъсирини ўтказмай қўймади. Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билик” достонида зоҳид суфий алоҳида тимсол Ўзғурмиш қиёфасида акс эттирилди. Аммо шунга қарамай, XI асрда хануз ислом маърифатчилиги - файласуфлар, мутакаллимлар, ботинийлар, табиий ва аниқ фан алломалари, қисқаси, ақл ва билимни биринчи ўринга қўювчилар етакчилиқни қўлдан берган эмас эдилар. Бу даврга ўз ижоди билан яқун ясаган киши ҳам аслида XI аср охиридаги мантиқий тафаккурнинг энг забардаст вакили Имом Абу Ҳомид Ғаззолий (1058-1111) бўлди. Ғаззолий ниҳоятда бақувват мантиқий тафаккур эгаси, файласуфдир. Ғарбда уни ҳатто материалистик тамойилдаги донишманд деб билишган. Бунинг сабаби, олимнинг “Мақосид ал-фалосифа” (“Файласуфларнинг мақсадлари”) асари бўлиб, уни ўқиган киши, дарҳақиқат, Ғаззолийни ҳам Форобий ва Ибн Сино йўналишидаги одам деб ўйлаши мумкин. Бу китоб 1145 йилдаёқ лотин тилига таржима қилинган ва араб тилида ёзилган ислом фалсафий меросидан европаликлар биринчи навбатда шу китоб орқали хабар топишган эди. Ғаззолий ҳақида Гегел ҳам юқори фикрда бўлган.

Аммо Ғаззолий кейинги “Тахофут ал-фалосифа” (“Файласуфларнинг ўз-ўзини инкор қилиши”) асарида мантиқий тафаккурнинг ички зиддиятларини,

ислом маърифатчилиги даври файласуф алломаларининг асарларидаги ўзаро зид келувчи ўринларни чуқур таҳлил қилиб берди. Ғаззолий кўпроқ мутакаллим-файласуф эди, аммо у асарларида мутакаллимларни ҳам аяб ўтиргани йўқ, улар мантиғидаги заиф жойларни ҳам кескин фош этди. Аллома беҳудага “Ҳақиқат изловчилар”нинг турли тоифаларини санаб кўрсатган эмас. Мақсад уларнинг қарашларини бирма-бир таҳлил қилиб чиқиб, ўзаро ички зиддиятларни аниқлаш, орадаги мўътадил мувозанат ҳолатини топишга уриниш эди. Ғаззолий фақат файласуфлар билан эмас, балки барча йўналиш вакиллари билан баҳсга киришади, христианларнинг, ботинийларнинг (исмоилия бидъати вакиллари), суфийларнинг қарашларидаги ифротий(яъни умумий меъёрдан чиқиб кетган) жойларини илмий таҳлил асосида очиб беради. Ғаззолийнинг тафаккури турли назариялардаги ички зиддиятларни теран кўра билиш қудратига эга эди. Унинг Шарқдаги энг машҳур ва кенг қамровли асари “Эҳёи улум ад-дин” (“Диний билимларнинг қайта жонланиши”) бўлиб, бу асарда аллома ўз қарашларини мунтазам бир тарзда баён этган. Ғаззолийнинг фалсафий қарашлари ислом минтақа маънавиятининг маълум бир босқичи яқунланиб, янги босқич бошланаётганидан ёрқин бир нишона эди. Ғаззолий дунёга келган даврда Салжуқийлар ислом минтақасининг катта ва муҳим қисмини қамраб олган, мустаҳкам марказлашган ислом давлатини тузишган эди. Минтақада ҳарбий куч ва ҳокимият тўлиқ туркий сулола қўлига ўтган бўлиб, араб халифалари фақат расмий диний пешволик ҳурматини сақлаб қолган, турли давлат ишларини бошқаришда эса кўпроқ янги форс тили қўлланилар эди. Шу сабабли улуғ вазирларнинг кўпчилиги форс тилида гаплашувчилардан бўлиб, келиб чиқиши туркий элат вакиллари бўлган амалдорлар ҳам одатий қоидага кўра давлат ишларига оид ёзувларни форс тилида юритар эдилар. Ғаззолий Хуросонда туркий ва форсий элатлар азалдан аралаш яшайдиган Тус шаҳрида туғилди. У укаси Аҳмад билан эрта етим қолишди. Ғаззолий бошланғич таълимни Тусда олгач, илмини ошириш учун Журжон (Астробод) ва Нишопурга келди ва ашъарий оқимининг атоқли намояндаларидан Имом ал-Ҳарамайн (икки муқаддас даргоҳ имоми) деб шуҳрат топган мутакаллим ал-Жувайний (вафоти 478/1085) қўлида то унинг вафотигача таълим олди.

Кучли мутакаллим ва фикҳ олими бўлиб етишган Ғаззолий улуғ вазир Низомулмулк (1063-1092)нинг диққатини тортди ва Низомия мадрасасида дарс беришга жалб этилди. 1095 (488 ҳижрий) йилда кучли руҳий изтиробга тушган Ғаззолий ўзининг бутун мударрислик ва фақиҳлик фаолиятини тўхтатиб, ҳажга йўл олди ва тасаввуф йўлига кириб, 11 йил мобайнида зоҳидлик ва таркидунё билан кун кечирди. Шу давр ичида ўзининг энг машҳур ва мукамал асари - “Эҳёи улум ад-дин”ни ёзиб тугатди. 1106 йилда Низомулмулкнинг ўғли Фахрулмулк илтимосига қулоқ осиб, яна Низомияда дарс беришга қайтди ва шу даврда ўз фалсафий қарашларининг такомил босқичларини акс эттирувчи “ал-Мунқиз мин ад-далал” асарини ёзди. Умрининг охирида яна она шаҳри Тусга қайтиб, суфий хонақоҳини ихтиёр этди ва муридларига суфиёна ҳаёт тарзидан сабоқ бера бошлади.

Ғаззолийнинг бош китоби “Эҳёи улум-ад-дин” тўрт қисм (рубъ-чорак)дан иборат бўлиб, ҳар бир қисм 10 китобдан ташкил топган. Биринчи қисм “Ибодатлар” деб аталади ва унда илм ва ақоид ҳақида умумий руҳдаги муқаддимадан сўнг, таҳорат, намоз, закот, рўза, ҳаж, Қуръон тиловати, зикр ва Аллоҳга муножот амалларининг ички моҳияти, руҳий мазмуни асосли равишда очиб берилган.

Иккинчи қисм “Одатлар” деб номланган ва “Таом истеъмол қилиш қоидалари”дан тортиб “Пайғамбарлик ахлоқи”гача, инсон ҳаёт тарзига оид барча муаммолар батафсил таҳлил қилиб чиқилган.

Учинчи қисм - “Муҳликот”(“Инсонни залолатга бошловчи ишлар ва хислатлар”) ҳақида бўлиб, унда кўнгил мўъжизалари ва дил тарбиятига оид суҳбат бошланади ва турли зарарли ҳою ҳаваслар - очкўзлик ва ҳирс, эзмалик, ҳасад ва нафрат, бахиллик ва дунё тўплашга интилиш, кибр ва мунофиқлик кабилар қораланади.

Тўртинчи қисм - “Мунжиёт” (“Нажотга элтувчи хислатлар”) деб унвон олган бўлиб, кўпроқ тасаввуф мақомлари йўналишида - тавба, сабр ва шукроналик, хавфу рижо (ёмон амаллар учун Аллоҳ жазосидан кўрқиш ва яхши амаллар эвазига Аллоҳ иноятига умид боғлаш), зуҳд ва фақр, тавҳид ва таваккул, ишқ, ҳижрон, қаноат, ният, самимият ва ҳақтўйлик, ўз-ўзини эҳтиёт ва назорат қилиш, ўз ҳолини мушоҳада қилиш ва ўлимни ёдда тутиш масалаларига махсус эътибор қаратилган. Асар муаллифи ҳам файласуф, ҳам муқаддас китоблар билимдони, ҳам ҳуқуқшунос-фақиҳ ҳам тасаввуф сирларидан чуқур хабардор аллома, ҳам ахлоқшунос-носих (насихат этувчи) сифатида ўзини намоён этади. Китобда ахлоқий, диний, ҳуқуқий, ирфоний тушунча ва муаммолар бақувват мантиқий далиллар ёрдамида жиддий таҳлил этилади ва ишонарли тарзда тушунтириб берилади. Улуғ алломанинг ушбу асаридаги ғоялар ихчамлашган тарзда “Кимёи саодат” номи билан форс тилида ҳам баён қилинган.

IX асрдан авж ола бошлаган Ислом маърифатчилиги X - XI асрлар давомида минтақа маданиятига исломгача башарият яратган бутун маънавий бойликни ўша давр имкони даражасида олиб кириб, уни чуқур ўзлаштириш ва янгича руҳда қайта талқин қилишга эришди. Аммо бу орада ушбу босқичнинг ноқис жиҳатлари ҳам кўриниб қола бошлади. Биринчидан ғоялар хилма-хиллиги ниҳоятда кучайиб, улар орасида баъзан муросасиз кураш ва зиддиятлар авж олиб кетди. Ислом дини ичида турли бидъатлар беадад кўпайиб кетган эди. Иккинчидан, кўпроқ ҳукмдорлар саройида ва хос зиёлилар орасида юқори даражаларга кўтарилган илм ва мантиқий тафаккур мевалари ҳануз Сунна ва шариат босқичида қолиб келаётган оддий шаҳар ва қишлоқ аҳолиси (авом) орасига кўп сингиб бормаган ва маълум маънода, кенг халқ оммаси билан хос илмий доиралар тафаккур даражаси орасида узилиш вужудга келган эди. Сунна йўналиши намояндалари жамиятни ушбу узилиш туғдириши мумкин бўлган маънавий номавзунлик ҳолатидан ҳимоя қилиш ниятида мотуридия ва ашъария Каломига таянган ҳолда халифа ал-Қодир (991-1031) фармони билан имон асосларини ишлаб чиқдилар ва жорий этдилар. Аммо бу билан фикр ривожини тўхтаб қолгани йўқ. Тавҳид таълимоти заминида борлиқни англаб етиш турли йўналишларда давом эта берди ва тафаккур ривожини ҳеч қандай фармон билан ушлаб туриш мумкин эмаслиги борган сари ойдинлашиб борди. Учинчидан, Аббосийлар (750 - 1055), Сомонийлар (874 - 999), Ғазнавийлар (955 - 1048), Салжуқийлар (1040 -1092) томонидан такомиллаштирилиб, исломгача даврга нисбатан бутунлай янгиланган давлат тизими ва жамият тизими маълум авж палласига кўтарилиб, XI аср охирларига борганда унинг муайян ички зиддиятлари намоён бўла бошлади. Исмоилия бидъатининг яратувчилик фаолияти сусайиб, яширин қотилликлар йўлига ўтиши, улуғ вазир Низомулмулкнинг ўлдирилиши (1092 йил) ва буюк салжуқий ҳукмдори Маликшоҳ (1072 - 1092) вафотидан сўнг ўғилларининг тож-тахт жанжаллари шу улғайиб келаётган ижтимоий-сиёсий бўҳроннинг нишонлари эди.

Тўртинчидан, шаҳар аҳолиси, айниқса, ҳунарманд - косиблар ва ўрта ҳол савдо аҳлининг маърифати ва ижтимоий мавқеи юксалиб борар, уларнинг маънавий эҳтиёжлари ва билим даражаси кескин ошиб, ижтимоий фаолликлари ҳар соҳада сезила бошлаган эди. Футувва ва ахийлик жамоалари борган сари кенг таркиб топиб, тасаввуф ғоялари хонақоҳ ва ҳужралардан чиқиб, халқ ичига ёйилди. Хуллас, XI аср охири - XII аср бошларида жамиятнинг маънавий аҳволи

янги бир боскичда уйғунлашув ва мувозанатни тақозо этарди. Ғаззолий ижоди ушбу эҳтиёжга энг мукамал жавоб бўлди. Ўзаро баҳс ва низолаб ўрнига эл маънавиятида шундай бир уйғун мувозанат таклиф этилдики, унинг барча тоифа ва йўналишлар, барча ижтимоий гуруҳлар ва фикрий оқимларга ўзаро яқинлашув имконини берувчи қудрати ва мазмун бойлиги яққол сезилди. Ғаззолий ўзининг бош асарида Сунна ва тасаввуф қадриятларини ўзаро уйғун эканлигини исботлаб қўяқолмай, имон, илм ва ирфоннинг яхлитлигини мантиқий асослаб берди. Сунна аҳлини илм ва ирфон вакиллари билан яқинлаштириб, ислом оламида янги боскичдаги маънавий уйғунликни таъминлашга улкан асос яратди. Шу билан бирга Ғаззолийнинг илмий-ижодий фаолияти минтақа халқлари маънавий камолотини ислом маърифатчилиги босқичидан тасаввуф ирфони босқичига узил-кесил олиб ўтиб қўйишда ҳал қилувчи аҳамиятга эга бўлди, деб ҳам бемалол айтиш мумкин.

3-фасл. X-XI асрлар ислом минтақасида илм ва маданият ривожининг юксак босқичга кўтарилиши.

IX асрдаёқ минтақа бўйича шухрат таратган қатор юртдошларимиз - олимлар ва давлат арбоблари - Аҳмад ибн Тулун (835-883), Муҳаммад ибн Мусо Хоразмий (780-850), Аҳмад Фарғоний (вафоти 861 йил), Амаурий Фарғоний, Абу Ҳафс Суғдий (вафоти 832 й.) каби улуғ шахслар етишиб чиқди. Улар сингари ўнлаб улуғ сиймолар минтақа миқёсидагина эмас, балки жаҳон миқёсида ҳам ном қозондилар ва хануз аҳли башарга қилган хизматлари унутилган эмас.

Милодий X- XI асрларга ўтгач, энди минтақа миқёсида машҳур шахсларнинг ҳисобига етиб бўлмай қолди, бу даврнинг турли қомуслар ва фарҳангларда номи тилга олинган атоқли намоёндалар рўйхати ҳар бир аср учун 150-200 исмдан кам эмасдир. Буларнинг кўпчилиги Хуросон ва Мовароуннаҳрдан етишиб чиққан сиймолар бўлиб, Балхий, Самарқандий, Марвазий, Бухорий, Фарғоний, Хоразмий нисбали алломалар сафига энди Шоший, Форобий, Ўзгандий, Журжоний, Тирмизий, Тусий каби бошқа шаҳарларнинг вакиллари ҳам қўшила борганининг гувоҳи бўламиз. Бу даврда юртдошларимиз илмнинг деярли барча соҳаларига фаол ҳисса қўшиб бордилар. Шеърят ва унга оид илмлар, илми адаб ва ахлоқшунослик, фикҳ, Калом, тиббиёт, риёзиёт, ҳандаса, сарфу наҳв(грамматика), илми нужум, тарих ва жуғрофия, тасаввуф ирфони, фалсафа, қиёсий тилшунослик ва оғзаки ижодни ўрганиш, мусиқа илми, китобат илми ва ҳоказо илмларнинг жуда кенг доираси қамраб олинди, хаттотлик, меъморлик, наққошлик каби турли амалий санъатлар урф бўлди.

Бу даврда адабиёт асосан сарой адабиёти сифатида гуллаб яшнади. Ҳар бир ҳукмдор қошида мустақил адабий мактаблар ташкил топди. Шеърят уч тилда - араб, форс ва туркий адабий тилда яратилди. Бағдодда туркий тил билимдонлари ижод этган бўлса, Бухоро ва Самарқанд, Хоразм ва Тошкентда араб тилида ижод этувчи адиб ва шоирлар етишиб чиқди. Фирдавсий “Шоҳнома”си, Маҳмуд Кошғарийнинг “Девону луғотит-турк” асари, Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” достони каби ўнлаб буюк адабий обидалар шу давр меваларидир. Бу давр сарой адабиётида ишқий ғазаллар, май ва мусиқа тараннуми, мадҳия-қасидалар ва ҳижо, яъни алоҳида шахсларни ҳажв этиш кенг ривож олган эди. Насрий асарлар рисола тусида бўлиб, кўпроқ панд-насиҳат, дунёнинг ўзгарувчанлиги ҳақида мулоҳазалардан иборат бўларди.

Аҳли башарнинг исломгача яратган ёзма ва оғзаки меросини жиддий тадқиқ этиш натижасида икки муҳим йўналиш вужудга келди. Биринчиси, қадим Юнон фалсафаси таъсирида шаклланган мустақил ислом фалсафаси бўлса, иккинчиси, Сосонийлар даврида яратилган тарихий йилномалар - “Худойнамак”лар (Ҳукмдорлар тарихи)ни жиддий ўрганиш ва араб тилига

таржима қилиш натижасида ислом минтақасида аввал араб, сўнг форс тилида мустақил фан сифатида шаклланиб, кенг урф бўлган тарихшунослик, яъни дунё тарихига оид кўп жилдлик асарлар ёзиш анъанаси эди.

Бу даврга келиб бутун минтақа бўйлаб туркий қавмлардан улуғ лашкарбошилар ва ҳукмдорлар етишиб чиқа бошлади. Улуғ туркий сулолалар - Қорахонийлар, Ғазнавийлар, Салжуқийлар дунё сиёсатини шакллантиришда фаол иштирок эта бошладилар. Волгабўйи булғор (туркий) ҳукмдорлари расман исломни қабул қилди. Мисрда IX асрда ҳокимиятга келган турк волийлари бу ўлка ҳаётига сезиларли таъсир кўрсатдилар. XI аср (ҳижрий V аср) туркий ҳукмдорларнинг минтақа бўйлаб тўлиқ давлат бошқарувига ўтган даври, дейиш мумкин. Қорахонийлар ва Ғазнавийлар бутун Хуросон ва Марказий Осиёни эгаллаган бўлсалар, 1058 йилда Салжуқийлар ҳукмдори Муҳаммад Туғрулбей (1040-1063) Бағдодга кириб келди. Шу йиллардан Аббосий халифаларнинг дунёвий ҳукмдорлик фаолиятига расман чек қўйилди. Аммо уларнинг руҳоний етакчи сифатидаги обрўларига тажовуз қилинмади. Бу даврда туркий сулолалар таъсири Волгабўйи, Ғарбий Сибир ва Шарқий Туркистон ҳудудларидан то Шимолий Ҳиндистон ерларигача таралди. Қафқозорти, Эрон, Шом ва Ироқ туркий ислом сулолалари қўлига ўтди. Уларнинг ҳукмдорлиги аста-секин Миср ва Кичик Осиёгача ёйилиб борди.

X-XI асрлар бутун Ислом минтақасида илм ва маданиятнинг энг гуллаб-яшнаган даври, айниқса, XI аср унинг авж нуқтасига кўтарилган палласи бўлди, дейиш мумкин. Бу даврда илм марказлари, адабий мактаблар энди бир-икки жойда эмас, балки бутун минтақа бўйлаб ёйилиб кетди. Бағдод, Хоразм, Фарғона, Тошкент, Тирмиз, Насаф, Марв, Қошғар, Баласоғун, Талас, Волгабўйи шаҳарлари, Нишопур, Исфаҳон, Ҳирот, Журжон, Тус, Рей, Ғазна, Ғарбда Испания ва Шимолий Африканинг турли шаҳарлари илм-маърифат ўчоқларига айланди.

Миллий маънавиятимиз ривожига мазкур босқични - **Ислом маърифатчилиги** деб номлаш мақбул кўринди. Абу Наср Форобий (873-950), Абу Мансур Муҳаммад ал-Мотуридий (870-944), Абу Абдуллоҳ Хоразмий (вафоти 997 йил), Абу Али ибн Сино (980-1037), Абу Райҳон Беруний (973-1048), Юсуф Хос Ҳожиб (1019 йилда туғилган) каби аجدодларимиз ижоди ушбу босқичга тўғри келади. Бу босқичнинг асосий хислати ақлга, мантиқий тафаккурга таяниш, ўтмиш (исломгача) инсоният яратган маънавий бойликни ўзлаштириб, янгича талқин қилиш, аниқ ва табиатга оид фанларга қизиқишнинг беҳад кучайиши эди. Бу босқич анъаналари кейин ҳам давом этди. Бу босқичда “Ҳақиқат изловчилар” нинг турли йўналишлари: Калом, фалсафа, ботиния ва тасаввуф мукаммал шаклланди. Бу йўналишлар кейинги асрларда ҳам ривожланишда давом этди (масалан, юртдошимиз улуғ тилшунос ва муфасссир Маҳмуд аз-Замаҳшарий (1075-1144) XII асрда адаб илми ва мўътазила оқимининг буюк намояндаси бўлиб майдонга чиқди). Шу жиҳатдан Ислом минтақасида илм-фан ривожини фақат X-XI асрлар билан чеклаш, албатта, мумкин эмас, аммо биз ҳар босқичнинг чегараларини белгилашда муайян шартлилиikka йўл қўйиб, миллат маънавий камолотининг етакчи тамойилларини ва ички мантиқий ривожини назарда тутдик.

4-боб. Тасаввуф тариқатлари ва ирфон босқичи

1-фасл. Зоҳидлик, ошиқлик ва орифлик. Ибн Сино ва Ғаззолий “Ишқ” ҳақида.

Сўз бошидан таъкидлаш зарурки, зоҳидлик бу - ирфон эмас, аммо тасаввуф зоҳидликдан айру ҳам эмас. Шу нуқтаи назардан Увайс Қараний (вафоти 644 йил), Молик Динор (вафоти 748 йил) каби машҳур сиймолар тасаввуфдан ташқари эмас, аммо асли тасаввуфнинг шаклланишини, бизнинг назаримизда, Ҳасан Басрий (642-728) фаолияти, яъни VIII асрдан, деб белгилагандан кўра, IX аср ўрталаридан, яъни Зуннун Мисрий (796-859), Хорис Мухосибий (791-857), Боязид Бистомий (вафоти 875 йил) ижодларидан бошлаш ўринлироқ бўлса керак. Мулоҳаза шундаки, тасаввуф тариқининг мақомлари тугал бўлмагунича ва муайян тизимга тушиб шаклланмагунича, олдинги салафлар ўрни ҳам муайян бўлмоғи тасаввурдан ташқаридир. Ғаззолийгача тасаввуф ирфони ислом маърифатчилиги босқичининг йирик йўналишларидан бири сифатида шаклланиб улгурди. Ғаззолий ўз асарларида Калом, фалсафа, ва бошқа йўналишларни умумий меъёрга келтириб, ҳосил қилган хулосаси ирфон фойдасига эди. Масалан, унинг ишқ турлари ва уларнинг ўзаро нисбати хусусидаги мулоҳазаларини олиб кўрайлик. Ишқ ҳодисаси қадимдан аҳли башарни қизиқтириб келган. Қадим Ҳинд, Хитой, Юнон тафаккур мевалари орасида ёлғиз бани башарга хос бу рух, нафс ва жисмни бир нуқтада бирлаштирувчи ҳодисанинг таҳлилига бағишлаб ёзилган талай асарлар мавжуд. Ислом минтақасида бу мавзуга оид Поклик биродарлари яратган қомус таркибидаги рисоладан кейин яратилган яхлит фалсафий асар Ибн Синонинг “Рисола фи-л-ишқ” китобидир. Албатта, бу асарнинг ёзилишига тасаввуфнинг таъсири бор, чунки тасаввуф ирфонида етакчи ўрин тутувчи ҳодиса ишқдир. Аммо, табиийки, Ибн Сино файласуф ва амалиётчи табиб бўлганлигидан ишққа ҳам мавжуд воқеликнинг илмий тадқиқотчиси ва соф файласуф сифатида ёндошади. Тиббиётга оид китобларида инсондаги ишқ ҳодисасини руҳий мувозанат бузилишининг бир тури сифатида шарҳлаган олим, ишққа фалсафий нуқтаи назардан ёндошганда, Поклик биродарлари ва Форобийнинг бу ҳақдаги фалсафий мушоҳадаларини ижодий ривожлантириб, ишқни руҳий ҳодиса мазмуни сифатида тадқиқ этади. Ибн Сино ишқни (бир насага мойиллик маъносида) барча табиат унсурларига хос деб билади ва инсон ишқидаги ҳайвоний ва руҳоний жиҳатларни ажратиб кўрсатади¹⁰. Олим фикрига кўра улардан қайси бири ғолиб келишига қараб инсон ишқи ҳайвоний ҳирсдан илоҳий ишқ сари улуғлашиб боради. Аллоҳ маърифатига интилиш ишқнинг энг олий даражасидир, деб ҳисоблайди Ибн Сино. Аммо унинг асари чуқур фалсафий мушоҳадалар руҳида ёзилганлигидан оддий халқ намояндалари учун анча мавҳум кўриниши мумкин. Ғаззолий матни ўзгача. “Иҳёи улум-ад-дин” нинг тўртинчи қисми “Мунжиёт” да алоҳида “Ишқ ҳақида китоб” бўлиб, унда бу инсоний туйғу кимга йўналтирилганига кўра таснифланиб унинг беш тури саналади:

1. Инсоннинг ўз-ўзига муҳаббати.
2. Унинг ўз ҳомийлари, унга меҳр-шафқат кўрсатувчиларга муҳаббати.
3. Унинг умуман инсонларга яхшилик қилувчиларга муҳаббати.
4. Инсоннинг барча ички ва ташқи гўзаллик эгаларига муҳаббати,
5. Моҳият жиҳатдан ўзига ўхшаган зотга муҳаббати.¹¹

Аммо ушбу барча муҳаббат турлари Ғаззолийнинг кейинги мантиқий таҳлили натижасида инсоннинг бутун борлиқ ва мавжудотларнинг яратувчиси ва

¹⁰ Серебряков С. Б. Трактат Ибн Сины (Авиценны) о любви. Тбилиси, 1976, с. 47-68

¹¹ Абу Хамид ал-Ғазали. Воскрешение наук о вере. М.-«Наука»-1980, с. 238.

хожаси Аллоҳга бўлган муҳаббатиди ягона олий туйғуга айланади. Алломанинг бу ҳақдаги исбот ва далиллари лўнда ва ёрқин бўлганлигидан тушунарли ва ишонарли чиққан, унинг таъсир кучи ҳам бекиёсдир. Ғаззолий мулоҳазалари салафлари фикридан баҳра олади, аммо унинг талқини ва ифода усули мавҳум фалсафий таҳлиллардан фарқли ўларок, оммабоп ва ҳаётга яқинлаштирилгандир.

Шундай қилиб, Ғаззолий тафаккур тарзида салафлари изидан борган ҳолда, биринчидан, мулоҳазаларини оддий инсонларга тушунарли тарзда баён қилишга муваффақ бўлди, иккинчидан, маърифатчиликка маълум даражада яқин ясаб, бу босқич алломалари эришган ютуқларни умумлаштирди ва оммалаштирди. Учинчидан, тавҳид моҳиятини англаб етмоқ учун ақл ва мантиқнинг ўзи кифоя қилмаслигини тан олиб, қатъиян тасаввуф ирфони қадриятлари ҳимоясига ўтди. Шулар асосида минтақа маънавиятининг ирфон босқичи сари юксалишига фикрий муҳит ҳозирлади. Ғаззолийдан кейин тасаввуф тариқатларининг кенг миқёсда шаклланишга ўтиши Тавҳид таълимотини англаб етишнинг янги босқичи минтақада ғалаба қилганини англатар эди.

2-фасл. Тасаввуф назарияси ва Ибн ал-Арабий мероси. **Тасаввуф тариқатларининг шаклланиши.**

Дарҳақиқат XII асрдан тўб ўзгаришлар бошланди. Имом Ғаззолийнинг туғишган укаси Абдулфутуҳ Аҳмад Ғаззолий (вафоти 1126 йил) акаси изидан бормай, сўфийлик йўлини ихтиёр этди. У шайх Абу Али ал-Фармозий (вафоти 1084 йил) ва шайх Абу Бакр ан-Нассож ат-Тусий (вафоти 1084 йил) суҳбатларига ноил бўлди ва Ибн Синонинг “Қуш рисоласи” асарига тасаввуф руҳида жавобия ёзди.

XII аср бошларида форс мумтоз шеърятининг энг ёрқин юлдузларидан Абдулмажид Маждуд ибн Одам Саной (1048 - 1140) янги бир анъанани бошлаб берди; у биринчилардан бўлиб аср бошида саройни ва мадҳиягўйликни тарк этиб, шеърятга жиддий фалсафий-ижтимоий ва ахлоқий масалаларни олиб кирди. Шу сабабдан унинг “Сайрул-ибод илал-маод” (“Аллоҳ бандаларининг қайтар маконга сафари”) ва 10 минг байтдан ортиқ ҳажмдаги “Ҳадоийк-ул-ҳақиқа” (“Ҳақиқат боғлари”) дostonлари буюк халафлари (издошлари) томонидан сўфиёна руҳда талқин этилди. Аср охирларига бориб бу жараён анча кенг ёйилди - ўша давр сарой шеърятининг атоқли вакиллари Анварий (вафоти 1191й.), Ҳоконий (1120-1199) ва бошқалар бирин-кетин узлатга чекиниб, ўз ҳомийларига мадҳу сано ўрнига жиддий фалсафий қасидалар ёзишга киришдилар.

XII аср биринчи ярмида Ғаззолий қарашлари минтақанинг кўп жойида хануз жиддий англаб етилмаган, ҳатто уни қоралаш, рад қилиш ҳаракатлари кўзга ташланар эди. Аммо вақт ўтган сари буюк мутафаккир меросининг қадри ва нуфузи оша борди. Ирфон қадриятлари борган сари кенгрок инсонлар жамоасини ўзига жалб этиб, турли тасаввуф тариқат ва сулуклари таркиб топа бошлади. XII-XIII асрлар давомида то бизнинг замонамизгача муайян таъсирини сақлаб келган асосий тариқатлар - Сухравардия (асосчилари Зийауддин Абу Нажиб ас-Сухравардий - 1037-1168, Шаҳобиддин Яҳё ас-Сухравардий - 1155-1191, Шаҳобиддин Абу Хафс Умар ас-Сухравардий - вафоти 1234), Қодирия (асосчиси - Абдулқодир бин Абу Солиҳ Жилоний - 1077-1166), Рифоия (асосчиси - Аҳмад бин Али ар-Рифоий - 1106-1182), Яссавия (Аҳмад Яссавий вафоти - 1166 йил), Кубравия (Нажмиддин Кубро - 1145-1221), Шозилия (Абулҳасан Али аш-Шозилий - 1196-1258), Бадавия (Аҳмад ал -Бадавий - 1199-1276), Дасукия

Ғаззолий қарашларининг минтақа маънавиятида бурилиш нуқтаси бўлганлиги жаҳон тадқиқотчиларининг ишларида ҳам алоҳида қайд этилади. Масалан: Г. Э. Фон Грюнебаум, “Классический ислам”, М., 1988, с. 146-147; Дж.С. Тримингэм, “Суфийские ордена в исламе”, М., 1989, с. 21; “Ислам”, Энциклопедический словарь, М., 1991, с. 229

(Иброҳим ад-Дасукий - 1246-1288), Чиштиа (Муиниддин Муҳаммад Чиштий - вафоти 1236), Мавлавия (Жалолиддин Румий - 1207-1273) шаклланиб улгурди. Кейинчалик нақшбандия деб шуҳрат топган Хожагон сулукининг қатор шайхлари - Юсуф Ҳамадоний (1049-1140), Абдулҳолик Ғиждувоний (вафоти 1179), Ориф Ревгарий (вафоти 1259йил), Маҳмуд Анжир Фағнавий (вафоти 1272) кабилар ҳам шу икки аср оралиғида яшаб ўтдилар. Абу Мадйон Шуайб бин ал-Ҳусайн (1126-1198), Мажиддин Бағдодий (вафоти 1219 йил) Йунус бин Йусуф аш-Шайбоний (вафоти 1222 йил), Абдулфатҳ ал-Воситий (вафоти 1234), Абу Муҳаммад Али ал-Ҳаркулий (вафоти 1247), Толиб ар-Рифоий (вафоти 1284), Абулаббос Аҳмад Санҳожий (1088-1141), Фаридиддин Шакарғанж (1175-1265), Нуриддин Муборак Ғазнавий (вафоти 1274), Баҳоуддин Закариё (1182-1268) каби минтақада донг таратган бошқа қатор улуғ шайхлар ҳам шу даврда яшаб фаолият олиб бордилар.

Бу икки аср мобайнида ирфоний шеърят ва тасаввуф фалсафаси ҳам юксак чўкқиларга кўтарилди. Агар Санойй дostonлари йўналиши ҳақида ҳануз тараддуд мавжуд бўлса, Фаридиддин Аттор (1147-1229) ва Жалолиддин Румий (1207-1273) дostonчилигининг мазмуни соф тасаввуф руҳида эканлиги ҳар қандай баҳсдан холидир. Араб дунёси ушбу асрларда икки буюк зотни - ирфоний ишқнинг оташин куйчиси Ибн ал-Фарид (1181-1234) ва назарий тасаввуфнинг чўкқиси бўлмиш “Футуҳоти Маккия” асарининг муаллифи Ибн ал-Арабий (1165-1240)ни етказиб берди. Бугунги кунда Ибн ал-Арабий меросини чуқур ўзлаштирмай туриб, тасаввуф ирфони ҳақида салмоқли илмий мулоҳаза юритиш мушкул эканлиги жаҳон афкор оммасига аёндыр. Бу мураккаб фалсафани англаш ва англатиш учун не-не шарҳлар ёзилмади. Шулар жумласидан форс тасаввуф шеърятининг забардаст вакилларидаан Фахриддин Ироқий(1213-1289) ёзган “Ламаъот” асари бўлиб, унга шарҳ сифатида Алишер Навоий илтимосига биноан Абдурахмон Жомий (1414-1492) “Ашаъот-ул- ламаъот” рисоласини ёзди ва унинг асосида улуғ вазирни ирфон фалсафасининг мураккаб сирларига ошно қилди.

3-фасл. Туркистонда тасаввуф. Яссавия ва Кубравия. Баҳоуддин Нақшбанд ва тасаввуф ирфонининг камоли¹².

Тасаввуф ҳақида гапирганда, албатта, туркий тасаввуф намояндалари ҳақида тўхталиб ўтиш лозим бўлади. Маълумки, Алишер Навоий ўзининг “Насойим ул-маҳабба мин шамоийм ул-футувва” асарида туркий тасаввуф шайхлари ҳақида батафсил маълумотлар берган. Бу ўринда биз фақат жаҳон тасаввуф тариқатларидан энг машҳурларининг асосчилари ҳисобланган Нажмиддин Кубро, Аҳмад Яссавий ва Баҳовуддин Нақшбанд фаолиятларига қисқача тўхталиб ўтамиз, холос.

Шарқнинг машҳур ирфоний муршидларидан бири, Кубравия тариқатининг асосчиси “шайхи валийтарош” деб ном чиқарган Нажмиддин Кубро 1145 йили Хоразмда таваллуд топган бўлиб, 1221 йили мўғул босқинчилари қўлида шаҳид бўлган. Нажмиддин Кубро ҳам ориф, ҳам ошиқ, ҳам шоир сифатида машҳур. У рубоийлар, «Фавоих ал-Жамол ва фавотиҳ ал-Жалол», «Ал-усул ал-ашара», «Рисолат ал-Хоиф ал-Хаъим мин лаумон ал-лаъим», «Рисолат одоб уз-зокирин» каби араб тилидаги асарларнинг ҳамда сўфийлар учун форс тилида алоҳида ёзилган қўлланманинг муаллифидир.

У ўз тасаввуф мактабини яратди. Кўплаб муридлар унинг тарбиятида шайхлик мартабасига эришганлар. Нажмиддан Кубро асос солган мактаб бир қанча мустақил шоҳобчалар вужудга келишига сабаб бўлди ва улар мусулмон

¹² Ушбу фаслни тайёрлашда филология фанлари номзоди, ТДШИ доценти М. Эшмухаммедованинг муайян иштирокини қайд этиб ўтиш лозим.

Шаркида кенг тарқалди. Жумладан, буюк тасаввуф шоири Фаридиддин Аттор, Жалолиддин Румийнинг падари бузруквори, Балх шаҳрининг энг нуфузли уламеси Шайх Баҳовуддин Валад, таникли тасаввуф адиблари Азизуддин Насафий ва Нажмиддин Доя каби ўнлаб ислом оламида шуҳрат таратган шахслар кубравия тариқатининг вакиллари ҳисобланади.

Туркий тасаввуфнинг яна бир йирик вакили Хожа Аҳмад Яссавий Сайрамда Иброҳим ота оиласида дунёга келди. Унинг вафоти манбаларда 1166 йил деб кўрсатилган. У Бухорода Абдуҳолиқ Ғиждувоний билан биргаликда Юсуф Ҳамадоний мактабида таҳсил олган деб ривоят қилинади. Сўнгра Туркистонга қайтиб, мустақил Яссавия тариқатига асос солди ва ўз таълимоти бўйича муридлар тарбиялади.

Аҳмад Яссавий ислом аҳкомларининг туркий халқлар орасида ёйилишига катта ҳисса қўшди. Ирфоний адабиётда маҳсус “Ҳикмат” жанрининг яратилиши ҳам унинг номи билан боғлиқ. У ўз ҳикматларида ишқ, поклик, ҳалоллик, ёлғондан сақланиш, киши молига хиёнат қилмаслик, тўғрилиқ каби кўпгина инсоний фазилатлар ҳақида куйлади. У туркий тасаввуф адабиётида ўзига хос мактабга асос солди. Туркий дунёда бирор сўфий шоир йўқки, унга эргашмаган, ундан ўрганмаган бўлсин.

“Мақомоти хожа Баҳовуддин Нақшбанд” китобида шундай ривоят бор: “Бир куни хожамизнинг шариф суҳбатларида Султон ул-Орифин (яъни Боязид Бастомий)нинг “Бу йўлда юрувчи қанчалик юрмасин, сўнгги қадами бизнинг биринчи қадамимиз устида бўлади”, деган сўзлари нақл қилинибди. Хожамиз ғайрат юзасидан: “Биринчи қадами Боязиднинг охириги қадами устида бўлмаган кишига Ҳақ субҳонаҳунинг суҳбати ҳаром бўлсин!” деган эдилар. Ва улар: “Биз интиҳони ибтидода тугаллаймиз”, дер эдилар.”¹³

Ушбу нақлда бир ҳақиқат акс этган: тасаввуф ирфонининг такомилида Боязид Бастомий (IX аср охири) йўл бошида, Баҳовуддин Нақшбанд (1318-1383) эса йўл охирида туриптилар. Боязид Бастомийнинг охириги қадами, нақшбандия сулуки учун биринчи қадам бўлмоғлиги фарздир, чунки тадрижийлик шуни тақозо этади.

Дарҳақиқат, IX асрдан онгли равишда ривожлана бошлаган тасаввуф ирфони XII-XIII асрларда ўзининг олий босқичига кўтарилиб, нақшбандия тариқатида мукамал низога топди. Шу сабабли кейинги асрларнинг энг кенг тарқалган (ғарбда Ҳижозу Яман, шимолда Болқону Волгабўйи, жанубда Индонезиягача урф бўлган) тариқати нақшбандия бўлди. Нақшбандия йўли, айтиб ўтганимиздек, Баҳоуддин Нақшбанд ҳазратларидан анча илгари Юсуф Ҳамадоний ва Абдуҳолиқ Ғиждувоний (вафоти 1179)лар томонидан “Хожагон” сулуки сифатида асос олган бўлиб, унинг машҳур ўн бир қондасидан саккизтаси ўша XII асрдаёқ шаклланганлиги маълум.

Нақшбанднинг энг машҳур ибораси “Дил ба ёру даст ба қор” (“Дил ёр билан, қўл иш билан банд бўлсин”) эса энди тасаввуф ирфони ўз асосий мақсадига эришганлигини, яъни Ҳақиқат асрори кўнгиллардан муқим ўрин олганлиги ва бу ёғи амалий ҳаракат биринчи ўринга чиқа бошлаганини билдиради. Энди сўфийнинг “Аналҳақ”, яъни мен Ҳақиқатни топдим, мен Ҳақ асрорини англаб етишга эришдим, деб ҳайратланиши охириги қадам эмас, биринчи қадам бўлиб қолган эди. Беҳуда эмаски, ҳазрати Баҳоуддиндан нақл этадилар: “Талаб айёмларида Мансур Халлож сифати икки марта менда туғён урди. Бир дор бор эди, икки марта ўзимни дор остига етказдим ва дедим: “Жойинг мана шу дордир! Тангри инояти билан бу мақомдан ўтиб кетолдим.” Ҳазрати Азизон (Хожа Али

¹³ Абул Муҳсин Муҳаммад Боқир ибн Муҳаммад Али. Баҳоуддин Балоғардон (Мақомоти Хожа Баҳоуддин Нақшбанд). Т.-«Ёзувчи»-1993, с.47

Рометаний - вафоти 1321 йил) айтган эканлар: "Агар ер юзида Хожа Абдуҳолиқ Гиждувоний қаддасаллоху сирраҳу-л-азизнинг фарзандлари (яъни, маънавий меросхўрлари - муридлари) дан бир киши бўлганида эди, Мансур ҳаргиз дорга осилмас эди."¹⁴ Бу ривоятлар яна бир марта нақшбандия тариқатининг минтақа маънавияти такомилида ирфон босқичи учун якунловчи ва умумлаштирувчи бўлганлигига ишора этади.

4-фасл. Илм ва ирфон. Нафс тарбияси ва Риёзат маърифати.

Тасаввуф ҳақида охирги пайтда кўп ёзилмоқда. Охирги йилларда филология фанлари доктори, профессор Нажмиддин Комилов бу борада жиддий тадқиқотлар олиб бормоқда. Аввало олим форс тилидаги тасаввуфга оид қатор муҳим манбаларни ўзбек тилига таржима қилди. Кейинча уларни тўплаб, "Комил инсон ҳақида тўрт рисола" номи билан нашр эттирди. Бундан ташқари тадқиқотчининг икки жилддан иборат "Тасаввуф" асари ҳам босилиб чиқди.

Тасаввуф ҳақида (ва умуман, ҳар қандай мавзу хусусида) ёзганда тарихийлик ва матн масалаларига жиддий эътибор бермоқ лозим. Масалан, X -XI асрларда кўчирилган қўлёзма билан XX аср бошларида нашр этилган тошбосма китобнинг маълумотлари мутлақо тенг қийматга эга эмас. Ирфоний ғоялар ривожини фақат тарихий тадрижийликда кўриб чиқишгина ишонарли хулосаларга асос бўла олади. Шу сабабдан ҳозирча фақат баъзи энг умумий жиҳатларга эътибор қаратиш билан чекланишга тўғри келади.

Сунна босқичи - ўғит ва ибрат асосига, ислом маърифатчилиги эса ақл ва мантиқий тафаккур қудратига таянишини кўриб ўтдик. Ирфон-чи? Илм эгаси олим бўлса, ирфон нима-ю, ориф ким? Ўғит ва ибрат ташки ходиса, ақл ҳам мавзуга ташқаридан туриб ёндошади. Ирфон эса Тавҳид моҳиятини англашга инсоннинг бутун руҳий қувватини сафарбар этади, бунинг учун эса аввал руҳий қувватни жамлашга ўрганиш керак бўлади. Худди шу амални, яъни руҳий қувватни бир нуқтага жамлай билиш усуллари икки йўналишда ишлаб чиқа бошлаган сўфийлардан Зуннун Мисрий (796-861) ва Хорис Муҳосибий (781-857)ларни эслаш мумкин. Уларнинг биринчиси маърифат йўлининг ҳол ва мақомларини ишлаб чиққан бўлса, иккинчиси ўз нафсини кузатиш ва назорат қилиш (мувоқаба ва мусохаба) қоидаларини - "Илм ал-қулуб ва-л-хатарот" (қалб ва унинг маърифати йўлидаги хавф хатарлардан сақланиш илми)ни ишлаб чиқди. Муҳосибийнинг фикрича, асосий нарса ниятда, аммо инсоннинг покланиши йўлида турли хатарлар, масалан, кибр, риё ва бошқалар мавжуд. Уларни енгиб ўтиш учун инсон ҳар бир қадамини Аллоҳ иродасига мувофиқ босмоғи ва фақат Аллоҳ ризолигини сидқ ва ихлос билан тиламоғи керак. Муҳосибий фикрича, инсон кўнглида илоҳий муҳаббат чироғини ёқувчи ҳам Аллоҳнинг ўзи. Инсоннинг руҳий камолоти тасаввуфнинг асосий мақсади бўлиб, бу йўналишда ҳар бир улуғ шайх ўз тартиб-қоидаларини ишлаб чиқди ва шу асосда турли тариқат сулуклари шаклланди. Масалан, солиқ ўз нафсини енгиб ўтиш йўлида қандай мақомларни босиб ўтади, деган саволга турли тариқат пирлари турлича жавоб берадилар. Абу Наср Саррож 7 мақом (тавба, вара, яъни парҳезкорлик, зуҳд, фақр, сабр, ризо, яъни Аллоҳ тақдирига ризолик, таваккул, яъни ўзни Ҳаққа топшириш)ни санаб кўрсатган бўлса, баъзи тадқиқотчилар бундан фақат олтитасини, баъзилари хавф ва ражони кўшиб тўққизта мақомни тилга оладилар, ал-Калободий (вафоти 990 йил) 17 мақомни, Абу Саид Майхоний (967-1049) 40 мақомни, Абдуллоҳ Ансорий (1006 - 1089) эса 100 мақомни эслайди. Ибн ал-Арабий "Футуҳоти Маккия"да 19 мақом, 360 та манзил ва работни ажратиб кўрсатади. Агар мақомлар сўфийнинг ўз ҳаракати, риёзати билан боғлиқ бўлса (тадбир), "ҳол" тушунчаси Аллоҳ баракати ва марҳаматига алоқадор (тақдир)

ҳисобланган. Бундай “файзи илоҳий” солиқнинг поклик касб этган дилини бир лаҳзада чакмоқдек ёритиб, яна ғойиб бўлиши мумкин. Баъзан ҳолни ҳам даражаларга ажратадилар. Назаримизда, гап мақомлар сони ва ҳолнинг даражаларида эмас. Асосий масала кўнгилнинг покланишида. “Билгилки, кўнгил сайқалланган кўзгудир”, деб ёзади Ибн ал-Арабий. Ҳадисда айтиладики: “Қалб темирдек занг босиши мумкин.”

Маънавият ҳақидаги суҳбатларимизнинг ибтидосида Шайх Нажмиддин Кубронинг истеъдодли шогирди Нажмиддин Доя ҳақида эслаб ўтган эдик. У ўзининг 1223 йили Куняда ёзиб тугалланган рисоласида¹⁵ Инсон ва унинг моҳияти, Олий ҳақиқат (Ҳақ асрори)га ва Борлиққа муносабати ҳақида шундай мулоҳаза юритади:

Мавжудотлар олами, яъни моддий дунёдан мақсад инсон вужудидир. Икки олам инсон вужуди учундир. Инсон вужудидан мақсад эса Аллоҳ таоло зоту сифатларини англаб етишдир. Буни маърифат дейдилар. Фаришта ва жинлар Аллоҳга ибодат этишда инсонга шерик бўлдилар. Аммо маърифат инсондан ўзга ҳеч қандай маҳлуқотга насиб бўлмади. Ҳақ маърифати юкини кўтармоқ фақат инсон зотига вожиб бўлди. Инсоннинг мумтозлиги шу туфайлидир. Аммо Нажмиддин Доянинг фикрига кўра, Инсон вужудида Ҳақ маърифатини акс эттирувчи кўнгил кўзгуси даставвал фақат имкон даражасида мавжуд, холос. Уни воқеликка айлантириш учун узок жидду жаҳд лозим. Кўнгил кўзгуси риёзат билан сайқал топади, инсоннинг маънавий тарбияси, ўз интилиши, пир-тарбиячининг иршоди нафс тарбияси билан бўлади. Бунинг учун инсон, биринчи навбатда, ҳам жисмоний, ҳам маънавий покланмоғи керак. Тасаввуф тариқати ушбу покланиш йўли бўлиб, уни темирчининг оловли кўрасига қиёс этиш мумкин. Унда инсон кўнгли аввал мумдек юмшаб, шакл олади, сўнг чиниқтирилади ва сайқал берилади. Охирида кўнгил пўлат кўзгу сингари шундай сайқал топадики, ўзида илоҳий нурни акслантириб, ой сингари нурланиб, ўзи ҳам атрофга зиё тарата бошлайди. Ана шундай кўнгил эгаси комил инсондир.

Ўзбек тилимиз комил инсон моҳиятини ниҳоятда теран ифодалайди - “зиёли”, яъни ўзидан атрофга зиё, нур таратувчи. Зиёли инсон атроф зулматни ёритади, ўзга инсонлар руҳини ҳам маърифатли этади, кўнгилларни нурлантиради. Зиёли, яъни ўзлигини англаб етган инсонда илм, имон ва амал бирлиги вужудга келади. Ҳазрати пайғамбаримиз марҳамат қиладилар: “Ман арафа нафсаҳу, фа қад арафа раббаҳу”. (“Ким ўз нафсини англаб етипти, демак, Парвардигорини англаб етипти”). Мана шу одам ориф, унинг етишган маърифати - ирфондир. Шоир ёзади:

Эй нусхаи номаи илоҳий-ки туий,
В-эй ойинаи жамоли шоҳи-ки туий,
Бирун зи ту нист ҳарчи дар олам ҳаст,
Дар худ беталаб, ҳар он чи хоҳи-ки туий.

(Эй илоҳий нома нусхаси - ўзинг,
Ва ҳукмдор жамоли ойинаси - ўзинг,
Оламда неки мавжуд, сендан ташқарида эмас,
Ҳар неки истасанг, ўзингдан иста, барчаси - ўзинг)

¹⁵

Олимнинг «Мирсод ул-ибод мин ал-мабдаъ илал-маод» асари форс тилида ёзилган бўлиб, XIX асрда Хоразмда Муҳаммад Раҳимхон II (Фируз) топшириғига биноан ўзбек тилига ўтирилганлиги маълум. Ушбу асар қўлёзмалари ЎзФА Абу Райҳон Бируний номидаги Шарқшунослик институтида сақланади. Эронда бу асар нашр этилган, аммо бизда бу асар ҳақида ҳануз махсус тадқиқотлар ҳам, асар таржималари ҳам эълон қилинмаган. Фақат «Соғлом авлод учун» журнали 1996 йил 1-сонида Нажмиддин Доя ҳақида дастлабки мақола эълон қилинди (с. 40-43)

Инсон ер юзида халифа этиб яратилган. Бу жуда жиддий ва оғир масъулият. Очик айтиш керак, бундай залворли вазифани ҳар бир шахс алоҳида ўзи асло кўтара олмайди. Зотан, халифалик бир кишининг эмас, бутун аҳли башарнинг масъулиятидаги яхлит юмушдир. Биз ҳассос суфийлар хитоби бўлмиш “Анал ҳақ”ни баъзан жўн талқин этамиз. Асли бу сўзнинг юки бениҳоя вазмин. “Лисон ут-тайр”даги Мансур Халлож ҳақида келтирилган ривоят шу жиҳатдан ибратли. Ривоятнинг қисқача мазмуни шундай-ки, унга кўра улуг суфий тавҳид мақомига етишиб “Ана-л-ҳақ!” ибораси тилида такрорланиб қолгач, дин аҳли унга насиҳат қилиб, бу даъводан қайтармоқчи бўладилар, жонингга жабр қилма, дейдилар. Аммо шоир ташбеҳига кўра, Мансур ичган қадах ўта маст қилувчи бўлиб, бу йўлдан қайтиш имкони йўқ эди. Атрофдагилар унинг жонини ўйлашар, унинг ҳаёлини эса буткул бошқа саволлар банд этганди. Мансур ўйлар эди:

Нега Муҳаммад Расулуллоҳ меърож куни Аллоҳнинг чексиз иноятига сазовор бўлиб, тангридан “Эй ҳабиб, не истагинг бўлса, айт!” деган хитоб эшитганда, фақат ўз умматининг гуноҳларини афв этишни сўради? Шундай бир беҳудуд илоҳий саҳоват фурсатида Расулуллоҳ дунё яралгандан қиёматгача ўтган барча гуноҳкор бандалар учун Аллоҳнинг раҳматини сўраб олса бўларди-ку, нега ўз кавми билан чекланди, экан деб куюнади. Демак, суфий тавҳид мақомида ўзини бутун башарият, ўтмиш ва келажак учун масъул ҳис қилади. Мана тавҳид маънавиятининг қудрати!

Алишер Навоий инсонларни “авом” ва “хос” га ажратади. Биз яқин ўтмишда хослар - зодагонлар, олий табақа, авом - қора халқ, меҳнаткашлар, деб талқин этдик. Аммо Навоийнинг фарқлаши бундай маънода эмас, “авом” - ўзини ҳали англаб етмаганлар, “хос” ўзлигини англаб етган, демак, воқеан Парвардигорини таниган зиё аҳлидир. Бу олий табаканинг фақат битта Олий имтиёзи бор, у ҳам бўлса Аллоҳ олдидаги маъсулияти оғирроқ, вазифаси жиддийроқдир.

Тавҳид асрорини англаб етиш Сунна билан бошланиб, тасаввуф ирфонида юксак камолотга эришди. Аммо бу йўналишлар ибрат, мантикий тафаккур ва руҳий камолот сифатида асосан инсоннинг ички тақомилига қаратилган эди. Инсон ўз-ўзини англаб етиш орқали Ҳақ асрорини идрок этишга интилди, аммо инсоннинг якуний мақсади шунда тугайдими? Инсон Тавҳид асрорини ўзи учун англаб етди, дейлик, энди у нима қилиши керак?

Шу саволга тасаввуфнинг охириги тариқати - Нақшбандия жавоб берди: биринчи мақсадга эришилди – “дилда ёр” ҳолати мавжуд, энди ишга киришмоқ лозим - “даст ба кор” га ўтиши керак. “Дилда ёр” ҳолати дилда ғараз, яъни худбинлик йўқлигини кўрсатади, энди “даст ба кор” бўлса, яъни ишга қўл урилса, ўз шахсий ғаразли мақсадлари учун эмас, холис Аллоҳ учун, Ҳақ учун, ҳақиқат ва адолат тантанаси учун амалий ҳаракатга киришилган бўлади. Шу сабабли ҳар нафас “дилда ёр” бўлиши, “Аллоҳ” исми дилда зикр этилиши, яъни “Ҳуш дар дам” қондасига риоя этилиши тақозо қилинади. Чунки Аллоҳ номи бир нафас дилни тарк этса, дархол ўрнини ғараз, худбин бир ният эгаллаши мумкин. “Назар бар қадам” ҳам шу маънога яқин туради, яъни беҳуда бирор қадам қўймаслик, ҳар бир амалий ҳаракатнинг Ҳақ йўлида қўйилаётганини таҳлил этиб, диққат билан кузатиб, назардан қочирмай бориш кераклиги иккинчи қоидадир. Учинчи қоида - “Сафар дар ватан”, яъни вужуд ичида турган ҳолда руҳнинг моддийлик балчиғига булганмаслиги, Ҳақ иродаси моддий ҳою ҳавасларинг ғараздан холи равишда руҳингда ҳукмрон бўлиши лозим. Тўртинчи қоида - “Хилват дар анжуман” Ҳақ асрорини англаб етган орифнинг халқ билан бирга бўлиши лозимлигини, аммо доимо Ҳақни дилда тутган ҳолда халқ билан бирга бўлишни таъкид этади. Тўлиқ “хилват”ни танлаш кибрга, тўлиқ “анжуман”га киришиб кетиш ғаразга етаклаши

мумкин, “Хилват дар анжуман” эса мувозанатни сақлаб туриш демакдир. Нақшбандиянинг ўн бир қондасини мукаммал шарҳлаш учун алоҳида жиддий тадқиқот лозим, биз фақат ирфон босқичини якунлаб, янги босқичга ўтиш олдидан баъзи мулоҳазаларни қайд этдик, холос.

Шундай қилиб, XII-XIII асрлар **Тасаввуф тариқатларининг шаклланиши ва ирфон босқичи**, деб аталди. Айтиб ўтганимиздек, тасаввуф ғоялари ва назарияси VIII-IX асрларданоқ шакллана бошлаган бўлса ҳам, фақат Имом Абу Ҳомид Муҳаммад Ғаззолий (1058-1111) ижодида ислом маърифатчилиги даври якунлангач, тасаввуф таълимоти ислом минтақасида зафарли “юриш” бошлади ва Борлиқни идрок этишнинг Ирфон йўналиши узил-кесил етакчи ўринга кўтарилди. Буюк тасаввуф шайхлари - юртдошларимиз Аҳмад Яссавий, Нажмиддин Кубро, Абдуҳолиқ Ғиждувоний шу даврда яшадилар. Тасаввуф шеъриятининг энг забардаст вакиллари Фаридиддин Аттор, Жалолиддин Румий, Ибн ал-Фарид ва ирфоний тафаккурнинг энг буюк намояндаси Ибн ал-Арабий ҳам шу муддатда ижод қилдилар. Ирфон йўналиши Борлиқни идрок этишнинг мутлоқо ўзига хос йўли бўлиб, Суннадан ҳам, мантиқий тафаккурдан ҳам тамомила фарқ қилади. Бу ҳақда ибратли ривоят бор. Маълумки, олов куйдиради. Буни бизга муаллим тушунтиради ва биз унинг гапига ишониб, “олов куйдиради” деймиз. Бу - Сунна босқичи. Иккинчи босқичда биз тажриба ўтказамиз - қоғозни шам олови тепасида тутсак, қоғоз ёнабошлайди ва биз “олов куйдиради”, деб хулоса қиламиз. Бу - илм дейилади. Ислом маърифатчилиги даври намояндалари шу йўналишда иш олиб борганлар.

Ирфон босқичи - тасаввуф йўлидир. Сўфийлар оловга ўзлари кирадилар ва риёзат чекиб Ҳақни танийдилар. Сўфий Тавҳид моҳиятини англашга бутун руҳий қудратини сафарбар этади. Бунинг учун ишни нафсни поклашдан бошламоқ керак бўлади. Тасаввуф тариқатлари маънавий покланиш йўли бўлиб, ўзлигидан (худбинликнинг барча кўринишларидан) пок бўлган инсон кўнгли Ҳақ зиёсини ўзида акслантира бошлайди. Комил инсон - том маънодаги зиёлидир. Зиёли, яъни ўзлигини англаб етган инсонда имон, илм ва амал бирлиги вужудга келади. Бундай инсон ўздан атрофга зиё тарата бошлайди, ўзга инсонлар руҳини ҳам маърифатли этади, кўнгилларни нурлантиради.

5-боб. Ислом минтақа маънавиятида “Мажоз тариқи” босқичи

1-фасл. Бадиий адабиётнинг минтақа маданиятида тутган ўрни.

“Мажоз тариқи” ўзи нима? Нега ислом минтақа маданияти доирасида миллий маънавиятимизнинг такомили ҳақида гапирар эканмиз, алоҳида ва энг мукаммал камолот босқичининг номи сифатида ушбу иборани тилга олмоқдамиз? Бу ибора Алишер Навоий ижодининг сўнгги давридаги қатор асарлари, жумладан, “Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад” ва “Муҳокамат ул-луғатайн”ларда тилга олинади ва “Маҳбуб ул-қулуб”да махсус тушунча сифатида таҳлил этилади. Алишер Навоий “Мажоз тариқи” тушунчасини Борлиқ ҳақиқатини англаб этишнинг бадиий адабиётга хос махсус йўналиши сифатида талқин этади. Шу сабабли бу сафар суҳбатни умуман бадиий адабиётнинг минтақа маънавиятида тутган ўрни масаласидан бошлаш ўринли бўлади. Минтақа маданиятининг бошқа соҳалари сингари бадиий адабиётда ҳам тил ҳар хил бўлганига қарамай (биз, асосан, минтақа даражасига кўтарилган уч тил - араб, форс ва умумтуркий адабий тилдаги адабиётни назарда тутамиз), ғоялар, тимсоллар олами, сюжетлар, турли бадиий шакл унсурлари (вазн, қофия, бадиий санъатлар), назарий замин кўп жиҳатдан муштарак эди. Умумминтақа маданиятининг бошқа йўналишлари -

Сунна, Калом, фалсафа, тасаввуф каби бадиий адабиёт ҳам асрлар давомида ривожланиб келди. Асли ҳар уч тилдаги бадиий адабиёт ҳам исломдан олдин шаклланган бўлиб, табиийки, исломий йўналиш биринчи даврда араб тилидаги адабиётда ўз аксини топа бошлади. Аммо Уммавийлар даври сарой адабиётида исломий тус кўпроқ ташқи либос даражасида бўлиб, ал-Ахтал (640-710) ҳатто исломни қабул қилмаган ҳолда ислом халифалари саройида ижод қилар, ал-Фараздал (641-730) ва Жарир (653-733) ижодларида ҳам ҳануз қабилачилик анъаналари устун эди. Араб мумтоз адабиётида “янгилиниш” ҳаракатини бошлаб берганларнинг аксарияти асли келиб чиқишига кўра соф араб эмас эдилар. Башшар ибн Бурд (714-784) форс, Ибн ал-Муқаффа (724-759) ҳам Эронда, зардуштийликка эътиқод этувчи оилада туғилган, бу даврнинг энг забардаст шоири Абу Нувас (762-713) нинг ҳам онаси форс аёли эди.

Сунна билан бир босқичда араб насрида адаб йўналиши шаклланганини, ислом даври илк туркий шеърият намунаси Адиб Аҳмад ижоди шунга яқин туришини олдинроқ эслаб ўтган эдик. Бу йўналиш Абул Атахия (748-825) ижоди билан ҳамоҳанг бўлиб, Абу Нувасда шаккоклик майллари кучлироқ эди. Умуман, араб тилидаги мумтоз адабиёт гуллаб яшнаган давр сунна ва ислом маърифатчилиги босқичларига кўпроқ мос келади ва унда икки йўналиш ёрқин намоён бўлган: бири сарой адабиёти учун хос бўлган мадҳия, май ва гўзаллар васфи билан йўғрилган шеърият бўлса, иккинчиси, панд-насихат, ҳаётнинг моҳияти ҳақидаги фалсафий мушоҳадаларга бағишланган қасида, қитъа ва насрий рисола (нома)лардан иборат бўлиб, дастлабки даврда бу икки йўналиш ҳатто бири-бирига муайян даражада қовушмай турди. Аммо аста-секин ишқий мавзу теранлик касб этиб, адаб йўналиши билан мазмунан яқинлашиб борди ва Абулаъло ал-Мааррий (973-1058) ижодида юксак фалсафийлик, Ибн ал-Фарид (1181-1234) шеъриятида эса ирфоний ишқнинг энг олий қабатларига кўтарилди.

IX-XII асрлардаги адабиёт ҳам илм сингари кўпроқ саройда марказлашган бўлиб, мадҳия қасидалар, ишқий ғазаллар, ҳамриёт (май мавзуи), зухдиёт (дунё ва унинг хою ҳаваслари бебақолиги ва уларга меҳр қўймаслик мавзуи), ҳижо (муайян шахсларга йўналтирилган ҳажв) каби мавзу турлари етакчилик қиларди, яъни бадиий адабиётнинг вазифаси ҳануз иккинчи даражали, амалийроқ кўринишда эди. Шу даврда “энг ёлғон шеър - энг яхши шеърдир” ва “энг рост шеър - энг яхши шеърдир” деган ибораларда ўз аксини топган шеъриятга икки хил ёндошув шаклланили илмий адабиётларда қайд этилган ва бунга муайян даражада ўша давр адабиётининг мавзу қамрови ва вазифаси, ижтимоий воқеликда тутган мавқеи ҳам сабабчидир. Ҳукмдорни мадҳ этиш, унинг дилини хушлаш, ҳукмдорнинг ва ўзининг шахсий рақибларини ҳажв этиш VIII-XI асрлар сарой адабиётида етакчи ўрин тутар ва шоирнинг мавқеи ҳам ушбу соҳалардаги ютуқлари билан белгиланарди. Бу давр араб тилидаги шеърият билан бошланиб, VIII аср иккинчи ярмидан туркий тилидаги дастлабки асарлар (Адиб Аҳмад ва Маҳмуд Кошғарий асаридаги баъзи намуналар) пайдо бўлган бўлса, X аср бошларидан Сомонийлар саройида Абу Абдуллоҳ Рудакий етакчилигидаги бақувват форс шеърият мактаби шаклланди. IX-X асрлар давомида Мовароуннаҳр ва Хуросонда ҳар уч тилда асарлар яратилган бўлса, XI аср бошларидан араб тили асосан илм тили сифатида сақланиб қолиб, Ғазнавийлар саройида асосан форс тилида ва Қорахонийлар саройида туркий ва форсий тилларидаги шеърият ривож топди. Маҳмуд Ғазнавий саройида шаклланган нуфузли шеърият мактаби намояндалари Унсурий, Фаррухий, Манучехрий ва бошқалар мадҳиявий қасиданинг мумтоз намуналарини яратдилар. Шу даврнинг ўзида адабиётда маърифатчилик босқичига хос яна бир йўналиш - исломдан олдинги меросни янгича талқинда ўзлаштириш ҳам ривожланиб борди. Араб тилидаги адабиёт вакиллари жоҳилия даври адабий меросини тўплаш ва тартибга солишга жиддий

киришдилар. Рум, Эрон, Ҳинд адабиётининг машҳур намуналари араб тилига ўтирилди. Масалан, “Панчатантра” - “Калила ва Димна” “Худойнамак”лар - “Сияр ул-Мулук” номлари билан арабчалаштирилди. Кейинроқ бориб Рудакий форс тилида шеърӣ “Калила ва Димна” достонини яратган бўлса, Унсурӣ Румнинг лотин ва юнон тилидаги ишқӣ романлар мавзу доирасида бир неча достонлар ёзди. Афсус, бу асарлардан бизгача фақат айрим парчаларгина етиб келган. X асрда Дақиқӣ ва бошқа баъзилар “Шоҳнома” яратишга уриндилар. Ва ниҳоят X аср охири - XI аср бошларида Фирдавсий Тусӣ (940-1020) ўзининг улуғ эпопеясини ёзиб тугатди. Фирдавсийнинг 60 минг байтга яқин улкан “Шоҳнома” си исломгача Эрон ва Туронда яралган бой маънавий мероснинг ўзига хос бадиӣ қайта ишланган қомусидир. Унинг таркибида юзлаб қаҳрамонлар, ўнлаб алоҳида мураккаб сюжетли достонлар мавжуд. Унда асотир тафаккур мевалари ва Эрон, Турон халқлари тарихи ўз бадиӣ инъикосини тўлиқ намоён этган.

Фирдавсий асари форс ва туркий тилдаги кейинги неча асрлар бадиӣ мумтоз адабиётига мавзу ва қаҳрамонлар етказиб берган улуғ хазина бўлди. Форсий тилдаги адабиётда достончилик, яъни ишқӣ, тарихӣ, қаҳрамонлик достонлари ёзиш анъанаси минтақа адабиётининг етакчи йўналишларидан бирига айланди. Аммо Фирдавсийга кўр-кўрона эргашганлар, янгича талқин ярата олмадилар, ҳеч қайсиси Фирдавсий шухратига яқин бора олган эмас. Фақат Юсуф Хос Ҳожиб сингари туркий шеърӣт вакиллари буткул янгича услубда, янгилек яратиш йўлидан боранликлари учун адабиёт тарихида муносиб ўрин эгаллаёт билдилар.

2-фасл. Минтақа адабиёти Алишер Навоӣ талқинида.

Алишер Навоӣ Фирдавсий ва унинг “Шоҳнома”сини яхши билади ва чуқур эҳтиром билан ёдга олади. Аммо бадиӣ ижод тариқи ҳақидаги назарӣ мулоҳазаларига муайян шоирлар ижодини мисол келтирганда, бирор-бир ўринда Фирдавсийни эсламайди, у санаб ўтган устозларнинг тарихан энг биринчиси Санойидир, чунки форс тилидаги адабиётда “Ҳақиқат асрори”ни (яъни Борлиқнинг моҳиятини) бадиӣ тарзда англаб етиш ва англатишга илк бор жиддий равишда киришган улуғ мутафаккир шоир Санойӣ эди. Унинг “Сайр ул-ибод илал маод” (“Аллоҳ бандаларининг қайтар маконга сафари”) ва “Ҳадоӣк ул-хақойӣк” (“Ҳақиқат боғлари”) асарлари номларининг ўзиёқ шоир мақсадини аниқ англатиб турипти. Ётиборга сазовор яна бир жиҳати шундаки, Навоӣ Санойӣ ижодини баҳолашда ўша давр анъанасига зид бориб, уни “ҳақиқат тариқи” суханварлари қаторида эмас, “Ҳақиқат асрориға мажоз тариқини махлут” қилганлар сафида тилга олган. Бунинг сабаби, бизнинг назаримизда, шундаки, XI аср охирларига бориб Абулмажд Санойӣ биринчилардан бўлиб сарой мадҳиягўйлигини тарк этган ва ижтимоӣ-фалсафӣ йўналишни бадиӣ адабиётга дадил олиб кирганлигида эди.

XII аср охирги чорагига борганда эса саройни, мадҳиявий қасидагўйликни тарк этиб, ижтимоӣ- фалсафӣ йўналишга ўтган шоирлар сони кескин кўпайди. XI асрда тасаввуф шеърӣти кичик лирик жанрлар (рубоӣ, ғазал) билан чекланган бўлса, XII асрдан тасаввуфӣ руҳдаги достонлар яратила бошланди. Ва ниҳоят, XII аср охирги чорагидан бошлаб, форс тилидаги шеърӣтнинг икки ёрқин юлдузи Низомӣ Ганжавӣ ва Фаридиддин Аттор сиймолари адабиёт осмонида пайдо бўлди.

“Махбуб ул- қулуб” рисоласи “аввалги қисм”ининг 16-фаслини Алишер Навоӣ “Назм гулистонининг хушнама қушлари зикрида” деб атайди ва шундай бошлайди:

“Ул неча табақадир: аввалги жамоа нуқуди кунузи маърифати илоҳӣдин ғанийлар ва халқ таърифидин мустағнийлардур. Ишлари маонӣ хазоинидин

маърифат жавҳарин термак ва эл файзи учун вазн силкида назм бермак. Назм адоси бағоят аржуманд ва бениҳоят шариф ва дилписанд ўлдуғи учун оёти каломда нозил бор ва ҳадиси мўъжизнизмда тилаган топар, чун маал-қасд эмас, эл ҳурмати жиҳатидин ани шеър демас”¹⁶ (Насрий баёни: Улар бир неча гуруҳдир. Биринчи гуруҳ маърифати илоҳий ҳазинасининг нақдиналари билан бойиган ва халқ таърифига эҳтиёж сезмаганлардир. Ишлари маънилар ҳазинасидан Маърифат гавҳарини термоқ ва у гавҳарни эл файз топсин учун назм ипига тортмоқ. Назмларининг ифодаси ғоят қутлуғ ва бениҳоят ёқимли ва улуғ бўлганлигидан илоҳий калом оятлари ва Расулуллоҳнинг мўъжизали ҳадислари мазмунини излаган киши улардан топа олади ва қасддан ёзилмагани сабабли эл уларга эҳтиром билдириб, шеър деб аташга журъат этмаслар”.) Алишер Навоий бу тоифани “ҳақиқат тариқининг суҳанвари “, деб атайди ва улар жумласидан тасаввуф адабиётининг энг буюк сиймолари Фаридиддин Аттор ва Жалолиддин Румий номларини тилга олади. Олим бу гуруҳ вакиллари “авлиёи огоҳ ва машойих ва аҳлуллоҳ”, деб улуғлайди. Атторга “нозими жавоҳири асрор” (“ҳақиқат сирлари жавоҳирларини назмга солувчи”), Румийга “ғаввоси баҳри яқин” (“яқинлик денгизининг ғаввоси”), деб сифат беради. Навоий таърифларининг қанчалар воқеликка мувофиқ эканлигига иқрор бўлиш учун Аттор ва Румий асарларининг номларини эслаб ўтиш кифоя: “Илоҳийнома”, “Асрорнома”, “Мантиқ-ут-тайр” (“Қушлар мантиқи”), “Маснавийи маънавий” ва ҳ.к. Бу асарлар ҳақида Шарқ ва Ғарбда шунча кўп тадқиқотлар амалга оширилганки, биз улардан ўтказиб сўз айтиш қудратига эга эмасмиз.

Навоий “мажоз тариқи “ хусусидаги таърифларга ўтиб, ўзи кашф этган ҳақиқатларни шундай баён қилади:

“Яна бир жамоатдурким, ҳақиқат асрориға мажоз тариқин махлут қилубдурлар ва каломларин бу услубда марбут этибдурлар. Андоқки, маоний аҳлининг нуқтапардози Шайх Муслиҳиддин Саъдий Шерозий ва ишқ аҳли гуруҳининг покбози ва покрави Амир Хусрав Дехлавий ва тасаввуф ва диққат мушкулотининг гириҳкушойи Шайх Заҳириддин Санойи ва фариди аҳли яқин Шайх Авҳадиддин ва маоний адосига лофиз Хожа Шамсуддин Муҳаммад ал-Ҳофиз.

Яна жамъе бордурларки, мажоз тариқи адоси алар назмига ғолиб ва алар бу шевага кўпроқ роғибдурлар. Андоқким, Камоли Исфаҳоний ва Ҳоконийи Ширвоний ва Хожуи Кирмоний ва мавлоно Жалолиддин ва Хожа Камол ва Анварий ва Заҳир ва Абдулвосиъ ва Асир ва Салмон Соважий ва Носир Бухорий ва Котибий Нишопурий ва Шоҳий Сабзаворий”.¹⁷

(Насрий баёни: “Яна бир гуруҳдурким, Ҳақиқат сирларига мажоз йўлини аралаштирибдурлар ва сўзларини бу услубда боғлабдурлар. Чунончи: маъни аҳлининг нозик сўзлиси Шайх Муслиҳиддин Саъдий Шерозий ва ишқ гуруҳининг ҳалол ошиқи Амир Хусрав Дехлавий, тасаввуф ва тафаккур мушкулларининг чигалини ечувчи Шайх Заҳириддин Санойи, ҳақиқат аҳлининг яғонаси Шайх Авҳадиддин ва лафз билан маънони англатишга моҳир Шамсуддин Муҳаммад Ҳофиз.

Яна бир қанчалари бордурларки, мажоз йўли уларнинг шеърларида ғалаба қозонган ва улар бу равишга кўпроқ рағбат этганлар. Чунончи: Камол Исфаҳоний, Ҳоконий Ширвоний, Хожуи Кирмоний, Мавлоно Жалолиддин, Хожа Камол, Анварий, Зоҳир, Абдулвосиъ, Асир, Салмон Соважий, Носир Бухорий, Котиби Нишопурий ва Шоҳий Сабзаворий”.¹⁸

¹⁶ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 14-жилд. Т.-«Фан»-1998, с.24

¹⁷ Ўша китоб, с.25

¹⁸ Алишер Навоий. Асарлар. 13-жилд. Т., 1966, с.191

Юқорида тасаввуф шеърятининг энг улуғ устозларига “ҳақиқат тариқи суҳанварлари” деб ном берилганини қайд этиб ўтган эдик. Кўрдикки, Навоий “мажоз тариқи”га алоқадор деб ҳисоблаган шоирларни ҳам икки қисмга ажратади. Назаримизда, биринчи қисмда улуғ устозлар, ушбу йўналишнинг қудратини белгиловчилар ёдга олинган бўлиб, иккинчи қисмда ижодий қарашлари ушбу тарикка мос тушувчи минтақа микёсида номлари маълум бўлган шоирлар санаб ўтилган.

Энди уларни тарихий тадрижийликда кўздан кечирайлик.

“Ҳақиқат асрорига мажоз тариқин махлут” этганларнинг тарихан биринчиси табиий равишда Санойӣ (1048-1140) бўлиб чиқмоқда. Ундан кейин XII аср иккинчи ярмида яшаб ижод этган Абдулвосӣ Жабалий (вафоти 1160), Анварий (вафоти 1191), Асириддин Аҳсмаканий (1108-1196), Ҳоконий (1120-1199), Зоҳир Фарёбий (вафоти (1202) ва бошқалар санаб ўтилган бўлиб, бу атоқли форс шоирлари деярли барчаси Санойӣ сингари умрларининг охирида сарой мадҳиягўйлигини тарк этиб, ижтимоий-фалсафий руҳда қасидалар ёзишга киришганлар. Улар ичида алоҳида йирик дoston ёзганлар деярли учрамайди. Буларга XII-XIII аср чегарасида яшаган Камол Исфahоний (вафоти 1237) ва XIII асрнинг буюк ахлоқ муаллими Саъдий Шерозий (1189-1292)лар ҳам қўшилади. Яна булар қаторида сурат (“мажоз”) ва маъни (“ҳақиқат”) нисбати хусусида ғоят муҳим фикрни акс эттирган рубоий муаллифи суфий шайхи Авҳадиддин Қирмоний (вафоти 1236) ҳам тилга олинган.

XIII асрдан фақат икки улуғ шоир (Камол ва Саъдий) ёдга олинган бўлса, XIV асрга бориб Алишер Навоий “мажоз тариқи”га мансуб деб ҳисоблаган машҳур шоирлар рўйхати кескин ошиб кетади. Булар аввало Навоийнинг “хамсанавислик” ва ғазалнависликда ғоят қадр этган салафи Амир Хусрав Деҳлавий (1253-1325), дунёга донғи таралган Хўжа Ҳофиз Шерозий (1320-1389) ва ниҳоят ғазал ва қасидалар устаси Носир Бухорий (вафоти 1371). XV аср шоирларидан Навоий ўзидан илгари яшаб ўтган Котибий (вафоти 1436) ва ўзи шахсан таниган Шохий Сабзаворий (1385-1453) ни тилга олади. “Маҳбубу-қулуб”нинг иккинчи қисми “Ишқ зикрида” бобида “хос ишқ” эгалари қаторида Амир Хусрав ва Хожа Ҳофизлар қаторида Фаҳриддин Ироқий (1207-1289) ёдлаб ўтилса, “Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад” рисоласида XV аср атоқли туркигўй шоирлардан Мавлоно Лутфий эсланади.

Демак, Алишер Навоий “мажоз тариқи” ҳақида гапирганида икки гуруҳ шоирлар тилга олинган, биринчи гуруҳи асосан XII асрда яшаган бўлса, иккинчи гуруҳи XIV-XV асрларга мансуб шоирлардир. Булар орасида айрим фарқлар мавжуд бўлиб, суҳбат давомида яна бунга алоҳида тўхталиб ўтамиз.

3-фасл. Бадиий тафаккур тариқлари - дунёни идрок этиш ва уни ижодий акслантиришнинг ўзига хос йўллари сифатида.

Бир нарсани афсус билан қайд этиш лозимки, совет даври ўзбек адабиётшунослиги, айниқса, 30-йиллардан бошлаб асос эътибори билан нотўғри тамойилга йўналтирилди. Бу тамойилнинг моҳияти - бир минтақа адабий меросини ўрганишда, кўра била туриб, буткул бегона анъаналар асосида шаклланган ўзга минтақа адабиёт назариясига таянишдир. Маълумки, бадиий адабиёт амалиёти билан унинг назарияси орасида узвий боғлиқлик мавжуд бўлади. Аммо адабиёт назарияси одатда бир миллат адабиёти тажрибасига эмас, балки муайян маданий минтақанинг етакчи халқлари бадиий ижоди тажрибаларига суянади ва шу заминда яратилади. XIX аср ўрталаригача ҳам яхлит жаҳон маданияти эмас, балки минтақа маданиятлари мавжуд бўлганини назарда тутсак, Европа минтақаси халқлари яратган буюк бадиий мерос Европа адабиётшунослигига асос бўлганлигини, аммо қадим даврлардан Узоқ Шарқ

(Хитой, Япония, Корея), Ҳиндистон, Яқин ва Ўрта Шарқ минтақаларининг ҳар бирида алоҳида ўзига хос мукамал ривожланган адабиёт назариялари мавжудлиги, бу назарий тизимлар ушбу минтақалардаги бутун маданий-маънавий муҳит, жумладан, ушбу минтақа халқлари бадиий тафаккури меваларининг бевосита таъсирида шаклланган ва ўз навбатида ушбу минтақа адабиёти намояндалари ижодига асрлар давомида сезиларли таъсир ҳам кўрсатиб келганлиги бугунги кунда аниқ-равшан исбот этилган тарихий воқеликдир. Бу ҳақда яратилган тадқиқотлар мажмуи илгари кўпроқ Узоқ Шарқ ва Жанубий Осиё минтақаларига оид бўлган бўлса, охириги йигирма йилда ислом минтақа адабиётшунослигини ўрганиш бўйича ҳам жаҳон илмида бир қанча ишлар амалга оширилди. Ушбу илмий таҳлил ва кузатишлар натижасини умумлаштириш, уларнинг такомил тарихини адабий жараён билан боғлаб ўрганиш ҳозирги давр адабиётшунослигининг долзарб масалаларидан бўлмоғи, ҳатто диққат марказига қўйилмоғи жоиз.

Хуллас, ҳар бир минтақа адабиёти ўша минтақада яратилган адабиёт назарияси билан муштарак ҳолда ўша минтақа маънавий кадриятлари муҳитидан ажратиб олинмай ўрганилса, натижалар ҳам асл воқеликка мувофиқ бўлади. Жумладан, ислом минтақа адабиётшунослиги ҳақида қисқача гапириб ўтадиган бўлсак, қуйидагиларни қайд этиш ўринлидир.

VIII-IX асрларданоқ араб тилида ислом минтақа адабиётшунослигининг ўзига хос мактаби вужудга кела бошлади. Халил ибн Аҳмад (718-786), Ибн Қутайба (828-889), Ибн ал-Мутазз (861-908) ва бошқа иқтидорли назариётчилар қадим юнон поэтикасидан моҳиятан фарқ қилувчи ислом шеърият ва бадиият илмини шакллантиришга киришдилар. Кўп ўтмай бу соҳага Мовароуннаҳрдан етишиб чиққан қомусий алломалар ўз ҳиссаларини қўшдилар. Форобий, Ибн Сино, Насриддин Тусий каби забардаст файласуфлар қадим юнон поэтика илмини минтақа адабий анъаналари билан қиёсий ўрганиб, шеърият илмига оид махсус назарий рисоалар яратдилар. X-XV асрларда бу йўналишда ижод этган қатор алломаларимизнинг қомусий асарлари жаҳон маънавият хазинасининг боқий мулкига айланди. Масалан, X асрда яшаб араб тилида ижод қилган ватандошимиз Абу Абдуллоҳ ал-Хоразмийнинг “Мафотиҳ ал-улум” (“Илмларнинг калитлари”) асарида адабиётшуносликка оид илми маъоний ва баён, аруз ва қофия, бадиий санъатларга алоҳида боблар ажратиб, бу илмлардаги ҳар бир атамага таъриф ва тавсиф берилган. XI асрда яшаб ижод этган ўрта осийлик аллома Абу Хафс ан-Насафий ўзининг “Мажмаъ ул-улум матлаъ ун-нужум” (“Илмларнинг жам бўлиши - юлдузларнинг чиқиши”) қомусий рисоалар тўпламига аруз илмига оид “Мухтасар ал-аруз ала усул ал-маъруз” асарини киритган. XI асрда ватандошимиз Абул Ҳасан Наср ал-Марғилоний бадиият илми бўйича араб тилида “Маҳосин ал-калом” асарини таълиф этди. Шу асрда яшаган Абу Қоҳир ал-Журжоний (вафоти 1078 йил) Қуръони карим оятларининг юксак бадиий қудратини илмий таҳлил асосида далиллаб беришга бағишланган “Далойил ул-эъжоз” ва “Асрор ул-балоға” асарларида мутлақо ўзига хос **бадиий тимсол назариясини** кашф этди. XI аср охири - XII асрдан бошлаб форс тилида ҳам поэтикага оид махсус асарлар яратила бошланди. Уларнинг биринчиси Родуёнийнинг “Таржумон ул-балоға” асари бўлса, иккинчиси хоразмлик улуғ аллома Рашидиддин Ватвотнинг қатор асарлари, айниқса, машҳур “Ҳадойиқ ас-сеҳр фи дақойиқ аш-шеър” (“Шеърият теранликларида сеҳр боғлари”) рисоласидир. XII-XIII асрларда “араб ва ажам фаҳри” деб донг таратган хоразмлик аллома Маҳмуд аз-Замахшарий “Ал-кустос фил аруз” номли илмий рисоласини ёзди. Унинг кичик замондоши ва юртдоши Юсуф ас-Саккокий ўзининг филологияга оид “Мифтоҳ ул-улум” китобининг катта бир бобини “Шеър илми”га бағишлади. Кейинги асрларда минтақада туркий тилда ҳам адабиёт назариясига оид асарлар яратилди. Жумладан, Мирзо Улуғбек

замонида яратилган Тарозийнинг ушбу мавзудаги илгари фанга номаълум бўлган “Фунун ал-балоға” рисоласининг қўлёзмаси бир неча йил олдин АҚШга илмий сафар билан борган тилшунос олим Э.Умаров томонидан топилиб, илмий истеъмолга киритилди. Шундай қилиб, VIII-XV асрларда минтақамизда араб, форс ва туркий тилларда мукаммал бир адабиётшунослик назарий мактаби шаклланган эди. Алломаларимизнинг тилга олинган асарлари кейинги неча асрлар давомида ислом минтақасининг турли давлатларида қайта-қайта кўчирилиб, илм аҳли томонидан чуқур ўрганилди, олий мадрасаларда унинг асосида шеър илми алоҳида фан сифатида ўргатилди. Аجدодларимиз яратган бу илм нафақат Хоразм ёки Мовароуннахр, балки бутун ислом минтақасида кенг ўрганилди ва амалда қўлланилди. Ушбу қимматли назарий меросни жиддий таҳлил этиб, алломаларимизнинг хизматларини юзага чиқариш, мумтоз шоирларимиз шеъриятига уни тадбиқ этиш, бадиият илмининг кўз илғамас нозик томонларини ҳозирги замон шоирларига очиб бериш ва уларни ҳам буюкларимиз яратиб кетган улуғ меросдан баҳраманд этиш бугунги кун адабиётшунослигининг кечиктириб бўлмайдиган вазифаларидандир.

Бадиий тафаккурнинг ўз қонун-қоидалари бор. Асотир тафаккур, мантиқий тафаккур, ирфоний тафаккур каби бу ҳам борлиқни идрок этишнинг ўзига хос бир йўли (тариқи, усули)дир. XV аср охирида Алишер Навоий ўзигача 8 аср давомида минтақа миқёсида кенг ривожланиб борган бадиий тафаккур илмини янада юксак назарий умумлашмалар даражасига кўтариб, жаҳон маънавияти такомилига ўзининг мустақил босқич даражасидаги кашфиётини олиб кирди.

Алишер Навоий яратган назария бадиий тафаккур тариқи масаласига оид бўлиб, Европада бу илмий йўналиш Шарқдан анча кейин - XVIII асрдан шакллана бошлади ва XX асрдагина якуний натижаларга эришди. Европа адабиётида барокко, классицизм, романтизм, реализм номлари билан аталувчи ҳодисалар Янги даврда пайдо бўлди. Рус тадқиқотчилари бундай ҳодисаларни “литературное направление или течение” (адабий йўналиш ва оқим) деб атадилар ва кейинчалик шунинг асосида ижодий ёки бадиий метод (творческий или художественный метод) назариясини шакллантирдилар. Афсус, 30-йиллар мафкуравий тазйиқи билан бу назария асосан Сталин томонидан “социалистик реализм” деб сунъий ном остида тикиштирилган пролетар реализми методининг тоталитар ҳукмронлигини таъминлаш мақсадларига бўйсундирилгани сабабли, барчанинг жиғига тегиб, асл муаммо бир четга сурилиб қолабошлади. Ваҳоланки, адабиёт назариясининг ўзак томири барибир **бадиий тафаккур тариқи** сифатида шаклланадиган дунёни идрок этиш ва уни ижодий акслантиришнинг ўзига хос йўллари аниқлай билиш ва уни ҳар томонлама шарҳлаб кўрсатишдан иборатдир. Алишер Навоий ушбу назарий масалани XV аср охирида биринчи марта очиқ-равшан белгилаб ва шарҳлаб берган эди.

Қадим юнон тилида **“методос”** нима маънони билдирса, IX- XV асрлар ислом минтақа маданиятининг илмий атамалар тили бўлмиш араб тилида **“тариқ”** сўзи ҳам худди шу маънони, яъни **“йўл”**, **“борлиқни англаб етиш ва акс эттиришнинг ўзига хос йўли”** маъносини англатар эди. Алишер Навоий ушбу атамадан фойдаланиб, ислом минтақа адабиётида **“ҳақиқат тариқи”** ва **“мажоз тариқи”** деб аталмиш икки адабий йўналишни ажратиб кўрсатди ва уларнинг ҳар бирини қисқача таърифлаб берди. Бу ҳодиса Европа адабиётшунослиги эришган ютуқлардан 5 аср илгари юз берган эди. Бадиий ижодга Борлиқ моҳиятини идрок этиш ва ижодий акслантиришнинг алоҳида бир йўналиши сифатида онгли ёндошув ислом минтақасида Европадан анча илгари, XII-XIII асрларда бошланган эди.

4-фасл. Алишер Навоий “мажоз ишқи” ҳақида.

Ушбу боб аввалида биз ислом минтақа адабиётининг ривожига ҳақида гапирар эканмиз, дунёни идрок этиш ва уни ижодий акслантириш нуктаи назаридан ҳам адабиёт тараққий этиб борганига ишонч ҳосил қилдик. Алишер Навоийнинг назарий кузатишлари билан адабий жараёнининг боришини қиёслаб хулоса қилиш мумкинки, бу тараққиёт икки катта даврга бўлинади.

Биринчиси, VII-XI асрлар бўлиб, бу даврнинг энг юксак намунаси Фирдавсий “Шоҳнома”си дейиш тўғри бўлади. Ушбу бобнинг биринчи фаслида бу даврни қисқача тавсифлаб ўтдик. Алишер Навоийнинг бадиий ижод тариқига оид мулоҳазалари бу даврга дахл этмайди.

Иккинчи, йирик давр XII-XV асрлар бўлиб, Алишер Навоий юқорида кўриб ўтилган минтақа адабиётига оид назарий мулоҳазаларида айна шу давр шоирларига эътибор қаратади. Нега?

Маълумки, адабиёт мавзуларининг марказида инсон, унинг руҳият дунёси ётади. Инсоннинг кечинмалари эса, асосан, икки йўналишда кечади: бири-инсоннинг Олий ҳақиқатга, Ҳаққа, Борлиқнинг моҳиятига, содда қилиб айтсак, махлуқнинг Холиққа муносабати, нисбати масаласи; иккинчиси инсоннинг ўзи сингари махлуқларга, яъни ўзга инсонларга, атроф-воқелик, мавжуд жамиятга муносабати.

Биринчи йўналиш Инсонни ўз кўнгли билан суҳбатга чақиради, руҳиятнинг ички теран қатламларига йўналган бўлади. Иккинчи йўналишда ижтимоий муносабатлар тизимида ҳар бир инсоннинг ўрни масаласига кўпроқ эътибор қаратилади.

Саноий ижодида ҳар икки йўналиш аралаш тадқиқ этилган, Навоий ибораси билан айтсак: “ҳақиқат асрорига мажоз тариқи махлут” этилган. Бу улғ мутафаккир шоирнинг минтақа шеърлятида мавқеи шу қадар баландки, “ҳақиқат тариқининг суҳанвари” Фаридиддин Аттор ижоди ҳам, ҳамсанавислик анъанаси бошида турган Низомий Ганжавий дostonчилиги ҳам унинг “Ҳадиқа”сидан сарчашма олади. Жалолиддин Румий ёзган эди:

Аттор руҳ буду Саноий ду чашми ў,
Мо аз паи Саноию Аттор омадем.¹⁹

(Аттор руҳ эди, Саноий унинг икки кўзи,
Биз Саноий ва Аттор изидан келдик.)

Буюкларнинг бирор сўзи беҳикмат бўлмайди. Нега Мавлоно Жалолиддин Атторни “руҳ”га Саноийни эса “икки кўз”га қиёс этади? “Ҳадоийқ ул-ҳақиқа” асарини Европа шарқшунослари узоқ вақт “тасаввуф қомуси” деб талқин этдилар. Лекин бу асарни диққат билан ўрганган Е.Э. Бертельснинг гувоҳлик беришига кўра, унда на “тариқат” ибораси учрайди, на “Ҳақ васли” ҳақида сўз боради. “Ҳадоийқ” 10 бобдан иборат бўлиб, уларнинг биринчиси “тавҳид”, иккинчиси “наът” (пайғамбар мадҳи), учинчиси ақл ва тўртинчиси илм ҳақида, бешинчиси ишқ ҳақида бўлиб, Саноий Абу Али ибн Синони танқид қилади ва ишқни ақлдан устун қўяди. Олтинчи боб “нафси кулл” ҳақида бўлиб, уни шоир пири муршид қиёфасида тасвирлайди. Еттинчи боб илми нужумга бағишланган. Тўққизинчи боб дўстлик ва душманлик ҳақидаги ҳикоятларни ўз ичига олса, охириги ўнинчи бобда Саноий ўз таржимаи ҳолидан сўзлаб, бу дунёга этак силтаб, зоҳидликни ихтиёр этганлиги сабабларини баён қилади. Шоир фахр билан айтади:

¹⁹

Бертельс. Б.Э. Ибранные труды. Низами и Фузули. М.-«Наука»-1962, с.174.

Йек сухан 3-ин-у олами дониш,
Ҳамчу Куръони порси донаш.²⁰

(Бунда ҳар сўз - бир олам билим,
Худди форс тилидаги Куръон деб билгудек)

Шоир бу дostonда сўз камолини энг юксак даражага олиб чиққанини таъкидлаб, ўзини ҳазрати Муҳаммад (С.А.В.) га қиёсан “Шоирлар хотами”(охирги якунловчи шоир) деб атайди:

Хотами анбиё Муҳаммад буд,
Хотами шоирон манам, ҳама суд.

(Пайғамбарлар охиргиси Муҳаммад эди,
Шоирларнинг якунловчиси менман,
Сўзим бошдан оёқ ҳаммаси фойдали.)

Шоирнинг бу фахриялари лоф эмас эди, дарҳақиқат, Санойи минтақа шеърятининг муайян босқичи учун (аниқроғи, шеърятдаги сарой маърифатчилиги босқичи учун) ўз ижоди билан якун ясаб берди ва Ғаззолий сингари ишқнинг ақлдан устунлиги ҳақида хулоса чиқарди.

Ундан кейин, юқорида кўриб ўтганимиздек, замонасининг бошқа етакчи шоирлари ҳам аста-секин саройни ва мадҳиягўйликни тарк эта бошладилар. Навоий кўзда тутган “мажоз тариқи”нинг биринчи босқичи асосан ушбу янги йўналишга ўта бошлаган шоирлар ижодидан, яъни XII аср иккинчи ярмидан бошланади.

Санойи ҳам Ғаззолий сингари том маънодаги суфий эмас, аммо Санойи бошлаб берган янги босқич унинг издошларида икки йўналишда ривож олди: бири Аттор йўналиши, иккинчиси Низомий Ганжавий йўналиши. Бу икки йўналишнинг фарқи нимада?

Кўрдикки, Санойи “икки кўз”га қиёс этилди. Кўз ташқаридаги нарсаларни кўради, ичкаридан ташқарига йўналган бўлади. Аттор эса “руҳ” - унинг назмдан мақсади “асрори илоҳий адоси” (“илоҳий сирларни баён этиш”) - инсон руҳиятидаги илоҳий асрор пардаларини бирма-бир очиб кўрсатиш. Жалолиддин Румий ҳам шу йўлдан борди. Асли тасаввуф шеърятининг моҳияти ҳам, бизнинг фикри ожизимизча, шунда.

Ирфон - ўзликни англашдир. Мен кимман? Ягона Аллоҳга менинг нисбатим қандай? Тасаввуф шу саволга жавоб қидиради. Унинг жавоби қисқа ва содда қилиб ифодаланганда, қуйидагичадир: Ҳақ - ягона ва мутлақ борлик, Аҳад (яккалик, бирлик). Ҳақ ўз жамолини кўрмоқ истайди ва ўзига кўзгу сифатида моддий борлиқни бунёд этади. Сўфийлар Ҳақнинг асл зотини Ҳақиқат ва унинг мазҳари, қиёсан айтганда, кўзгудаги аксини “мажоз”, деб атайдилар. “Ҳақиқат” ва “мажоз” тазоди шундан бошланади. Аммо тасаввуф машойихлари ушбу тазодга турли даврда турлича ёндошиб келдилар. Масалан, буюк тасаввуф шоири Фаридиддин Аттор энг машҳур асари “Мантиқ ут-тайр”да қушларни Симурғ сари даъват этувчи Худхуд тилидан шундай хитоб қилади:

... Эй, гирифтори мажоз,
Аз сифат дуру ба сурат монда боз²¹.

²⁰ Ўша асар с.177.

²¹ Ситтайи Фаридиддин Аттор(ЎзФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар хазинаси, инвентар №813), 17а-варак.

(...Эй, мажоз тузоғига илинган,
(ички) сифатдан узоқлашиб,
(ташқи) суратга маҳлиё бўлиб қолган.)

XIII аср бошида Аттор моҳиятга эътибор беришни талаб қилмоқда, “мажоз”, яъни ташқи моддий дунё хою ҳавасларига берилиб кетишдан қайтармоқда. Аммо XIII аср охирларида яшаб ўтган шайх Авҳадиддин Кирмоний (вафоти 1298 йил) ушбу нисбатни биров бошқачароқ талқин этади:

3 -он минигарам ба чашми сар дар сурат,
Зеро-ки зи маънест асар дар сурат.
Ин олами суратесту мо дар суварем,
Маъни натвон дид магар дар сурат.²²

(Шу сабабдан бошдаги кўз билан суратга тикиламанки,
Суратда маънонинг изи бордир.
Бу олам суратдир, биз суратлар ичидамиз,
Маънони суратдан ташқарида кўриш мумкин эмас.)

Яъни, инсон Олий ҳақиқатни (Борлиқнинг ягона олий моҳиятини) бевосита унинг мазҳаридан (моддий борлиқда ўзлигини кўрсатиши, зухур этиши, намоён бўлишидан) ташқарида кўра олмайди, чунки у ўзи ҳам шу мазҳардан ташқарида эмасдир (“сурат” ичидадир). Инсон руҳида Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлик ҳосил бўлиши учун, биринчи навбатда, ўзга инсонлар билан ўзаро уйғунликка интилиш, улар дилидан Борлиқ ҳақиқатини кидириши лозим, бошқа йўл билан бу мақсадга эришиб бўлмайди. Мана шайхнинг хулосаси. Аммо бу хулоса Нақшбандиянинг шиори сингари Ирфоннинг ниҳоясидир. Бундан кейинги босқич тасаввуфдан ташқарида, бироқ тасаввуф босқичини тугал ўтмай туриб, олға силжишга уриниш ҳам мукаммал маънавий такомилни таъминламаслиги аниқ.

Адабиётнинг асосий мавзуси инсоннинг руҳий кечинмалари бўлса, булар ичида энг гўзали, энг юксак даражаси, энг таъсирчани ишқ-муҳаббатга оид кечинмалар бўлиб, шу сабабли **ишқ мавзуси** бутун замон ва маконлар адабиётида етакчи мавзу сифатида кўзга ташланади. Аммо унга ёндошув ҳеч қачон бир хил бўлган эмас.

Ислом маърифатчилиги босқичининг энг юксак намунаси бўлмиш Ибн Сино фалсафий меросида алоҳида “Ишқ ҳақида рисола” учрайди. Олдинги боблардан бирида бу ҳақда батафсил гапирган эдик. Ибн Сино ишққа, бир томондан, тиббиётчи-табиатшунос сифатида ёндошса, иккинчи тарафдан ишқнинг суфиёна талқинларига ҳам эътибор беради. Ғаззолий таълимотида бу ёндошув янада изчил шакл олиб, аллома инсоний меҳрнинг барча турларини охир-натижада Аллоҳга муҳаббат, яъни “ишқи илоҳий” ёки тасаввуфий атамада “ишқи ҳақиқий”га боғлайди. Бу қараш XII-XIII асрлар давомида етакчи йўналиш бўлиб келди. Бу давр шоирлари икки тоифа бўлиб, биринчилари бутун фикру-зикрлари билан “ишқи ҳақиқий”га интилдилар, “Ҳақ асрори”ни излаш улар учун ҳар нарсадан муҳим бўлди, яъни шеърят имкониятларини улар тасаввуф ғояларини ифодалаш учун сафарбар этдилар. Шу сабабли Навоий уларни “ҳақиқат тариқининг суҳанварлари” деб таъриф этади ва бу йўналишнинг энг атоқли вакиллари сифатида Навоий Фаридиддин Аттор ва Жалолиддин Румийларни кўрсатиб ўтади. Улар билан ҳамзамон яшаган Санойӣ, Анварий,

Хоқоний, Саъдий каби иккинчи йўналиш вакиллари эса “Ҳақ асрори” мавзусини “мажоз тариқи”га, яъни инсон ҳаётининг дунёвий муаммоларига “махлут қилиб” (аралаштириб) баён этдилар, яъни ирфоний ғоялар билан ижтимоий муаммоларни уйғунлаштиришга интилдилар. Лекин ҳали ирфоний муаммоларнинг ўзи тугал ечимини топмагани учун, бу шоирлар ижодида ирфоний ва ижтимоий масалалар кўпинча ёнма-ён, аралаш (Навоий тили билан “махлут”) изҳор этилар, хануз улар етарли даражада уйғунлашмаган эди.

Аммо XIV аср бошларидан бу соҳада жиддий ўзгариш рўй берди. Амир Хусрав Дехлавий 40 ёшдан ошиб, уч девон ва бир йирик дoston соҳиби бўлгач, Низомий “Хамса”сининг моҳиятига алоҳида эътибор қаратди ва астойдил унга жавоб ёзишга аҳд қилди. Ота-боболари шахрисабзлик туркий қавмлардан бўлмиш бу буюк истеъдод эгаси Низомийнинг “Хусрав ва Ширин” достонига жавоб сифатида ёзилган асарининг муқаддима қисмида яна “ишқи ҳақиқий” ва “ишқи мажозий”дан гап очади ва ўз ижодида узил-кесил “ишқи мажозий”ни бош мавзу қилиб танлаганини баён этади. Шоир бу фикрларини бевосита “Хамса”дан кейин ёзилган “Дўвалроний ва Хизрхон” достонига ҳам яна бир бор таъкид этади.

Навоий онгли равишда Дехлавий анъанасини давом эттирди ва «Хамса»нинг беш достонига «мажозий ишқ»нинг мукаммал бадиий тасвири ва талқинини яратди. «Хамса» анъанасига биз кейинги бобда батафсилроқ тўхталамиз. Ҳозирча қайд этиш зарурки, “Хамса” дostonлари “мажозий ишқ” тасвиридаги энг мукаммал тизим даражасига кўтарилган яхлит бадиият олами бўлиб, уни Борлиқ ҳақиқатининг бадиий модели дейиш мумкин. Бу моделга жон бахш этувчи ички қувват манбаи эса - ишқ. Ишқни Навоий инсон учун ўзликни англаш йўли, “Ҳақиқат асрори” ганжинасининг калити деб билади. Шоир “Лайли ва Мажнун” хотимасида ёзади:

Эй ишқ, ғариб кимиё сен,
Бал ойинаи жаҳоннамо сен.
Ҳам зотингга дарж кимиёлиқ,
Ҳам ойинаи жаҳоннамолиқ...
Хуршеди жаҳонкушой сенсен,
Миръоти жаҳоннамой сенсен,
Ким қилди сенга назарни равшан,
Кўрди еру кўкдагин муайян.
Чун бокқали ихтиёр топти,
Ҳар сорики боқти ёр топти.²³

Кўриниб туриптики, шоир муҳаббатга ғаройиб кимиё, яъни мисни олтинга айлантира олувчи сеҳрли куч, инсонга Борлиқ сирларини ошкор қилувчи кўзгу, деб таъриф бермоқда. Бунинг маъноси шуки, Алишер Навоий, салафлари Низомий ва Дехлавийлар изидан бориб, бадиий ва илмий-ижтимоий тафаккурида “ишқ” тушунчасига, биринчи навбатда, ижтимоий-ахлоқий муносабатлар нуқтаи назаридан қарайди, шу асосда “мажозий ишқ”ни воқеъ ҳаётдаги инсонлар аро муомалада биринчи ўринга чиқаради, ўзак моҳиятга айлантиради. Инсон маънавий камолоти даражасини ушбу маҳак тошига уриб ўлчайди.

Алишер Навоийнинг “Фарҳод ва Ширин” достонига Низомий ва Дехлавийлар қаламга олмаган бир мавзуга алоҳида аҳамият берилган ва, айтиш мумкинки, туркий дostonнинг мазмун-моҳиятига ушбу мавзу калит вазифасини ўтаган. Бу Фарҳоднинг Юнонистонга сафари ва Сукрот билан учрашувидир. Қадим Юнон фалсафасининг тимсоли этиб танланган Сукрот Фарҳоднинг келажак тақдиридан башорат этар экан, унга насихат қилиб, бу дунёнинг

ўткинчилиги, инсон ҳаётидан асл мақсад "ишқи"ҳақиқий", яъни Ҳақ васлига интилиш эканлиги, бунинг учун инсон, аввало, ўзлигидан, яъни ўз худбин нафсидан кечмоғи лозимлигини таъкид этади ва дейди:

Бу ўзлукдин қутулмоқ чорасози,
Нима йўқ, ўйлаким ишқи мажозий...
Мажозий ишқ бўлди субҳи анвар,
Ҳақиқий ишқ анга хуршеди ховар...
Сенинг олингдадир ишқи мажозий,
Ки жисминг ўртабон сўзу гудози -
Ҳам овозангни офоқ ичра солғай,
Ҳам овозинг кўхан тоқ ичра солғай.²⁴

Достон мундарижасига кўра, Фарҳод Юнонга Искандар кўзгусининг сирини ечиш мақсадида борган эди. Сукротнинг "ишқи мажозий" ҳақида гапирганлари айти шу тилсимли кўзгуга алоқадор бўлиб чиқди. Чунки кўзгуда Фарҳод тақдири акс этган, бу тақдир эса, Сукрот айтганидек, "ишқи мажозий" билан бевосита боғлиқ экан. Шундай қилиб, "мажоз тариқи" шоирлари нуқтаи назарига кўра, Борлиқ сирларини намоён этувчи қудрат – ишқ. Пайғамбаримиз "ал – мажозу қантарат ул –ҳақиқат"(мажоз ҳақиқатнинг кўпригидир) деганлар. Сукротнинг сўзлари ҳам айти шунга ишора этади. Аммо яна бир масалани аниқлаб олиш эҳтиёжи бор. Тасаввуфда "ишқи ҳақиқий" – Ҳақ васлига интилиш, "ишқи мажозий" инсонларнинг бир-бирига, бу дунё ашёларига бўлган ишқи деб талқин этилди ва кўп ҳолларда бири иккинчисига зид қўйиб келинди. Иккинчиси биринчисига ўтиш йўли, кўприги бўлиши учун яна қандайдир аниқлик киритиш лозим эмасмикин? Алишер Навоий ижодининг учинчи босқичида – "Лисон ут-тайр" ва "Маҳбуб ул -қулуб" асарларини яратиб, ана шу муҳим назарий масалаларни ҳал қилиб берди.

Алишер Навоий "Маҳбуб ул-қулуб" асарининг иккинчи қисми 10 бобини "Ишқ зикрида" деб атади ва унда ишқ таснифидаги ўша даврларда мавжуд анъанани такомиллаштириб, шунгача ўзи ҳам ишлатиб келган **"ишқи ҳақиқий"** ва **"ишқи мажозий"** тушунчалари ўрнига **"авом ишқи"**, **"ҳос ишқ"** ва **"сиддиқлар ишқи"** деб номланган янги тушунчаларни киритди:

"Ишққа маротибдур ва ул уч қисм била мунқасим бўлур.

Аввалғи қисм **авом ишқидурки**, авомуннос орасида бу машҳур ва шоедурким, дерлар: "Фалон фалонга ошиқ бўлубтур". Ва бу навъ киши ҳар навъ кишига бўлса бўлур, шағаб ва изтиробларича лаззати жисмоний ва шахвати нафсоний эмас ва бу қисмнинг бийикрак мартабаси шаръий никоҳдурким, бари ҳалойиққа суннатдур ва мубоҳ. Ва пастрок мартабасида паришонлиқ ва мушаввашлиқлар ва бесомонлиқ ва нохушлиқлареки зикри тарки адабдур ва баёни беҳижоблиққа сабаб."²⁵

(Қисқартирилган насрий баёни: "Ишқ уч қисмга бўлинади. Биринчи қисм - оддий одамлар(авом) ишқи бўлиб, халқ орасида машҳур ва кенг тарқалгандир... Бу ишқ жисмоний лаззат ва шахвоний нафс билан чегараланадики, олий мартабаси - шаърий никоҳдир... Қуйироқ мартабасида жанжал, ташвишлар, кўнгилсизлик ва шармандалиқлар кўринадики, бу ҳақда сўзлаш - одобсизлик, баён этиш ҳаёсизлиқдир").²⁶

"Иккинчи қисм **хавос ишқидурким**, хавос ул ишққа мансубдурлар. Ул пок кўзни пок назар била пок юзга солмоқдур ва пок кўнгил ул пок юз ошубидин

²⁴ Ўша асар. С.219

²⁵ Алишер Навоий. Асарлар. 13-жилд. Т., 1966 с.42

²⁶ Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб, Т., 1983, с.51-52

кўзгалмоқ ва бу пок мазҳар воситаси била ошиқи покбоз маҳбуби ҳақиқий жамолидин баҳра олмоқ”.²⁷ ("Иккинчи қисм - алоҳида фазилат эгаларига хос ишқ бўлиб, бу хос ишққа мансуб шахслар пок кўзни пок ният билан пок юзга соладилар ва пок кўнгил у пок юзнинг шавқ-завқи билан беқарор бўлади. Ва бу пок юз воситаси билан пок ошиқ ҳақиқий маҳбубнинг жамолидан баҳра олади”).²⁸

Матн давомида “ишқ аҳлининг покбозлари” қаторида Амир Хусрав Деҳлавий, Шайх Ироқий ва Хожа Ҳофиз Шерозийлар таъриф қилинади. Булардан икки устоз шоир ва мутафаккирни Алишер Навоий “ҳақиқат асрорига мажоз тариқин махлут қилган”лар қаторида эслаб ўтганлигини юқорида таъкид этдик. Учинчи зот шайх Фахриддин Ироқий (1217-1289) бўлиб, бу суфий-шоир ва ирфоний файласуф Ҳамадонда туғилиб, 18 ёшида Ҳиндистонга шайх Баҳоуддин Закариё хузурига бориб, тасаввуф йўлига киради ва сўнгра Арабистон орқали Кичик Осиёга ўтиб, Қўняда шайх Садриддин Қўнявий суҳбатига эришади. Шу ерда Ибн ал-Арабий ирфонини ўрганиб, унинг руҳида “Ламаъот” китобини ёзади. Алишер Навоий бу китобга қизиқиб, устози Жомийдан унга шарҳ ёзишни илтимос қилгач, Жомий “Ашаъот ул-ламаот” рисоласини ёзиб, ўз шарҳи асосида Навоийга Ироқий ирфонидан таълим беради.²⁹ Ироқийнинг “Ишқнома” деб аталувчи алоҳида маснавийси ҳам мавжуд бўлиб, унда ирфоний ишқ ҳолат ва сифатлари махсус шарҳланган.

Навоий тасаввуф шеърияти намояндалари ижодида акс этган “ишқи ҳақиқийга қуйидагича таъриф беради: "Учинчи қисм - **сиддиқлар ишқидурким**, Олий ҳақиқатнинг тажаллиси (нурланиши) жамолига унинг (моддий олам мавжудотлари қиёфасидаги) кўринишидан ташқари, бевосита мафтун бўлганлар ва ўзларини шу йўлга таслим этганлар ва ушбу (олий ҳақиқат жамолини бевосита) кўришга интилиш беҳушлигида идрок қилиш қобилияти улардан бегона бўлган. Уларни (Олий ҳақиқатни бевосита) кўриш (истаги) буткул ғарқ этган ва улар ғарқ бўлишдан ўтиб, ҳалок бўлиш даражасига етганлар"...³⁰"Агар ҳодисалар бўрони осмон гулшанининг бир қабатини учириб кетса - улар беҳабар ва агар юлдузлар гулбаргини ҳар томонга совурса, буларга таъсир қилмайди. Уларнинг ҳислари Ҳақ жамолини кўриш ташвиши билан ишдан чиққан, шавқ-завқлари эса, унга бўлган ишқ ҳужумлари остида йўқолиб битган..."³¹Ҳар уч қисм ишқ аҳлига Навоийнинг муносабати улар таърифида сўз танлаш ва қайси жиҳатларини ажратиб кўрсатишидан ҳам билиниб турипти. "Маҳбуб ул-қулуб" - ижтимоий-тарбиявий асар. Унда муаллиф ўз қарашларини ҳам изчил мантикий баён орқали, ҳам жумлалардаги таъсирчанлик, бадий тасвир воситаларининг махсус танланиши орқали изҳор қилишган. Шу жиҳатдан шоирнинг учинчи қисмдаги ошиқлар ("сиддиқлар"), яъни тасаввуф аҳлига муносабатида улар этиқодига эҳтиром туйғулари билан бир пайтда уларнинг моддий дунё, реал инсонлар ташвишидан узоқлашиб кетганликлари, "халқ ғамидин ғами" йўқлигига муайян ишоралар ҳам мавжуд.

Аммо асосий гап бунда эмас. Алишер Навоий то охирги асари бўлмиш “Маҳбуб ул-қулуб” ёзилгунга қадар ўзи ҳам "**мажозий ишқ**" деб ишлатиб келган ҳодисани умри ниҳоясида моҳиятан алоҳида икки турга фарқлаб, бирини "**авом ишқи**" ва иккинчисини "**хавос ишқи**" деб номлади. Шу билан Фарҳод ва Ширин, Лайли ва Мажнун каби бошдан-оёқ пок туйғуларга йўғрилган "алоҳида фазилат

²⁷ Алишер Навоий. Асарлар 13-ж., с.42.

²⁸ Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб, с.52

²⁹ Алишер Навоий. Асарлар, 14-жилд. 1967, с.46-47

³⁰ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами., 14-ж. Т., 1998, с.70

³¹ Алишер Навоий. Маҳбуб ул-қулуб. 1983, с.54. (Ушбу учинчи ишқ таърифи мустақил

қарамлик даврида оммавий нашрларда тушириб қолдирдилар ва фақат араб ёзувида босилган йиғма нусхадагина мавжуд. Биз уни тушунарли бўлиши учун фақат насрий баёнда ифода этдик – муаллиф.)

эгаларига хос ишқ"нинг кўпчилик одатда кўзда тутадиган йигит-қиз орасидаги оддий “ошиқ-маъшук”ликдан ҳам, Олий ҳақиқатнинг мутлақ жамолига ошуфта тасаввуф аҳли интилишларидан ҳам бутунлай фарқ қилувчи мумтоз бир туйғу, алоҳида ҳолат эканлигини махсус таъкид этишга эришди. Сукрот тилидан “ҳақиқий ишқ” йўлида бир восита сифатида таъриф этилган “мажозий ишқ” аслида Навоий бадиият оламида мустақил ҳодиса сифатида ўзлигини намоён этди. Бу ҳодисанинг моҳияти шунда эдики, унда инсоннинг Олий ҳақиқатга, Ҳаққа, Борлиқнинг моҳиятига муносабати унинг ўзга инсонларга, атроф-воқелик, мавжуд жамиятга муносабати билан уйғунлик ҳосил қиларди. Бадиий ижод мазмунидаги мана шу теранликка эришиш йўли **“мажоз тариқи”** деб ном олди. Миллий маънавиятимиз такомилидаги ушбу энг юксак босқични алоҳида инсон маънавий камолоти жараёнига татбиқ этсак, уни биз бугунги тилда **“мехр маърифати”** деб атаганимиз маъқул.

Навоий шеър ишқ ҳақида бўлмаса, бекорчи сўз деб ҳисоблайди: “Сўзким дард чошнисидин ҳарорати бўлмағай ва назмким, ишқ ҳароратидин ҳирқати бўлмағай, нурсиз шамъ бил ва сарварсиз жамъ гумон қил. Ҳосиликим, сўзга бу таронадур ва мундин ўзга барча афсонадур ва сўз ишқ сўзидур ва кўнгулда ҳаёт нашъаи ишқ ўзидур”. Охирги жумла ниҳоятда гўзал ва маъноли - шоир назарида инсон ҳаётининг мазмуни ва завқи ишқдан ташқари эмас.

Навоий йигитлик чоғларидан Жомийни ўзига пир тутган, кейинча ундан тасаввуф ирфони бўйича таълим олгани юқорида қайд этилди. “Маҳбуб ул-кулуб”да шоир устозини “ҳақиқат ва мажоз тариқида комил ва илми ҳар иккаласи тариқида вофий ва шомил”, деб улуғлайди. Дарҳақиқат, Жомий нафақат ирфоний туйғулар ифодасида, балки мажозий ишқ тасвирида ҳам ниҳоятда юксак маҳорат кўрсата олган. Аммо барибир Жомий тасаввуф шоири эканини унутмайди. Юсуф ва Зулайхо, Лайли ва Мажнун, Соломон ва Ибсолларнинг оташин муҳаббатини эҳтирос билан гавдалантириб бергач, асар охирида барча мажозий тимсолларнинг ирфоний шарҳини беришни унутмайди. Яъни Аттор каби Жомий учун ҳам “мажозий ишқ” рамздир, аллегориядир.

Низомий, Дехлавий, Саъдий, Ҳофиз эса ундай қилмайдилар, улар учун мажозий ишқ мустақил қийматга эга. Навоий ҳатто “Лисон ут-тайр”да ҳам мажозни аллегория, рамз маъносида қўлламайди. Мажоз тариқи намояндалари мажозда Ҳақиқат асрорини кўрадилар. Навоий ёзади:

Кўрмаса ҳусни мажози ичра жуз Ҳақ сунъини,
Ошиқеким бўлса ишқ атвори ичра покбоз.
Зоҳидо, бу ишқдин манъ айлама ошиқниким,
Гар сен идрок айласанг, айни Ҳақиқатдир мажоз.³²

Халқимиз айтадики, бир иш қилсанг “ҳолисанлиллоҳ” қилгин, яъни холис Аллоҳ таоло йўлида қилинган ҳар бир иш хайрлидир, агар унга худбинлик, ғараз аралашса яхши кўринган иш ҳам ёмонликка олиб келади. Навоий ишлатган “покбоз” сифати айни шу холисликни, беғаразликни англатади.

Нақшбандия тариқати ирфоний тафаккурнинг олий чўққиси бўлди. Аммо Баҳовуддин Нақшбанд (1318-1383) яшаган даврни биз кейинги **“Мажоз тариқи”** босқичига тааллуқли ҳисобладик. Нега? Чунки бу улуг ирфон муаллимидан бизга ёдгор қолган ҳикматлар - “хилват дар анжуман”, “дил ба ёру даст ба кор”- ўз мазмун-моҳиятига кўра дунёвий ва ухравий мақсадларнинг уйғунлигига эришишга даъват қилади, шуниси билан миллат маънавиятини тасаввуф тариқатлари босқичидан “Мажоз тариқи” босқичига олиб ўтади.

Шундай қилиб, XII асрда Санойи (1048-1140), Низомий(1141-1202), Анварий (вафоти 1191 йил), Ҳоконий(1120-1199) каби улуғ ижодкорлар бадиий адабиётнинг ўз мустақил тафаккур йўлини жиддий қидиришга киришган бўлсалар, XIII аср охири - XIV аср бошида Амир Хусрав Дехлавий (1253-1325) онгли равишда Низомий “Хамса”сига жавоб ёзиш билан “мажоз ишқи” ни тараннум этишга киришди. Амир Хусрав “Хамса” си шу даражада шухрат қозондики, ислом минтақа шеърлятида “мажозий ишқ”ни қуйлаш ва “Хамса” дostonларига татаббу бағишлаш кенг қўламли анъанага айланди. Шу сабабли XIV-XV асрларни “мажоз тариқи”га мансуб, деб ҳисоблаш ўринлидир.

“Ҳақиқат” ва “мажоз” тушунчалари ўша давр Борлиқни идрок этишнинг тасаввуф ирфони намояндалари таклиф этган ўзига хос ифода воситалари бўлиб, суфийлар наздида Ҳақ - ягона ва мутлоқ Борлиқ, Аҳад (яккалик, бирлик)дир. Ҳақ ўз жамолини кўриш учун кўзгу сифатида фоний дунёни бунёд этган. Ҳақнинг асл зоти **Ҳақиқат** ва унинг кўзгудаги акси - мазҳари (зухур қилиши) **“мажоз”** (“иносказание”, метафора), дейилади. Баъзан Ҳақиқат ўрнига “маъно” (маъни) ва “мажоз” ўрнига “сурат” сўзлари ҳам ишлатилади. Ирфон - ўзликни англашдир. Асл сўфийлар инсонларни “мажоз”га (суратга) маҳлиё бўлмай, Ҳақиқатни қидиришга, “маъно”га интилишга чақирди. Ҳаққа етишган инсон - Комил инсон, Орифдир. Аммо XIII асрга келиб Авҳадиддин Кирмоний (вафоти 1298 йил), Фаҳриддин Ироқий (1207-1289) каби суфийлар ижодида муаммонинг идроки теранлашди. Ибн ал-Арабий ғоялари таъсирида “Ламаъот” асарини ёзган Ироқий “мажоз” ва “ҳақиқат” нисбатини денгиз ва тузга қиёс этади. Туз денгиз суви таркибида бўлгани учун бу сувнинг ҳар қатрасида ҳам туз таъми бордир. Алишер Навоий ҳам Амир Хусрав ва Ҳофизлар изидан бориб, “ҳақиқат асрори”ни (сирларини) “мажоз”дан излади. Навоий ғазаллари, таржъебандлари, қитъалари, “Хамса” дostonлари ва, айниқса, “Лисон ут-тайр” асарида “мажозий ишқни” Ҳақиқатга етишишнинг асосий йўли деб талқин этган. “Мажоз ишқи” Навоий наздида инсоннинг инсонга бўлган Ҳақ йўлидаги (халқимиз ибораси билан айтганда “холисаниллоҳ”, яъни холис Аллоҳ йўлидаги) ҳар қандай ғараздан холи, пок меҳридир. Ана шундай ишқ намояндаларини шоир “ишқ аҳлининг покбозлари”, деб атади. Ишқни ижтимоий муносабатлар асосида кўришни орзу қилган шоир одамийликни ўзгалар ғамини ўзиникидек билишда деб тушунади:

Одаме эрсанг демагил одаме -
Ониким йўқ халқ ғамидин ғами.

Бу машҳур байт “Ҳайратул аброр” дostonининг 13-мақолатидан бўлиб, бу боб тўлиғича инсонларни “нафрасон”, яъни ўзгаларга, халққа фойдаси тегадиган шахс бўлишга даъват этади. Алишер Навоий инсоннинг бу дунёда яшашдан асл мақсади ўзга инсонларга, эл- юртга фойдаси, нафи тегишда деб билади. “Мажоз тариқи” босқичи ислом минтақа маънавияти такомилнинг энг олий поғонаси бўлиб, Тавҳид таълимотининг энг мукаммал талқини деб, қараш мумкин. “Ҳақиқат асрори”, яъни Тавҳид мазмунини “мажоз”, яъни ушбу зоҳир бўлиб турган оламдан қидириш, Ҳақ асрорини англаб етиш учун холис ният, пок кўнгил билан “мажоз”ни, “фоний”, ўткинчи дунё, “сурат” ни тадқиқ этиш, тушуниб етиш орқали Ҳақиқатни, “маънони” англашга уриниш, биринчи навбатда, инсон қалбига қулоқ тутиш, самимий ва беғараз меҳр билан ўзгалар қалбига йўл топиш, Инсонларни, табиатни тушуниш орқали Ҳақ асрорини, Тавҳид моҳиятини идрок этиш - “Мажоз тариқи”нинг буюк ажодларимиз Хусрав Дехлавий ва Баҳоваддин Нақшбанд, Ҳофиз Шерозий ва Лутфийлардан мерос бўлиб, Алишер Навоий ижодида ўзининг энг мукаммал ифодасини топган ўзига хос дунёқараш, тафаккур тарзининг моҳияти, асл ўзагидир. Бу босқич ягона ислом минтақа маънавияти

такомилининг қонуний якуни бўлиб, туркий тилда, ўзбек мумтоз адабиётининг бобоколони ижодида авж нуқтага эришди. Бу дунёқарашни бутун ички мураккаблиги, кўлами ва теранлиги билан ўша давр шароитида фақат бадиий адабиётда, бадиий тимсоллар тили билангина ифодалаш мумкин эди. Зеро, “мажоз” тушунчаси ўзи бадиий адабиёт тилининг асосий хусусиятига оиддир.

5-фасл. Ислом минтақа маданияти ривожда аجدодларимиз яратган мероснинг ўрни.

Миллий маънавиятимизнинг ислом минтақа маданияти доирасидаги такомилига якун яшаш олдидадан бир муҳим масалани аниқлаштириб олишга эҳтиёж бор. Биз ислом маънавияти такомили ва унинг босқичларини бошдан-оёқ минтақа миқёсида қамрашга уриндик. Ушбу ёндошув қанчалик мақбул, ахир, асл мақсад миллий маънавиятимиз тараққиёти эмасми? Гап шундаки, VIII аср 2-ярмидан XVI аср бошларигача миллий маънавиятимиз ягона минтақа маданияти ҳудудида ривожланди ва яхлит ислом минтақа маънавиятининг узвий қисми сифатидагина тараққий этди. Бундай тарихий ҳолат Ўрта асрларда нафақат ислом минтақаси, балки Европа, Узоқ Шарқ, Жанубий Осиё минтақалари учун ҳам хос эди.

Бу давр ислом минтақа маънавиятининг шаклланиши ва такомилига бизнинг ватандошларимиз сезиларли ҳисса қўшдилар. Сунна давридаги 6 буюк муҳаддиснинг 2 таси бугунги Ўзбекистон ҳудудидан, VIII аср охири IX аср бошларида минтақа адаб илмининг иқтидорли намояндаларидан Адиб Аҳмаднинг илк туркий достони шу ҳудуд билан боғланади, Муҳаммад ибн Мусо Хоразмий, Аҳмад Фарғоний, Форобий, Ибн Сино, Беруний каби ислом маърифатчилигининг дунёга номи таралган вакиллари, мўътазила йўналишининг сўнгги забардаст вакили, Қуръони каримнинг энг мўътабар тафсирларидан “Ал-Кашшоф”нинг муаллифи Маҳмуд аз-Замахшарий (1075-1144), Калом илмида алоҳида йўналишга асос солган Ал-Мотуридий, фикҳ илмининг ўнлаб забардаст алломалари, жумладан, бутун ислом дунёси қозиларининг асосий китоби бўлмиш фикҳ илмининг қомусларидан “Ҳидоя фил-фуруъ” ни яратган Бурҳонуддин Марғиноний (вафоти 1197 йил), тасаввуфнинг уч буюк тариқати - яссавия, кубравия, нақшбандия-хожагон асосчилари - Аҳмад Яссавий, Нажмиддин Кубро, Абдуҳолиқ Ғиждувоний, Баҳовуддин Нақшбанд ва бошқа юзлаб тасаввуф шайхлари ушбу замин фарзандларидир. Бутун ислом дунёсида IX - XIII асрларда ҳукмронлик қилган туркий сулолалар ҳам ушбу заминдан чиқиб бориб, дунёни забт этганлар. Агар бугун биз Шимолий Африка ва Испания, Арабистон ярим ороли ва Марказий Осиё ҳудудларида IX-XV асрларда яшаб ўтган алломалар меросини бир-биридан алоҳида ўргана бошласак, тарихий-маънавий воқеликни ҳеч қачон тўғри илғай олмаймиз ва кўп нарсани чалкаштириб юборамиз. Асли Маҳмуд Кошғарий туркий адабий тил ва унинг шеваларига бағишланган китобини Бағдодда ёзган бўлса, Маҳмуд Замахшарийнинг асарлари Хоразм воҳасида араб тилида ижод этилган бўлса, ҳатто XV асрда ҳукмронлик қилган Мирзо Улуғбек ўзининг асарларини араб ва форс тилларида ёзган бўлса, бу уч тил (араб, форс, турк) да ёзилган яхлит маданий мероснинг ягона моҳиятини қандай қилиб бир-биридан ажрата оламиз?

Хуллас, 7 асрдан ошқ вақт давомида катта бир минтақада ягона маданият, ягона маънавий муҳит шаклланди. Ушбу муҳитда араб, форс, туркий миллатларнинг ўзига хос маънавий дунёси бир-бири билан ниҳоятда яқинлашиб, ўзаро умумий жиҳатлар касб этди. Шу билан бирга уларнинг исломдан олдинги тараққиёти муайян даражада фарқлангани боис ва бошқа турли омиллар туфайли умумий ривожланишнинг миллий талқинларида фарқ бўлиши ҳам табиийдир.

Туркий миллатнинг бош бўғини бўлмиш ўзбек халқи миллий маънавияти тараққиётида Алишер Навоийнинг маънавий олами авж нуктани ташкил этади.

6-боб. Алишер Навоий маънавияти.

1-фасл. Минтақа маданиятида туркий шеърятнинг ривож.

Алишер Навоий ўз ижодида Низомий ва Амир Хусрав, Аттор ва Фахриддин Ироқий яратган бадий ва ирфоний оламлар ёғдусидан баҳраманд бўлди. Юқорида номлари эсланган Саъдий, Ҳофиз, Анварий, Ҳоконий каби ўнлаб форс мумтоз адабиёти вакиллари татаббу-жавоблар ёзди. Ва ўз мустақил бадий оламини яратди. Бу олам туркий шеърят оламига тааллуқли эди. Туркий адабиёт вакиллари эса азалдан ижтимоий-ахлоқий муаммоларга алоҳида эътибор бериб келадилар. Адиб Аҳмад (VIII-IX асрлар), Юсуф Хос Ҳожиб (XI аср), Аҳмад Яссавий ва Сулаймон Боқирғоний (XII аср), Қул Али (XII - XIII асрлар), Юнус Эмро (XIII аср), Рабғузий (XIV аср) каби буюк сиймоларни етиштирган туркий тилдаги адабиёт XIV асрдан бошлаб гуркираб ривожлана бошлади. Дастлаб Хоразм адабий мактаби шаклланди. Унда “Муҳаббатнома” муаллифи Хоразмий, Қутб, Сайфи Сароий каби улуғ ижодкорлар етишиб чиқди.

XIV аср 70-йилларидан минтақа сиёсий ҳаётида мўғуллар ҳукмронлиги тугаб, Темурийлар даври бошланди. Буюк Соҳибқирон Амир Темур таназзулга юз тутган ва парчаланган Чигатой улусининг ўрнида ислом минтақасининг қалб қисмини ўз ҳудудига бирлаштирган улуғ салтанатни вужудга келтирди. Ғарбда Ироқ ва Сурия ерлари, Эрон, Афғонистон ва Марказий Осиё ўлкаларини деярли тўлиқ қамраб олган бу мамлакат ислом минтақа халқларининг ягона сиёсий ҳудудга охирги марта бирлашуви бўлиб, Темур минтақа миқёсида нуфузга эга бўлган охирги давлат бошлиғи эди. Унинг давлатни бошқариш ва улус осойишталигини таъминлаш йўлидаги хизматлари ислом минтақа маданияти давлатчилиқ соҳасидаги ютуқларининг юқори чўққиси бўлди.

Бу давр минтақа адабий ҳаётида ҳам сезиларли ўзгаришлар бўлди. Низомий ва Амир Хусравлар туркий элат вакили бўла туриб, форс тилида ижод қилган бўлсалар, энди туркий шеърят бутун минтақа ҳудудида ривож ола бошлади. Шерозда Ҳофиз Хоразмий шуҳрат қозонди. Ҳирот, Самарқанд, Бухоро, Табриз, Хўжанд шаҳарлари, Ироқ, Кичик Осиё, Миср, Волгабўйи, Фарғона, Хоразм ўлкаларида туркий тилда ижод қилувчилар етишиб чиқа бошлашди. Сайид Қосимий, Ҳайдар Хоразмий, Атоий, Саккокий, Гадоий, Лутфий, Юсуф Амирий, Яқиний, Сайид Аҳмад, Хўжандий, Муқимий, Сайид Насимий, Наимий, Камолий, Латифий, Суҳайлий, Мирзо Ҳожи Суғдий ва бошқа шоир ва адиблар туркий тилда ғазаллар, рубоийлар, китъалар, қасида ва маснавий, дoston ва насрий асарлар ёза бошладилар. Темурийзодалар, яъни Амир Темурнинг набира-эваралари кўпчилиги туркий назмга майл кўрсатдилар. Алишер Навоий “Мажолис ун- нафоис”да Султон Искандар Шерозий, Халил Султон, Иброҳим Муҳаммад Халил, Абубакр Мирзо, Шох Ғариб Мирзо, Бадиуззамон Мирзо, Абулқосим Бобир, Сайид Аҳмад Мирзо, Султон Аҳмад Мирзо, Фаридун Ҳусайн Мирзо ва бошқа қатор амирзодаларнинг шеърларидан намуналар келтиради. Амир Сайфиддин Барлос, Арслон Хўжа Тархон каби нуфузли амирлар ҳам шеърятга ҳомийлик қилар, ҳам ўзлари ижод билан шуғулланар эдилар.

Жами XV асрда ўтган 50га яқин туркий шеърят намояндалари Навоий асарларида тилга олинади ва шеърларидан намуналар берилади. Айниқса, Султон Ҳусайн Бойқаро бу соҳада алоҳида хизмат кўрсатди. Алишер Навоийнинг баракали ижодий фаолиятида ушбу улуғ туркий шеърят вакили ҳамда ҳомийсининг кўмаги ва далдаси катта аҳамиятга эга бўлди. Бу даврда Қутб ва Ҳайдар Хоразмийларнинг “Хамса” анъаналарини туркий шеърятга ёйиш

ҳаракатлари, Саъдий “Гулистони”, Атторминг “Илоҳийнома” (Сайид Қосимий) ва “Мантиқ ут-тайр” (Гулшаҳрий) асарларининг таржима ва татаббулари, Насимийнинг юксак ирфоний шеърятни, Атоий, Саккокий, Гадоий, Лутфийларнинг девонлари, Хоразмий, Хўжандий, Амирий ва Сайид Аҳмад “Ишқнома”лари (Муҳаббатнома”, “Латофатнома”, “Таашшукнома”, “Даҳнома”), Амирий ва Яқинийларнинг рамзий мунозаралари ва бошқалар туркий мумтоз шеърятни минтақа адабиётининг юксак поғоналарига кўтарган эди. Бу даврда Қуръоннинг қатор туркий тафсирлари, туркий тилда пайғамбарлар қиссаси, ахлоқий ва тарихий рисолалар, адабиётшуносликка оид асарлар яратилган эди.

Алишер Навоий бадиий ижод тариқи ҳақидаги ўз назариясини қисман туркий адабиёт вакиллариға ҳам татбиқ этади. “Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад” асарида унинг ўзига ота қаторида меҳрибонликлар кўрсатган устози, куштигирлар пири билан бир суҳбати келтирилади:

Паҳлавон навқирон шоирдан сўрайдики, туркигўй шоирлар ичида энг яхшиси ким? Навоий жавобида мавлоно Лутфийни тилға олади. Шунда Паҳлавон Муҳаммад хайрон бўлиб, сўрайди:

-Нечук Сайид Насимий демадинг?

Фақир дедим:

- Хотирға келмади ва бар тақдир келмоқ, Сайид Насимийнинг назми ўзга ранг тушубдур, зоҳир аҳли шуаросидек назм айтмайдур, балки **ҳақиқат тариқин** адо қилибдур. Бу саволда сенинг ғаразинг **мажоз тариқида** айтур эл эрди.”³³

Бу суҳбатдан икки нарсa аён бўлади. Биринчидан, “мажоз тариқи” ва “ҳақиқат тариқи” йўналишлари фақат Алишер Навоий тахайюлининг меваси бўлмай, унинг ёшлик давридаёқ илм ва санъат аҳлиға маълум бўлган. (Бунга ишоралар “Хамсатул-мутаҳаййирин”да ҳам учрайди.) Иккинчидан, Лутфий ва Насимий каби улуғ туркий тилли шоирлар танлаган бадиий ижод тариқларини бир-биридан фарқ қилиш билан Навоий навқиронлик давридаёқ бу масалада ўзининг аниқ-равшан қарашларига эга бўлганлиги ойдинлашади.

Аммо Паҳлавон ёш дўстиға эътироз билдириб: “Сайид Насимийнинг назми зоҳир юзидин **мажоз тариқиға** шомилдур ва маъно юзидан **ҳақиқат тариқиға**” дер экан, бу билан Насимий ижоди ҳам Жомийники сингари мураккаб характерға эга эканлиги таъкид этилади.

2-фасл. “Бадойиъ ул-бидоя”да тавҳид ғояси.

Алишер Навоий минтақа адабиётига шундай бир муҳитда кириб келди. Навоий бадиий олами бениҳоя кенг ва ранг-баранг. Унинг Борлиқни идрок этиши ижодининг турли даврларида ва турли йўналишларида ўзига хос аксини топган. Биз бир неча намуна келтириш билан чекланамиз. Аввало, шуни айтиб ўтиш жоизки, Навоий ижоди шу пайтгача кўпроқ таркибий жиҳатдан ўрганиб келинди, уни тадрижий жиҳатдан ўрганишға асосан Иззат Султон (“Навоийнинг қалб дафтари”) ва Ҳ.Сулаймонов (“Ҳазойин ул-маоний” танкидий матни) ишларида ҳаракат қилинди. Ушбу ишларға таяниб хулоса қилганда, шоир бадиий камолотининг биринчи босқичи 1469 йил Султон Ҳусайн Ҳирот тахтини эгаллагандан кейинги бир неча йил орасида шоир ўз қўли билан тартиб берган биринчи девони “Бадойиъ ул-бидоя”да ўз аксини топган, дейиш мумкин. Биз шу мажмуадан икки асарни олиб киёсий таҳлил қилиб кўрамиз. Буларнинг биринчиси девонни бошлаб берувчи “Ашрақат” ғазали, иккинчиси ушбу девон таркибидаги “Кетур соқий, ул майки, субҳи аласт...” деб бошланувчи таржиъбанддир. Биз бу икки асар мазмунига диққат қаратмоқчи бўлганимиз сабаби улардаги бош тимсоллар билан боғлиқ. Бу тимсоллар “май”, “жом” ва

“синғон сафол” мажозлари бўлиб, улар бу икки шеър мазмунини бир-бирига боғлаб туради.

Биз доимо Навоийнинг бош қахрамони - Инсон деймиз. Менимча, шунга аниқлик киритилса, шоирнинг бош қахрамони оддий инсон эмас - Ошиқ инсон, деб қаралса, ҳақиқатга мувофиқроқ бўлар эди. Аммо бу қандай ошиқлик? Биринчи ғазалнинг илк сатрларини ўқийлик:

Ашрақат мин акси шамсил каъси анвор-ул-худо,
“Ёр аксин майда кўр” деб жомдин чикди садо.
Ғайр нақшидин кўнгил жомида бўлса занги ғам,
Йўқдур, эй соқий, майи ваҳдат масаллик ғамзудо.³⁴

Шеърятнинг, бадиий адабиётнинг қудрати шундаки, ўз қаъридаги сирларни ўзи очади, тилсим ҳам ўзи, бу тилсимнинг калити ҳам ўзида, фақат уни холис назар билан, синчковлик билан, меҳр билан ўқиш керак. Юқоридаги парчада ҳам кўриниб турибдики, биринчи сатрдаги тимсоллар иккинчи сатрда изоҳланган. “Ғайр” - бегона демакдир. “Ғамзудо” - “ғам зангини тозалагувчи” маъносини билдиради. “Май” - “майи ваҳдат” (бирлик, ягоналик шароби), яъни ирфоний ишқ, “жом” эса “кўнгил жоми” экан. Кўнгил жоми агар бегона акси тушиб занг оладиган бўлса, ушбу ғамдан форигъ этувчи энг мақбул восита ваҳдат майи дейилмоқда. Шеър давомига мурожаат қиламиз:

Эй, хуш ул майким, анга зарф ўлса бир синғон сафол,
Жом ўлур гетинамо, Жамшид ани ичган гадо.

“Гети” - жаҳон, коинот; “гетинамо” бутун жаҳонни, коинотни акс эттирувчи кўзгу. Ваҳдат майини ичган кишининг кўнгли бутун коинотни ўзида акс эттириш хислатини касб этади. Ҳеч нарсаси йўқ гадо агар ваҳдат майини ичса, Жамшид, яъни бутун ер юзининг подшоҳига айланади (“жоми Жамшид” тимсолига ишора). Аммо “синғон сафол” тимсоли қандай сирни ўзида яширмоқда? Буни аниқлаш учун энди шоирнинг йигитлик айёмида яратган таржиъбандига мурожаат қиламиз :

Кетур, соқий, ул майки, субҳи аласт,
Анинг нашъасидин кўнгил эрди маст.
Майиким, қилур қуйсалар жом аро,
Ўзи масту, кайфияти майпараст...³⁵

Шеър давомида шоир бошидан кечирган бир саргузаштни ҳикоя қилади:

Эшит саргузаштеки, бугун менга
Неча майпараст ўлдилар ҳамнишаст...

Шоир майхонада бир неча майпараст билан бирга ўтиргач, қўлига яна май солинган сопол кўзани олиб, манзили сари йўлга чиқади. Йўлда бир неча “эхтисоб аҳли” (яъни, шарият қоидаларига шаҳар аҳли қандай риоя қилаётганини текшириб боровчи мухтасибнинг одамлари) шоирни майхўрликда айблаб, калтаклайдилар. Шоир баданига етган озорни сезмайди, аммо кўлидаги май тўла кўза синганига каттиқ қуюнади:

³⁴ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 1-ж. Т., 1987, с. 29
³⁵ Ўша китоб, с. 601

Шикастим менинг онча эрмас эди,
Ки май зарфи топди арода шикаст.
Чу синди сабу, чорае топмадим,
Мени муфлису, уру, гирёну маст.

(Навоий қаҳрамони муфлис, яъни бозори касод бўлган, ур, яъни яланғоч, либослари пора, гирён - кўзларида шашқатор ёш ва маст.) Шу ҳолида -

Харобат аро кирдим ошуфтаҳол,
Май истарга илгимда синғон сафол.

Харобот - ҳам вайрона, ҳам майхона, ҳам муғ дайри, яъни оташпарастлар ибодатхонаси, ҳам бу фоний дунё - асли барчаси бир нарсa - харобот.

Шоир май истайди, аммо май тўла кўза чил-чил бўлган, унинг қўлида фақат синган сопол парчалари қолган. Ушбу сопол бўлақларини эҳтиёт билан йиғмоқ керак. Қадимги обидаларни тупроқ остидан парча-парча ҳолда топиб, тўплаб, ҳар бирини чанг ғубордан, чиркдан тозалаб, уларни кошинкор усталар каби бир-бирига мосини аниқлаб, тўғри жойлаштириб, нақшлар яхлитлигини тиклаб, кейин бир асосга тархини чизиб, ўша асосда бир-бирига ёпиштириб, етмаган, топилмаган жойини ўрнига қараб тасаввурда тиклаб, яхлит идиш ҳолига келтирадиган зукко атиқашунос вазифасини адо этмоқ керак. Ана шундан сўнг бу идиш нима вазифа бажарган, унинг мазмуни, шакли, ундан фойдаланиш қонун-қоидаларини аниқлаш мумкин. Биз ҳам устоз адиб ижодига шундай муносабатда бўлсаккина, у яратган ёки ишлатган ҳар бир тимсол, ташбих, атамаларга ғояти эътибор билан ёндошиб, уларни бир-бирига қиёсан ўрганиб, мағзини чақишга уринсаккина бир натижа чиқиши мумкин. Шеърга қайтамыз. Унинг бир банди тугаб, янгиси бошланади:

Сафол ичра бир журъа лойе манга,
Эрур жоми гетинамойе манга,
Кетармакка худбинлигим ранжини,
Қани бода янглиғ давойе манга.³⁶

Ҳақиқий ошиқ учун май кўзасининг синиғи - сопол парча юзида сақланган бир култум май қуйқаси (лойи) ҳам бутун жаҳонни (балки коинотни) ўзида акс эттира олувчи ваҳдат майи тўла қадах (жом) ўрнига ўтаверади, ўша вазифани ижро қилаверади.

Бу нима дегани? Борлиқ моҳияти воҳид ва ягона. Аммо инсон ушбу ягона моҳиятни кўз билан кўра олмайди, инсон фақат унинг мажозини - кўзгудаги аксини кўришга қодир. Мажозда, яъни табиат, воқелик кўзгусида тасвир парчаланиб кетган, ваҳдат (ягоналик) зоҳиран касрат (кўплик)га айланган, шу сабабли бу воқеий дунё хароботдир, вайронадир, бутпарастлар ибодатхонасидир, уни ошиқ майхона сифатида кўради, ҳар санамда ягона бир санамни кўриб унга ошиқ бўлади.

Инсон кўнгли ваҳдат майи билан тўла бўлган кўза (сабу)нинг синган бир парчаси, унда бир култум лойқа аралаш май мавжуд. Ваҳдат майига ташна ошиқ шу май қуйқасини яхшилаб тинитмоғи лозим, шундагина у яхлит кўзгунинг бир парчаси сингари Ҳақиқат нуруни ўзида акс эттира бошлайди. Ошиқ унга боқиб маст бўлади, ўзлигини йўқотиб, абадиятга дахлдор бўлиш имконини пайдо

килади. Бундай ошиқлик-мастлик инсон кўнглидан ҳирсу ҳавас зангини, худбинлик (эгоизм) зангини (ранжини, ғамини) ювиб ташлайди. Ғайр (бегона) шу худбинликдир, ширк шу худбинликка дилдан жой беришдир, кўнгил кўзгусини босган занг ҳам ушбу худбинликнинг ўзидир.

Ваҳдат майини ичган ошиққа ҳеч ким жафо қила олмайди, ўзи ҳам бировга жафо қилишдан холи бўлади:

Чун мен дайр пири вафосида мен,
Фалакдин етишмас жафойе манга.³⁷

Дайр пири - майхона соҳиби, Борлиқ ҳақиқатининг сақловчиси, эгаси. Ошиқ ягона Борлиқ ҳақиқатига, Олий ҳақиқатга хиёнат қилмайди, унинг асрорини англаб етишга интилишдан чекинмайди. Демак, унга ҳам тақдирдан шикаст етмайди, дайр пирига вафодорлик сақлаган ошиққа фалак жафо етказа олмайди. Чунки у худбинлик ранжини енгиб ўтган, ваҳдат майи ёрдамида унинг кўнгил кўзгуси бегона соялардан (ғайр нақшидан) покланган. Бундай кўнгил кўзгуси фанодан бакога юзлангандир.

Бу тимсол ва тасвирлар нақшбандия ирфони доирасидан туриб илгари интилаётган ошиқ-шоир қалбида туғилиб келаётган мажоз тариқи унсурларидир. Улар келгусида янги пояларга кўтарилиш учун қўйилган илк қадамлардир. 15 ёшида кекса Лутфийни ҳайратга солган илоҳий истеъдод шу тариқа янги уфқларга кўз тикмоқда эди.

3-фасл. Хамсачилик анъаналарининг шаклланиши ва туркий “Хамса”нинг моҳияти.

Маълумки, шайх Низомий “Хамса” ёзишни аввалдан махсус режалаштирган эмас. Аммо шеърятда мутлақо янги бир йўналишга асос солаётганини ўзи сезиб турган. Унинг биринчи достони “Махзан-ул-асрор”(“Сирлар хазинаси”) деб аталади. Асар илк сатрлари қуйидагича жаранглайди:

“Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим,
Ҳаст калиди дари ганжи ҳаким³⁸

(“Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим” калимаси
Ҳикматлар эгаси хазинасига калиддир)

Ушбу сатрлар биринчи - “тавҳид” бобига кириш бўлиб, унинг мазмуни яратганнинг ҳамдидир. Шундан сўнг икки муножот, Пайғамбар наъти, меърож тасвирига бир неча боб бағишланиб, кейин шоир замона подшоҳи Фахриддин Баҳромшоҳни мадҳ этишга киришади.

Маълумки, Санойи ҳам асари охирида ўша давр ҳукмдори Абулхорис Баҳромшоҳга мадҳия битган эди. Низомий шу баҳонада ўз достонини Санойи асарига қиёслаб ўтади:

Он заре аз кони куҳан рихта,
В-ин дуре аз баҳри нав ангихта.³⁹

(Ул эски маъдандан олтин қуйганди,
Бул янги денгиздан гавҳар чиқарди)

³⁷ Ўша китоб, с. 603

³⁸ Низомий Ганжавий. Куллиёт. 5-жилд. Душанбе-«Ирфон»-1984, с. 256

³⁹ Ўша китоб, с. 281

Ушбу қиёсда Санойининг шеърият камолида биринчи босқичнинг якунловчиси бўлгани, Низомий эса янги даврни бошлаб бергани таъкид этилмоқда.

Мадҳиялардан сўнг Низомий “кўнгилни англаш” (“шинохтани дил”) ҳақида бир қатор боблар яратади ва уларда инсоннинг руҳият иқлимлари ажойиб ташбеҳ ва тимсолларда теран таҳлил этилади. Бу ҳолатлар, яъни инсоннинг ўз кўнгил боғида сайр этиши тунда ва хилватда амалга оширилганлиги алоҳида қайд этилади.

Достоннинг асосий қисми йигирма мақолатдан ташкил топган бўлиб, улар Одам Атонинг, яъни Инсоннинг яратилиши, унинг асл моҳияти, бурч ва вазифалари, ҳукмдор адолати, дунёнинг буқаламунлиги, инсонларнинг бир-бирига ва умуман тирик мавжудотга муносабати, жамиятдаги қабихликлар, дўстлик ва вафо масалаларига бағишланган. Ҳар бир мақолат охирида ижтимоий ҳаётдан бир ҳикоят ибрат йўсинида илова қилинади ва ундан ахлоқий-фалсафий хулосалар чиқарилади. Бу достонда инсон ва жамият, Инсон ва Олий Борлиқ муносабатларини бир-биридан ажратмаган ҳолда, уйғунликда таҳлил ва тадқиқ этилади. Шу жиҳатдан унинг Санойий асарига мазмун ва мавзу таркибида ҳамоҳанглиги бежиз эмас. Аммо “Ҳадойиқ ул-ҳақиқа” Санойий ижоди учун якуний асар, хулоса бўлса, Низомий учун “Махзан-ул-асрор” ижодий режаларининг бошланиши, илк муқаддима эди. Агар Фаридиддин Аттор бутун умр Инсон ва Олий Борлиқ нисбатини таҳлил этишга уринган бўлса, Низомий ўзининг иккинчи достонидан бошлаб ижтимоий муносабатлар, инсонлар аро муносабатлар таҳлилига киришиб кетади. “Хусрав ва Ширин” шоҳлик ва ошиқлик, адолат ва муҳаббат масалаларини, “Лайли ва Мажнун” ишқ ва оилавий муносабатлар, ишқ ва инсонийлик, ишқ ва урф-одатлар, бир сўз билан айтганда, инсонлар жамоасида ишқ ва ошиқлик мартабаси масалаларини, “Ҳафт пайкар” ҳукмдор ва раият, адолат ва зулм, худбинлик ва фидоийлик, инсоннинг жамият олдидаги бурч ва маъсулияти, инсон бахти ва фожиаси масалаларини, “Шарафнома” ва “Иқболнома” достонлари эса афсонага айланган тарихий Искандар ҳаёти ва тақдири орқали умуман ўша давр ижтимоий ҳаётининг мураккаб ва долғали манзарасини, инсонлар жамиятининг фалсафий ва амалий қиёфасини, моҳиятини очиб беришга қаратилган. Низомий яратган олти достоннинг охириги икkitаси “Искандарнома” сарлавҳаси остида бирлаштирилиб, “Хамса” (Бешлик) га айланди. “Хамса” бадийий олами эса ислом минтақа маъавияти такомилида буткул янги босқичнинг ибтидоси эди. Тасаввуф ирфони ислом маърифатчилиги билан деярли бир пайтда (IX асрдан) бошланганидек, бу сафар ҳам Низомий асос солган янги йўналиш “ҳақиқат тариқи” (яъни, тасаввуф эпик шеърияти) билан деярли бир даврдан бошланди. Аммо “Хамса” йўналиши Низомий ижодида бироз “ўз вақтидан илгари” юз кўрсатган бўлиб, давр тасаввуф босқичи камолотини тақозо қилар эди. Шу сабабли XII аср иккинчи ярмида яратилган Низомий мероси 150 йил улуснинг диққат марказидан четда қолиб келди. Ҳатто XIII асрда ижод этган Саъдий Шерозий яна маълум маънода Санойий анъанасини давом эттириб, ўзининг “Бўстон” ва “Гулистон” асарларини “Ҳадиқа” йўналишда, ўша эркин услубда яратди. Фақат Ҳиндистонни Ватан деб билган форсийзабон турк Амир Хусрав Дехлавийгина, XIII аср охирида уч девон ва бир йирик достон яратиб улгургач, 50 ёшга яқинлашганида, яъни XIV аср бўсағасида Низомий “Хамса”сига жавоб ёзишга бел боғлади ва 1302 йилга бориб (4 йил ичида) ўзининг жавоб-татаббусини тўлиқ ёзиб тугаллади.

Алишер Навоий “мажоз тариқи” ҳақида ёзар экан, Низомий Ганжавий номини тилга олишга журъат этмайди, бунинг сабаби улугъ шайхнинг тафаккур олами ҳар қандай қолипларга сиғмаслигини дилдан ҳис қилганидан бўлса керак.

Аммо Амир Хусрав Дехлавий исми сўзсиз “ҳақиқат асрорига мажоз тариқин махлут қилганлар” қаторида шайх Саъдийдан кейинги фахрли ўринни эгаллаган. Бу бежиз эмас, албатта. “Ҳинд сеҳргари” (соҳири ҳинд) нинг ўзига мурожаат этайлик:

Фидойи ишқ шав, гар худ мажозист,
Ки давлатро дар-у пўшида розист,
Ҳақиқат дар мажоз инак падида аст,
Ки фатҳи он хазина 3-ин калидаст.⁴⁰

(Ўзингни ишққа бахш эт, агар у мажозий бўлса ҳам,
Чунки унда саодат сирлари яшириндир.
Ҳақиқат мажозда шундай ўзини намоён этадики,
Ул хазинани қўлга киритмоқ имкони ушбу калит орқали бўлади.)

Шоир мажозий ишққа шундай таъриф бериш билан ҳам чекланмайди, у ўз давридаги баъзи “ишқи ҳақиқий”дан лоф урувчиларни фош этишни ҳам лозим топади:

Ту к-аз “ишқи ҳақиқий” лофий, эй дўст,
Хароши сўзане бенмой дар пус,т,
Ту к-аз бонги саге аз дин шави фард,
Надори шарм аз-ин имони бедард.⁴¹

(Эй, сен “ишқи ҳақиқий” дан лоф урувчи дўст,
Баданингга бир игна қадалишини тасаввур қилиб кўр.
Ногаҳон ит “вов” деса чўчиб диндан чиқиб кетасану,
Яна бундай “дардсиз имон”ингни кўз-кўз қилгани уялмайсанми?)

Бундай мулоҳазалар туғилиши учун Фаридиддин Аттор, Жалолиддин Румийларнинг юксак ирфоний шеърояти, Ибн ал-Арабийнинг мукаммал ирфоний фалсафаси яратилиб, ўзлаштирилиб бўлинган, Абдуҳолик Ғиждувоний издошлари учун Мансур Халлож ва Боязид Бистомийларнинг тасаввуфдаги охириги мақоми биринчи мақомга, охириги қадами биринчи қадамга айланган бўлиши керак эди. Низомий даври учун эса “ишқи ҳақиқий” ва “ишқи мажозий”ни бир-биридан фарқ қилишга ҳали жуда эрта эди. Шу сабабли улуғ шайх меросида биз бундай тазодни учратмадик. Низомийни шоирларнинг ҳеч бир гуруҳига қўшмаслиги ҳам шу жиҳатдан Алишер Навоийнинг назарий хулосаларда ниҳоятда илмий эҳтиёткорлигига ишорадир. Биз эса “марксистик” таълим олганимизданми, анча ўзбошимча бўлиб қолганмиз. Ҳар ҳолда бу мулоҳазалар дастлабки йўналиш олиш ва тарҳ (лойиҳа) даражасида бўлиб, кейинги муфассал ва жиддий тадқиқотлар масалага аниқлик киритади, деб умид қиламиз.

Амир Хусрав Дехлавий “Хамса”си онгли равишда мажозий ишқни қуйлашга бағишланган. Ажабланарли жойи шундаки, Низомий Ганжавий дostonларининг бизгача етиб келган энг қадимги қўлёзмалари XIV аср ўрталарига мансубдир. Амир Хусрав “Хамса”сининг сақланиб қолган энг биринчи қўлёзмаси вафотидан 30 йил кейин кўчирилган (баъзиларини Ҳофиз Шерозий кўчирган деб тахмин қилинади). Низомий Ганжавий “Хамса”сининг ҳозир илмий истеъмолда мавжуд тўлиқ нусхалари эса бундан ҳам кейинроқ, 1362-1365 йилларда

⁴⁰ Амир Хусрав Дехлави. Ширин и Хусрав. М.-«Наука»-1979, с. 40

⁴¹ Ўша китоб, с. 40

кўчирилгандир. Улардан кўра қадимийроқ, айниқса, XII-XIII аср нусхалари ҳануз топилган эмас. Шу асосда Низомий “Хамса” сининг кенг урф бўлиши унинг салафи Амир Хусрав Деҳлавий фаолияти билан боғлиқ эмасмикан, деган фарз пайдо бўлади. Чунки Низомийнинг фикрий дунёси жуда мураккаб, уни англаб етиш осон эмас, Деҳлавий “Хамса”си эса, маълум маънода, Низомий бадиий олами учун ҳам қалит бўла олади. Аниқроқ қилиб айтсак, Низомий маънавиятини тушуниш учун XII асрдан кўра XIV асрда мувофиқроқ фикрий муҳит ҳосил бўлган эди, дейиш мумкин. Амир Хусрав “Хамса”дан сўнг ёзилган тарихий ишқий достони “Дувалроний ва Хизрхон” қаҳрамонларининг муҳаббати ҳам мажозий эканлигини алоҳида таъкидлаб кўрсатади:

Чу ишқ андар мажозаш жилвагоҳ дод
Мажозаш бар пули таҳқиқ раҳ дод.⁴²

(Ишқ ўз мажозида намоён бўлгани сабабли,
Бу мажоз Ҳақиқатни англаб етиш учун кўприк бўлди.)

Амир Хусрав “Хамса” ғояларининг кенг ёйилиши учун улуғ хизмат қилди. Ундан кейин “хамсанавислик” ва кенг маънода “мажозий ишқ”ни қуйлашга бағишланган достончилик анъанаси минтақа миқёсида кўлам касб этди. Навоий эслаган Хожуи Кирмоний ва Салмон Соважий, Котибий ва Шоҳий Сабзаворийлар ушбу достончилик анъанасига мансуб шоирлардир. Ҳофиз Шерозий ва Носир Бухорий ғазалларининг мажозий ишқ тавсифига оидлиги яна махсус тадқиқотларни талаб этади.

“Мажоз” ва “ҳақиқат” нисбатлари туркий адабиёт доирасида кейинги асрларда Фузулийдан то Нодири шериятигача қўлланилиб келганлиги маълум.

Аммо бу масалага айрича аҳамият берган ва минтақа эмас, жаҳон миқёсида дунёни янгича идрок этиш анъанасига ҳам назарий, ҳам амалий (яъни бадиий ижодда) асос солган буюк зот - Алишер Навоий бўлди. Навоийнинг Амир Хусрав Деҳлавий ижодига ихлоси ҳам Амир Хусравнинг “мажозий ишқ”қа бўлган муносабатига боғлиқ, деб ўйлаймиз. Чунки Низомий асос солган “Хамса” анъанасининг алоҳида янгича йўналиш, бадиий идрок ва инъикоснинг махсус йўли эканлигини англаб етиб, ушбу йўналишга эл эътиборини тортган Амир Хусрав эди.

Навоий ижодий тақомили иккинчи босқичининг таянч устуни - шоирнинг шоҳ асари “Хамса” десак янглишмаймиз. 888 (1483) йилдан Алишер Навоий ўзининг энг буюк асари “Хамса” туркумини ёзишга киришади ва уни 890 (1485) йилда тугаллайди. Беш достонни ўз ичига олган бу улкан бадиий қомус 50 минг мисрадан ошиқ бўлиб, Навоийнинг барча шеърий меросининг деярли ярмини ташкил қилади. Аммо гап ҳажмда эмас. “Хамса” Алишер Навоий ижодининг қалбидир. Буюк бобоколониимиз ўзи тузган биринчи девони “Бадойиъ ул-бидоя” биланок туркий тилдаги шеъриятни араб ва форс мумтоз адабиётининг энг пешқадам намуналари даражасига олиб чиққан эди. Аммо бу ишлар барчаси “Хамса”нинг дебочаси эди, холос. Агар туркий “Хамса” ёзилмаса, нафақат бизнинг, туркий халқларнинг адабиёти, маънавияти, балки бутун ислом минтақа маънавияти бугунги яхлитлиги, бугунги тугаллигига эга бўлмас эди, деб бемалол айтиш мумкин. Алишер Навоийдек аслий ошиқнинг дунёга келиши, унга берилган улуғ истеъдоднинг моҳияти “Хамса” учундир, бу буюк ижодкор меросининг аввали ҳам, охири ҳам “Хамса” туфайлидир.

Ислом маънавияти намоёндалари ўз ижодларида салафларини инкор этиш, илгари батамом кўрилмаган янгилик яратишга интилиш эмас, балки устозлар яратган маънавий бойликни янада такомиллаштириш, унга янги жило бериш, улар излаган яхлит ва буюк Ҳақиқатнинг янги ва тоза қирраларини кашф этиш, мазмуний бойитиш йўлидан борганлар. Бу том маъноси билан муқаддас анъана бўлиб, исломнинг илоҳий китоби “Қуръони карим”дан сарчашма олади. Дехлавий “Ҳамса”си Низомийга ажойиб шарҳ ва ундаги мазмунларнинг янги талқини сифатида ўзининг ҳам, салафининг ҳам шуҳратини оламга ёйди. Кейинги XIV-XV асрлар минтақа маънавияти “Ҳамса” анъанаси таъсирида ривож олди, шоирнинг салоҳияти ва иқтидори ҳеч бўлмаганда “Ҳамса”нинг бир дostonига муносиб жавоб ёза билиш билан ўлчанадиган бўлди. Бу жаҳон маънавияти тарихида бетакрор ҳодисадир. Туркий адабиётда Қутб ва Ҳайдар Хоразмийлар бошлаб берган “ҳамсачилик” анъанаси ўзининг камолини Алишер Навоий ижодида кутаётган эди ва бу қутлуғ интизорлик бениҳоя эзгу самара берди. Низомий, Амир Хусрав, Алишер Навоий руҳиятлари “Ҳамса”нинг маънавият майдонида бирлашиб, ягона иқлим, ягона моҳият касб этдилар. Ушбу ягона моҳият бутун ислом минтақа маънавиятининг энг буюк чўққисидир. Низомий ва Амир Хусравсиз Навоийни тасаввур этиб бўлмаганидек, Алишер Навоий ижодий меросисиз Низомий ва Амир Хусрав бадиий оламини ҳам бутун кўлами билан идрок этиб бўлмайди. Шоир ўзи дostonларини “зоҳир юзидан афсона” деган эди. Афсус, якин кунларгача мактабларимизда XX аср авлодига “Ҳамса” дostonлари ушбу “афсона” даражасида, юзаки талқин этилиб, тушунтириб келинди. Мустақилликнинг дастлабки йилларида бу эски ёндошувдан қоникмаган баъзи ёш тадқиқотчиларимиз Навоийнинг исломий шоир эканлигини, унинг асарларидаги тасаввуф ирфони изларини янгидан “кашф” эта бошладилар. Ваҳоланки, барча жиддий навоийшунослар бу “янгилик”ларни аввал бошданок яхши билишган, тўлиқ идрок этишган, фақат “замона зўрлиги” туфайли, коммунистик мафкура тазйиқидан навоийшуносликни ҳимоялаш мақсадлари билан баъзи жиҳатларини пардалаб ўтишга, ишоралар билан чекланишга мажбур бўлишган эди. Бугунги мустақиллик, ҳурлик замонида энди маънавиятимизнинг асл моҳияти ҳақида очиқ-ойдин гапириш, фикр юритиш имконияти мавжуд экан, муаммолар моҳиятига чуқурроқ кириб бориш, теран таҳлилга ўзимизни ҳам, ёш авлодни ҳам ўргатиб бориш айна фарзидир. Алишер Навоийнинг “Ҳамса” дostonлари ҳар бири алоҳида неча-неча тадқиқотлар мавзуи бўлиб келди, яна бу иш давом этади. Чунки уларнинг мазмун қабатлари бениҳоядир. Бу дostonлар шаклан қандай мукамал бўлса, мазмунан ундан ҳам уйғун, қоинот сингари муназзам ва ҳад-худудсиздир.

Ислом ақидаларига кўра бир кеча-кундузда ўқиладиган беш вақт намоз “ал-Ҳамсату” дейилади, динимизнинг беш устуни (рукни) ҳам - тавҳид (имон), намоз, рўза, закот, ҳаж - ўзига хос “ҳамса” (бешлик)ни ташкил этади. Демак, Низомий дostonларининг “Ҳамса” туркуми сифатида талқин этилиши, унга Амир Хусрав ва Навоий жавоблари бежиз эмас. Алишер Навоий “Садди Искандарий” дostonининг муқаддима қисмида бу масалага махсус тўхталиб, “Ҳамса”нинг ҳар бир дostonи ёзилишини куннинг маълум вақтларида ўқиладиган саҳар (фажр), пешин (зуҳр), аср, шом ва хуфтон намозлари билан қиёс этади ҳамда “Ҳамса”ни буюк тоғ чўққисига кўтарилиш мобайнида беш ўринда тўхтаб, нафасни ростлаш учун бино этилган беш оромгоҳга ўхшатади.⁴³ Бу оромгоҳларни яратиш учун шоир “Билик тахти узра чиқиб ўлтурмаги”, “Хаёл элчисини” ҳар тарафга чоптириши, “жон мулкидан” “маоний сипоҳини” (маънолар лашкарини) гуруҳ-гуруҳ (фавж-фавж) етказиб бериб туриши, маъно лашкарлари жам бўлгач,

инсонлар дилини забт этишга киришмоғи, яъни маънавият оламида жаҳонгирлик санъатини намойиш қилмоғи лозим эди. “Хамса” дostonлари ижтимоий ҳаётни, турли тоифаларнинг ҳаётдаги ўрни ва вазифаларини уларнинг бутун ички дунёси ва руҳияти билан боғлиқ ҳолда тадқиқ этади, шу билан бирга ундаги барча ботиний ришталар Тавҳид эътиқодига бориб уланади.

“Хамса”нинг бадиий олами, маълум мақсадга - инсон маънавий камолотини таъминлаш мақсадига йўналтирилган бўлиб, бу йўлда ислом маънавиятининг **Сунна** (исломий ибодатлар, ислом ахлоқи), **Маърифатчилик** (мантиқий тафаккурга таяниш, исломгача яралган меросни ўзлаштириш), **Тасаввуф ирфони** (тариқат мақом ва ҳоллари, пир иршоди, риёзат билан Ҳақ васлига интилиш, шу йўл билан маънавий покланиш) каби турли босқичларини босиб ўтиб эришилган даражадан кейинги, **янги босқич**ни англатар эди. Бу босқич ибрат, илм, ирфон йўналишларидан фарқ қилувчи янги йўналиш - **бадиий тафаккур йўналиши** доирасида бўлиб, Алишер Навоий ижодий такомиленинг учинчи даврида ниҳоят унга алоҳида ном берилди.

“Хамса” туркуми алоҳида бир олам. Унинг ҳар бир боби ниҳоятда бой мазмун ва моҳиятларни ичига яширган тилсимдир. Айтишларича, меърож тунида Муҳаммад алайҳиссалом арши аъло остида кулфлоғлик бир хона кўриб Жаброилдан: “Бу қандай макон?” деб сўрабдилар. Жавоб бўлибдики: “Эй, расулуллоҳ, бу макон теран маънолар хазинасидир ва сенинг умматларинг ичидаги шоирлар тили ушбу хазинанинг калити турур”. Ушбу ривоятдан келиб чиқиб, Низомий ўзининг биринчи дostonини “Махзан ул-асрор”, яъни (илоҳий) сирлар хазинаси, деб атаган эди. Навоий “Хамса”сининг биринчи дostonи “Ҳайрат ул-аброр”:

Бисмиллоҳир раҳмонир раҳим,
Риштага чекти неча дурри ятим ⁴⁴ -

деб бошланади. Низомий ушбу сатрларнинг биринчиси билан “Махзан ул-асрор” ни бошлаб, иккинчи сатрда:

Ҳаст калиди дари ганжи ҳаким

(Ҳикматлар эгаси хазинаси эшигининг калитидир) деган эди. Навоий аввало ушбу сатрни шарҳлаш учун алоҳида бир боб бағишлайди ва уни ажойиб ибратли тазод - “аҳли қабул” ва “аҳли рад” тушунчаларига нисбатан изоҳлаб беради. Комил инсон тарбияси ушбу илк бобдан бошланади. Инсонни “аҳли қабул” бўлишга даъват этиб, Навоий бобга шундай хулоса ясайди:

Истабон, эй хаста Навоий, наво,
Бўйла сафарга қилур эрсанг ҳаво,
Йўл ёмону яхшисидин ема ғам,
Бисмиллоҳ, дегилу қўйгил қадам. ⁴⁵

“Ҳайратул аброр”нинг биринчи мақолати Имон ҳақида. Унга шундай батафсил сарлавҳа берилган: “Аввалги мақолат имон шарҳидаким, “Ал-имону ан туъмина биллаҳи ва малоикатиҳи ва кутубиҳи ва русулиҳи ва бил-явмил-охири ва бил-қадари хайриҳи ва шарриҳи” демакдан мақсуд бу калимот эмас ва агар аҳли зоҳир муни имон деса, аҳли маъни демас ва улухият дарёсиға шинолиғ ажзин

⁴⁴ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. 7-ж. Т., 1991, с. 11

⁴⁵ Ўша китоб, с. 15

зоҳир қилмоқ, малоика ҳавосида бир неча қанот урмоқ ва кутуб авроқида бир неча ҳарф сурмак ва русул жодасида неча қадам югурмак ва қиёмат қойим бўлурида қиём кўргузмак ва қадар бобида алоқадри ҳол тараннум тузмак.”⁴⁶ Ушбу сарлавҳани шарҳлашнинг ўзи неча саҳифа бўлиши мумкин, чунки унда зоҳирӣ имон билан ботинӣ имон, “зоҳир аҳли” (ташқи тақлид билан чекланувчи инсонлар) нинг имон ҳақидаги тасаввури билан “аҳли маъни” (Борлиқ моҳиятини идрок этишга интилувчи, ўзлигини англаган инсонлар) имонни қандай тушуниши орасидаги фарқ бадий изохланмоқда. Мақолатда тирик (жонли, “ҳайвон”) бўлса-ю, гапиришни билса (“нотик “ бўлса) демак, инсон деб ўйлаш ниҳоятда хато эканлигидан суҳбат бошланади:

Сен доғи инсон муни қилсанг гумон,
Билки ҳамон сен-сену ҳайвон ҳамон.
Муники инсон мутафовут эрур,
Тенгри каломи хабар андин берур.
Бас киши жазм айласа инсон ани,
Яхши-ёмон ичра тафовут қани?
Бўлмади бас ноқису комилда фарқ,
Топмагай эл олиму жоҳилда фарқ.⁴⁷

Алишер Навоӣ достони XV аср ижтимоӣ-маънавий ҳаётининг турли қирра ва жиҳатларини бутун ички мураккаблиги ва ўзаро қиёслари билан қамраб ола билган. “Ҳайрат ул-аброр”даги муаммолар воқелик сингари мураккабдир. Навоӣнинг масалаларга ёндошуви ҳатто устози ва замондоши Абдурахмон Жомӣ қарашларидан ҳам маълум даражада фарқ қилади. Маълумки, Жомӣ ўз бадий ижодида динӣ ақидалар ва тасаввуф қоидалари таърифига атрофлича ўрин ажратган. Унинг “Ҳафт авранг” (“Етти тахт”) туркумидаги “Тухфат ул-аҳрор” ва “Субҳат ул- аброр” дostonларида намоз, рўза, закот, ҳаж, узлат, тавба, зуҳд, фақр, ҳавфу рижа, таваккул каби турли ислomий ва ирфонӣ тушунчалар шарҳига алоҳида боблар бағишланган. Навоӣ ҳам биринчи дostonининг асосий қисмини имон ва ислom шарҳидаги мақолатлар билан бошлайди. Аммо унинг бу борадаги мулоҳазалари анъанавӣ қарашлардан фарқ қилади.

Намуна сифатида Ислom ҳақидаги боб охирига берилган ҳикоят мазмуни билан танишайлик. Унда машҳур суфӣ шайхӣ “Иброҳим Адҳамнинг Каъбага намоз била борғони ва Робия Адавияга Каъбанинг ниёз била келғони” ривоят этилади. Зоҳидликни ихтиёр этган шайх ҳар қадамида икки ракаъат намоз ўқиб, 14 йил риёзат чекиб, Макка шаҳрига етиб келиб қараса, Каъба ўз ўрнида йўқ. Шайхнинг “Эй, Аллоҳ,” деб ҳайрат билан қилган нидосига ғойибдан Каъба Робия Адавияни тавоф қилиш учун кетганлиги ҳақида жавоб бўлади.⁴⁸ Робия эса тасаввуфда ишқ йўлини танлаган суфӣ аёл эди. Навоӣ ислom ва тасаввуфда зуҳд мақомидан ишқ мартабасини шу даража юксак қўйган. “Хамса” дostonларининг ҳар бир боби шу каби инсоннинг руҳӣ, маънавий, ахлоқӣ дунёси, инсонлар аро ижтимоӣ мунособатлар хусусида ўта муҳим, ўта долзарб, ўта мураккаб муаммолар хусусида баҳс этади. Уларда энг воқеъ ҳаёт тасвири юксак мажозӣ ишоралар билан ажойиб бир уйғунликда келади. “Хамса”нинг барча дostonларида шу бадий қудрат ҳар бир тимсол, ҳар бир қиёфа ва ҳодисанинг ич-ичидан уфуриб туради.

Иккинчи дoston “Фарҳод ва Ширин”ни олайлик. Низомӣ ва Дехлавӣ тарихӣ шахс Хусрав Парвиз атрофида суҳбат юритган бўлсалар, Навоӣ

⁴⁶ Ўша китоб, с. 100

⁴⁷ Ўша китоб, с. 100-101

⁴⁸ Ўша китоб, с. 118-120

афсонавий ошиқ шахзода Фарҳодни достонига бош тимсол қилиб танлади. Низомий шахзода ва шоҳ тимсолида оддий инсонни тасаввур қилиб, унинг танतिकлиги, айбу қусурлари самимий ишқи туфайли аста-секин барҳам топиб, оқила Ширин таъсирида Хусравнинг камолот ва фозиллик касб эта борганлигини ибрат қилиб кўрсатишни ният этган бўлса, Деҳлавий ижтимоий мавқе ва муҳитнинг шахс маънавий қиёфаси ва хатти -ҳаракатига таъсирини очиб берди. Навоий, салафлари тажрибасидан тегишли хулосалар чиқариб, шоҳ Хусравни буткул салбий тимсол сифатида талқин этди ва олдинги достонларда идеал ошиқ, аммо иккинчи даражали қаҳрамон мавқеида турган Фарҳодга асосий диққатни қаратди. Ушбу ўзгаришнинг бош сабаби, Чин шахзодасининг маънавиятидаги етакчи фазилат - унинг ўзлиги (шахзодалиги ва отаси Хоқон мулкига ворислиги)дан буткул воз кечиб, пок ошиқлик ва элга наф етказиш йўлини тутганлиги (тошкесар ва наққошлик хунарини касб қилиб олганлиги) бўлди. Чунки фақат шундай тимсол Навоий ғояларини мукаммал ифодалай олиши мумкин эди.

Достон қаҳрамони Шириннинг ҳуснига мафтун бўлган Чин шахзодаси эканлигини мактаб дарсликларидан яхши биламиз. Аммо зоҳирӣ (ташқи) афсона билан чекланмаслик кераклигини шоир ўзи алоҳида уқдирган. Навоий инсоннинг, миллатнинг, башариятнинг маънавий камолоти ҳақида қайғуради. Шахзоданинг дилда ишқ билан туғилиши, унинг Хоқон мулкини қабул қилиб олишдан илгари сирли сандиқ ва ундаги кўзгу тилсимини ечиш қасдида Юнон сафарига йўл олиши, бу йўлда аввал аждаҳони, сўнг Ахриманни, охири темир танли камон отувчини енгиб, донишманд Сукрот билан учрашувга муваффақ бўлиши - бу афсонавий тасвирлар ортида башариятнинг, инсоннинг, айниқса, туркий элатнинг, ўз моҳиятини англаб етиш йўлидаги камолот босқичларини бир-бир босиб ўтиши бадий-мажозий тасвир этилган эмасми?

Сукротнинг Фарҳодга пурмаъно насиҳатлари ушбу ботиний ишораларга калит бўла олмайдими? Асли сирли кўзгуда Фарҳод Ширинни эмас, аввало ўз тақдирини кўради. Аждаҳо ибтидоий жамоа кишисининг асотир (мифологик) тафаккурида жоҳиллик ва ёввойиликни, Ахриман Авесто маънавиятида зулмат, ёлгончи кучлар тимсолини, камон отувчи темир одам эса қабилалар аро, элатлар аро аёвсиз нифоклар даври - худбин ва бешафқат талончиларининг мажозий қиёфасини эслатмайдими? Аждодларимиз ўз руҳиятларидаги шундай каттол ёвларни енгиб, Сукрот қиёфасидаги исломгача башарият эришган илм ва ҳикматни эгаллаб, IX-XV аср ислом маънавиятига етиб келмадиларми? “Хамса” достонларида бунингдек ботиний маъно қабатлари ихлос билан, салафлар ижодига қиёс билан изланса, чексиз топилади.

“Лайли ва Мажнун” афсонаси форс ва туркий тилларда ўнлаб достонларга мавзу бўлган. Аммо уларнинг ҳар бири ўзига хос, бетакрор маъно қатламларини ифшо этади. Бу достоннинг энг асосий хислати - Мажнун ҳам, Лайли ҳам тенг ошиқ, тенг маъшук. Бу достон икки ошиқ Инсоннинг ҳақиқий ишқни англаб етмаганлар орасидаги фожеъ ҳолати тасвирига бағишланган дейиш мумкин. Аммо бу энг умумий таърифдир, ҳар бир достон талқини эса ўзига хос.

“Сабъаи сайёра” Инсоннинг ҳаёт ва хаёл дунёсидаги чексиз адашувларининг мажозий тасвиридан иборат. Бунда яна “аҳли қабул” ва “аҳли рад” орасидаги тазод (зиддият) биринчи ўринга чиқади. Муқбил ва Мудбир, Суҳайл ва Жобир, Жуна ва Жайсур, Маъсуд ва Маллу тимсоллари ушбу икки гуруҳга мансуб бўлиб, ҳаёт синовларидан қандай ўтишига қараб, “аҳли қабул” саодатга, “аҳли рад” эса қилмишларига яраша жазога эришадилар. Ички қиссаларидаги бу тимсоллар асар бош қаҳрамони Баҳромшоҳ учун ҳам ибрат сифатида келтирилади. Аммо ҳукмдор ўз хирсу ҳавасларини жиловлаб ола

билмаганлиги, бегуноҳ жонзотлар қонини аёвсиз тўкканлиги касофатидан ўзи ҳам ер ютиб ҳалок бўлади.

Буюк жаҳонгир тақдири ҳақидаги охириги “Садди Искандарий” (Искандар девори) достони шаклан маълум даражада “Хамса” нинг биринчи достонини эслатади. Унда ҳам ҳар бобда турли ижтимоий-ахлоқий мавзудаги фалсафий мулоҳазалар, ибратли кичик ҳикоят ва ҳикмат-хулоса берилади. Шундан сўнггина Искандар ҳаётидан бир воқеа ҳикоя қилинади. Искандар тимсоли яқингача ҳам Е.Э. Бертельс талқинига биноан одил шоҳ тимсоли деб қабул қилиб келинди. Фақат Азиз Қаюмов 1975 йилда нашр этилган ушбу мавзудаги махсус рисоласида асли Навоий қаҳрамони мураккаб тимсол эканини, достонда Искандар қиёфаси тадрижий ўзгаришда очиб берилганини илмий исбот этди.⁴⁹ Юнон шахзодаси аввал шоҳликка ўзини ноқобил деб билган журъатсиз ва камтар ўсмир бўлса, ҳаёт ва фотиҳлик сиёсати тақозоси билан аста-секин ўзбилармон ва шафқатсиз истилочига айланиб боради ва фақат ўлими яқинлашганини сезгач, жоҳ ва кибр йўлидаги бутун уринишлари сароб эканлигини англаб етиб, кўзи очилади.

“Хамса”да мажозий ишқ тасвирланади, инсоннинг инсонга муносабатидан, яъни ахлоқий муносабатларидан бошлаб, ҳукмдорнинг фуқароларга ва, умуман, ҳукмдорликка, тож-тахтга муносабати, ўз навбатида тож-тахтнинг, ҳукмдорлик мавқеининг инсонга таъсири, яъни инсонлар ҳаётига оид ижтимоий, ахлоқий муносабатлар мажмуи Тавҳид эътиқоди нуқтаи назаридан кўриб чиқилади.

“Хамсанавислик” анъанаси ислом минтақа маънавияти такомилнинг бадиий тафаккурдаги ўзига хос маҳсули бўлиб, шунга яраша муносабатни талаб қилади. Бу анъана тадқиқотчидан ҳам, оддий китобхондан ҳам ҳар бир достоннинг шакл ва мазмунига алоҳида эътибор талаб қилади, чунки бир мавзуда ёзилган ўнлаб достонлар диққат билан ўқилса, асло бир-бирини такрор этмагани, балки ўзаро ижодий баҳсда ёзилгани маълум бўлади. Шу сабабдан ҳар бир достонни ўқиганда ҳам унинг ушбу мавзу силсиласидаги ўрнига, ҳам ҳар бир шоир ижодий меросидаги мавқеига аҳамият қаратиш лозим. Шундагина унинг тамомила ўзига хослиги ва мазмун қамровини англаб етиш мумкин.

4-фасл. Навоий ва Аттор. “Лисон ут-тайр” маънавияти.

Ислом минтақа адабиётининг бу мураккаб хислати, унинг, масалан, Янги давр ғарб адабиётидан фарқи XX асрнинг 30-йилларидаёқ Е.Э. Бертельс томонидан Навоий ва Аттор, Низомий ва Деҳлавий ижодини қиёсий ўрганиш асосида илмий исботланган эди. “Хамса” дунёсида ижтимоий ҳаёт маънавиятдан ажралмас, бир бутундир. Аммо **“мажоз тариқи”**нинг ислом даври маънавияти тараққиётида янги алоҳида бир босқич, энг олий ва якуний босқич бўлиши учун очиқ-ойдин назарий якун лозим эди. Ушбу вазифани ҳам Алишер Навоий мукаммал адо этди. Бу юмуш шоир ижодий такомилнинг учинчи босқичида бажарилди. Алишер Навоийнинг ҳаёт йўли ва ижоди ўзаро чамбарчас боғлиқдир. Бу масалада, айникса, шоир ва ҳукмдор, яъни Навоий ва Султон Ҳусайн Бойқаро муносабатлари диққатга сазовор. Даврнинг бу икки улуғ шахси орасида дўстлик Алишер ва шахзода Ҳусайннинг гўдак ёшларидан бошланган бўлиб, умрлари охирига қадар давом этди. Алишернинг дўстларга садокати (“Жамолида вафо туғроси пайдо”) ҳар қандай таъриф ва тасаввурдан ортиқроқ ва бу ҳам унинг Борлиққа муносабати ва эътиқоди билан белгиланади. Бу чин инсон нафақат дўстлари, яқинларига, балки барча инсониятга, ҳатто бутун атроф-воқеликка садокат сақлар эдики, унинг эътиқодида бирор жонзотга, ҳатто буюмга хиёнат Аллоҳга хиёнат даражасида эди.

Султон Ҳусайн ҳақиқий дарвеш-шоҳ эди, маърифатли шоир эди. У ҳам дўстига хиёнат қилган эмас, кўнглида ғараз сақлаган эмас. Аммо ҳукмдорлик қоидалари баъзан аёвсиздир, Ҳусайн эса инсон.

Ҳижрий 892 (милодий 1487) йили қишда Навоий Астробод ҳокими этиб тайинланди. Бу шаҳар “дорулфатҳ” (Султон Ҳусайн илк ғалаба қозонган шаҳар) деб улуғланар ва кўпинча валиаҳд шахзода ҳукмида бўлар эди. Бошқа бек ва амирлар учун шарафли ҳисобланиши жойиз бўлган мартаба Амир Алишернинг нозик табиати учун муайян даражада озорли бўлди. Аммо шоҳ ҳукми вожиб, Амири Кабир ўлканинг хассос бир ҳудудини муҳофаза ва обод қилиш ниятида жўнаб кетди. Астрободда Навоийнинг икки йил чамаси ҳокимлиги бу шаҳар аҳли учун саодатли, Бойқаро салтанати учун хайрли бўлди. Ўша тарафдан хавф солган муҳолифлар Алишер ҳурматида хайрихоҳлик муносабатлари ўрнатдилар. Аммо шоир учун ўзи ўрганган муҳитдан ёвуқлик, дўстлар васлига интизорлик дил ранжи эди.

Султон Ҳусайн Шохруҳ мирзо замонидан вазирлар хонадонига мансуб бўлган Мажиддин Муҳаммадни ўзига яна яқинлаштиргани ҳам дўст рашкига сабаб бўларди. Амири Кабирнинг Мажиддин, Низомулмулк, Хожа Афзал ва бошқа аёнлар, Музаффар Барлос каби нуфузли беклар билан ўзаро муносабатларини холис ва дақиқ ўрганиш икки дўст - шоҳ ва шоир муносабатларидаги мураккаб эврилишларни теранроқ англаб етишга яқиндан ёрдам берса керак. Ҳануз даврнинг муҳим ёдгорликлари - Хондамир ва Мирхонд асарлари на ўзбек тилида, на асл ҳолида босилиб чиққан эмас. Қизиқувчилар фақат Иззат Султон каби баъзи навоийшунослар келтирган парчалар, баъзи тўпламлардаги иқтибослар билан қаноатланишларига тўғри келади.

Бу орада бирин-кетин Навоийнинг энг яқин устоз ва мусоҳиблари ҳаётдан кўз юма бошладилар. 1488 йили Сайид Ҳасан Ардашер, 1492 йили Абдурахмон Жомий, 1493 йили Паҳлавон Муҳаммад вафот этди. Навоий анча ёлғизланиб қолди. Устозлар хотирасига бағишлаб “Ҳолоти Сайид Ҳасан Ардашер”, “Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад”, “Ҳамсатул мутаҳаййирин” (Жомий ҳақида) асарларини ёзиб тугаллади. Бу асарларда ўша давр воқеалигига оид жуда қимматли маълумотлар билан бирга Навоий яратган янги бадиий оламнинг назарий асосларига оид кўп далил ва мулоҳазалар ҳам баён этилган.

Бундай мулоҳазалар адибнинг 80-йиллар охири 90-йиллар бошларида тасниф этилган “Мажолисун нафоис” (“Нафис мажлислар”), “Насоимул маҳабба мин шамойим ул-футувва” (“Футувва бўйларини эслатувчи муҳаббат шабодалари”) каби насрий рисоаларида ҳам ўз ифодасини топган. Ундан ташқари шоир умри интиҳосида ёзилган форс тилидаги фалсафий қасидалари (“Ситтайи зарурия”, “Фусули арбаъ”) ҳам шоир дунёкарашини равшан англаб етишга ёрдам беради.

Заҳириддин Муҳаммад Бобир ҳақиқатни очик баён этишда ўзини ҳам, бошқаларни ҳам аяган эмас. У Султон Ҳусайн Бойқаро ҳукмдорлигини барча ижобий ва салбий жиҳатлари билан тавсифлаб берди. Султоннинг мард ва шижоатли киши бўлганини, таъби назми борлигини қайд этиш билан бирга, айниқса, подшоҳлигининг кейинги йилларида айш-ишрат ва ичкиликка қаттиқ берилиб кетганини ҳам кўрсатиб ўтади. Умуман, Султон Ҳусайн Бойқародек нозиктаъб одам нега майхўрликка бунча берилиб кетди? Инсон бекорга ўзини ичкиликка урмайди. Биз султон қалбидаги мураккаб руҳий кечинмаларни ҳозир тўлиқ тасаввур қила олмаймиз, аммо темурийлар салтанатининг XV аср охиридан бошланган таназзули биргина ушбу хонадоннинг ёзмиши эмас, балки Ўрта асрлар давлат бошқариш усуллариининг минтақа халқлари маънавий тараққиёт даражасидан анча-мунча орқада қола бошлаганидан нишона эканини эътироф этишга эҳтиёж сезилади.

Султон Ҳусайн ва ўғли Бадиуззамон орасидаги ихтилофлар ахийри бориб фожиа билан якунланди. 1497 йили Астробод ҳокимлиги жанжали ичида Мўъмин Мирзо (Бадиуззамоннинг ўғли, Навоий тарбиясини олган 14 ёшли ўспирин, шоир йигитча) аввал Ихтиёриддин қалъасида маҳбусликда сақланиб, кейин шоҳ бобосининг мастлик билан қўл қўйган фармони асосида қатл этилади. Салтанат келажаги учун ёмон фол даракчиси бўлган бу мудҳиш ҳодиса кекса Алишер Навоийни қаттиқ изтиробга солади. Бу ҳодиса асосида чиқарилган аччиқ хулосалар шоирнинг “васиятнома”си ўрнида ҳисобланган охириги уч асари мазмунига ҳам жиддий таъсир кўрсатди.

1498 йилда “Лисон ут-тайр”, 1499 йилда “Муҳокамат ул-луғатайн”, 1500 йили “Маҳбуб ул-қулуб” асарлари ёзилди. Бу уч асар буюк шоир ва мутафаккир ижодининг энг авж нуқталари эди. Адиб “Муҳокамат ул-луғатайн”да ўзининг бутун ижодий йўлини сарҳисоб қилади, туркий тилдаги шеърининг қудратини таъкидлайди. Унда, жумладан, қуйидаги маълумот бор: “Чун “Лисонут тайр” илҳоми била тараннум тузупмен, қуш тили ишорати била **ҳақиқат асрорини мажоз суратида** кўргузупмен”.⁵⁰ Алишер Навоий гўдаклик чоғларидан тасаввуф шеърининг устои Фаридиддин Аттор (1148-1229) яратган “Мантиқ ут-тайр” асарига меҳр қўйгани маълум. Умрининг охирида ушбу асарга татаббу-жавоб ёзар экан, Навоий ўзининг шунгача ёзган барча асарларига фалсафий якун ясайди. Аттор асари Борлиқнинг ягона моҳияти ҳақида, Ҳақ асрори ва инсон учун уни англаб етиш имкони қай даражада эканлиги ҳақида эди. Навоий асари ҳам асли шу ҳақда. Навоий устоз ва салафига зид фикр билдирмайди, аммо унинг фикрларини такрорламайди ҳам. Асарда Фоний (Навоий)нинг таржима ҳақидаги сўзлари шарҳ, талқин маъносини билдиради. “Лисон ут-тайр”нинг мутлақо мустақил асар эканлигини 1929 йилдаги “Навоий ва Аттор” рисоласида Е.Э.Бертельс қониқарли тарзда исбот этиб берган эди. Ўша рисолада зукко рус шарқшуноси Атторни тасаввуф шеърини вакили сифатида ёдга олиб, “Лисон ут-тайр” муаллифи ҳақида эса “Навои не бўл суфием..., он представлял собой нечто большее” деб қайд этади⁵¹. Навоийнинг дунёни идрок этиш ва бадий акслантириши юзасидан Е.Э. Бертельс баён этган кўп мулоҳазалар қатори бу фикри ҳам кейинги тадқиқотчилар диққатини жалб этмади. Албатта, бунинг ўз сабаблари ҳам мавжуд, аммо ҳозир гап у ҳақда эмас.

Атторнинг бошқа достонларида яхши воқеабандлик мавжуд. Аммо қушлар тилидан ёзилган достонида ирфоний эҳтирос ниҳоятда жўшқиндир. Навоий эса босиқ воқеабанд тасвирга урғу беради, қушлар саргузаштида ва ички ҳикоятларда ҳаётийликни кучайтиради. Бу бежиз эмас. Охириги хулосада Навоий салафига қараганда олға кетади, масала моҳиятини теранроқ ҳис қилади ва бадий тасвирни ҳам шунга муносиб яратади. Симурғ ва қушлар нисбати ҳақида Аттор:

Сурати мурғони олам сар-басар
Сояйи уст, ин бидон, эй беҳабар -

(Оламдаги барча қушлар сурати,
Унинг соясидир, буни билгин, эй беҳабар)

деб тушунтирса, Навоий:

Барча олам қушларининг сурати,
Билгил, онинг сояйи пурҳикмати -⁵²

⁵⁰ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. 16-жилд. Т.-«Фан»-2000, с. 26

⁵¹ Бертельс Е.Э. Избранные труды. Суфизм и суфийская литература. М.-«Наука»-1965, с. 419

⁵² Алишер Навоий. Лисон ут-тайр. Т., 1991, с.83.

деб оддий “соя” ўрнига “ҳикматли соя”ни ишлатади. Агар биз “пурҳикмат” (ички мазмунга бой) сўзи фақат “сурат”га қофия керак бўлгани учун ишлатилган деб шарҳласак, Навоий истеъдодига шак келтирган бўлур эдик.

Аттордан илгари “Қуш рисоласи”ни яратган Ибн Сино, Аҳмад Ғаззолийлар бош тимсолни “Симурғ” эмас, “Анқо” деб номлаган эдилар. Аттор “Симурғ” тимсоли билан жуда чуқур мазмунга ишора қилди. Аммо барибир энг масъул ўринда:

Чун шумо симурғ инжо омадид,
Си дар ин ойна пайдо омадид.
Гар чехел, панжох мурғ ояд боз,
Пардари аз хеш багушоянд боз.⁵³ -

(Сизлар ўттиз қуш бу ерга келганларинг сабабли,
Бу кўзгуда ўттизта кўриндиларинг.
Агар яна қирқта ё элликта қуш келса,
Яна ўзларининг юзларидан пардани кўтардилар) -

деб ўзи топган тимсол қувватини кесиб қўяди. Навоий ундай қилмайди. Навоий 30 қуш (форсча - “си мурғ”) ва Симурғ (жаҳондаги барча қушлар-нинг афсонавий ҳукмдори) ни бир сўз сифатида бир хил жаранглашига қайта-қайта эътиборни жалб қилади. Аммо бу мажозий талқинни яна жўнлаштириб, демак, ўттиз қуш ўзи Симурғ экан, яъни улар ҳукмдорини изламаса ҳам бўлар экан, деб тушуниш шоирни тўғри англаб етишимизга ёрдам бермайди. Навоийнинг тимсоллари ҳам, улар орқали англатмоқчи бўлган бадиий ҳақиқати ҳам бундай жўнлаштиришлардан беҳад юқори туради. Навоийнинг талқинлари тасаввуф адабиётининг ирфонини инкор қилмайди, балки инсон маънавиятини ундан-да юксакроқ босқичга етаклайди. Аттор XII аср охири XIII аср бошларидаги тасаввуф адабиётининг намоёндаси бўлиб, унинг даврида ҳануз Ибн ал-Арабий (1165-1240) фалсафаси яратилмаган эди. Навоий эса Ибн ал-Арабий ирфонини Ироқий талқинида Жомий ёрдами билан чуқур ўзлаштиргач, кейин қушлар тилида дoston ёзишга киришди. Шу сабабли, айтиш мумкинки, Алишер Навоий асари зоҳиран Аттор асарига таянган бўлса, ботинан, мазмун моҳиятига кўра Ироқий қарашларини ривожлантирган.

Олдинги бобдан маълумки, бадиий адабиётнинг бош мавзуси инсон, унинг руҳий кечинмалари бўлиб, улар, асосан, икки йўналишда ўзлигини намоён этади: бири-инсоннинг Ҳаққа, Борлиқнинг моҳиятига нисбати доирасида; иккинчиси- инсоннинг ўзи сингари махлуқларга, яъни ўзга инсонларга, атроф-воқелик, мавжуд жамиятга муносабати йўналишида. “Мажоз тариқи”нинг моҳияти, унинг жаҳон бадиий тафаккур тарихида етишган улуғ мартабаси шундаки – унинг асосчилари юқоридаги икки йўналишнинг ўзаро теран уйғунлигини сеҳрли бир тарзда таъмин эта билдилар.

Навоий Низомий ва Дехлавий каби забардаст устозлари яратган анъаналарни изчиллик билан давом эттириб, “Хамса” дostonларида ўз даври ижтимоий муаммоларининг маънавий моҳиятини чуқур бадиий тадқиқ этган бўлса, «Лисон ут-тайр» дostonида Атторнинг ирфоний мажозларига хиёнат қилмаган ҳолда уларга бир пайтнинг ўзида ижтимоий жило бахш этишга муяссар бўлди. Шу тарзда шоирнинг охириги дostonи ҳам мазмуний теранликда, ҳам

шаклий мукамалликда “мажоз тариқи”нинг энг авж нуқтаси даражасига кўтарилди.

Асарнинг минтақадаги бадий тафаккур тарихи жараёни саҳнида «Мантик ут-тайр» билан батафсил қиёсий таҳлили ва орадаги фарқлар моҳиятини шоирнинг бутун ҳаёти ва ижод йўли билан қиёслаш орқали жуда ажойиб кашфиётларга эришиш мумкинлиги шубҳасиз. Бу йўлдаги дастлабки босқич тадқиқотларга таяниб туриб, ҳозирча ушбу ғоят қисқа мулоҳазаларни баён этиш мумкин:

Биринчидан, тасаввуф анъанасидаги солиқнинг Олий мутлақ зот моҳиятида ўзликдан буткул фориг бўлиши ғояси Навоийда шахс сифатида мутлақ ўзликни йўқотиш, ҳатто жисман маҳв бўлиш маъносида эмас, шахс маънавий камолотининг муайян даражаси сифатида талқин этилади. Иккинчидан, Навоий талқинида Симурғ тимсоли бир пайтнинг ўзида ҳам солиқлар (қушлар) интилган Борлиқнинг Олий моҳияти, ҳам комил инсонлар жамоаси (“си мурғ” - ўттиз қуш) – Форобий тасвиридаги “фозил жамият” орзуси сифатида намоён бўлади. Шу йўл билан Навоий тавҳид ғоясининг Куръон оятларига мувофиқ энг мукамал ва теран мазмунини бадий тимсол қудрати билан очиб бера олди. Инсон Халлоқи олам томонидан ер юзида халифа қилиб яратилган. Унинг масъулияти улуг. Жумладан, ер юзида ижтимоий адолат ўрнатиш масъулияти ҳам ҳар бир инсоннинг зиммасидаги бурч бўлиб, бунинг учун, аввало, у шахс сифатида шаклланиши, яъни маънавий камолот касб этмоғи керак. Шу нуқтаи назардан дostonнинг ижтимоий мазмуни ҳақида қуйидагича тасаввур ҳосил бўлади:

Қушлар - инсонлар, аниқроғи, бутун инсоният. Уларнинг Симурғ сари машаққатли йўли - бахтли ва одилона жамият сари тарихий изланиш жараёни. Йўл бошида бу кўп асрлик орзу «одил шоҳ» излаш тариқасида намоён бўлади. Тарихий жараён давомида инсонлар жамияти олға интилиш билан чиникиб, камолотда юксалиб борадилар, турли маънавий босқичларни босиб ўтадилар. Ва охири бориб «одил шоҳ» орзуси муаммони асосли ҳал қилиб бера олмаслиги равшан бўлиб қолади. Қушлар мардонавор парвозда давом этиб, «иккинчи фано» босқичига етишадилар:

Мунда гар яхши тахайюл айласанг
Ёки иш сиррин тааммул айласанг,
Муттасиф бўлсанг сифотиллоҳ ила,
Жазм этарсен хотири огоҳ ила -
Ким сен-ўқ сен, ҳар не ким мақсуд эрур,
Сендин ўзга йўқ неким мавжуд эрур.
Зотнинг ижмолиға тафсилсен,
Ҳам вужуд ишколиға таъвилсен.
Ўз вужудингни тафаккур айлагил,
Ҳар не истарсен, ўзингдин истагил.⁵⁴

Бунда шоир ҳар бир қушга мурожаат этиб, “агар сен улуг орзу йўлида шахсан ўзинг фидойилик кўрсатмас экансан, ҳаёл ҳаёллигича қолаберади; ҳар неки истар бўлсанг, ўзингдан иста, ўз кучинга, камолинга таян», демоқда.

Бир сўз билан айтганда, «Олий ҳақиқат мазҳари» сифатида олиб қаралаётган комил ижтимоий тартибни вужудга келтириш ҳам инсониятнинг ўз маънавий камоли ва фаоллик қудратига боғлиқдир:

Лек Симурғ истаган ул жамъи тайр,

Ким сулук ичра риёзат бирла сайр -
Айлабон чун ўзни қобил қилдилар,
Ул талабдин васл ҳосил қилдилар.
Сенда ҳам билқувва ул мавжуд эрур.
Феълга келса даво мақсуд эрур.⁵⁵

Демак, шоир фикрича, ҳар бир инсонда Олий ҳақиқат - уйғун ва бахтиёр ижтимоий тузумга етиш учун имкон сифатида барча жиҳатлар берилган, фақат бу имкониятни рўёбга чиқариш учун маънавий баркамоллик ва фидоий фаоллик лозим.

Навоий талқинидаги Симуғ - бутун Инсониятнинг яхлитликда эришуви мумкин бўлган Олий такомил босқичига ҳар бир киши, ҳар бир жамоа ўзича камолот ҳосил қилиб етиша олмайди. Бутун инсоният (жами қушлар) унга биргаликда интилмоғи, бирга-бирга парвоз қилиб, йўл машаққатларини бирга енгиб ўтиб эришмоқлари мумкин. Симуғ - бир қуш эмас, камолотнинг олий босқичи -Тавҳид босқичига кўтарилиб етган ўттиз қуш("си мурғ")нинг бирлиги - маънавий ягоналик ҳосил қила билган уйғун инсонлар жамоаси, яхлит инсоният. Ушбу уйғунликка эришувнинг ягона йўли эса инсонларнинг бир-бирига Ҳақ ризолиги йўлидаги пок ва самимий меҳридир.

Улуғ шоир асарлари замонамизгача омон етиб келди. Аммо улардаги мажозий қобик кўпинча теран ва эзгу фикрларни ўқувчи кўздан яшириб келмоқда. Кўп ўринда улар анъанавий талқин қилинмоқда. Шу сабабли бўлса керак, биз - шоир ижодининг тадқиқотчилари - ҳануз унинг сатрлари қатига яширинган улуғ асрор ва рамзларни кашф этишга етарли журъат ва камолот топа олмай қолмоқдамиз, иккиланмоқдамиз, жўн таҳлиллар билан буюк ҳикматлар устоди олдида ўзимизни хижолатда қолдирмоқдамиз. Навоий нега ўттиз қушни бизнинг замонамизгача етказиб келди? Чунки бу «ўттиз қуш» - бу «Симуғ» инсониятнинг минг йиллик тарихидан бизгача тирик етиб кела олган, бутун инсониятга бўлган юксак меҳрини улкан қалбларига жо эта олган ва шу билан бақога-абадиятга эришган аجدодларимиздир. Улар бугун ҳам тирик. Ва биз билан ҳамнафас, янги тараққиёт уфқларига қараб толиқиш билмай парвоз этиб бормоқдалар, ҳали ҳам бизни олға чорламоқдалар. Бугунги кунда уларнинг кўпгина армонлари қушойиш топа бошлади. Аммо биз - камолот сари интилаётган қушлар - бир нафас йўл машаққатларидан толиқсак, беғамлик, тараддуд ва ё тушкунликка берилсак, Олий ҳақиқат сари интилишдан бир нафас чекинсак, бутун инсониятнинг минг йиллик орзуларига хиёнат қилган бўламиз, боболаримизнинг табаррук умидига шак келтирган бўламиз. Бунга бизнинг ҳаққимиз борми?

Е.Э.Бертельс 1941 йилда “ Навоий дунёқарашига доир” деб номланган мақола ёзиб, унда шоир ижодига Ибн ал-Арабий ва Фахриддин Ироқийлар таъсирини алоҳида таъкид этган⁵⁶ ва бу масалани жиддий ўрганишга чақирган эди. Аммо ҳанузгача на навоийшунослар, на жомийшунослар ушбу муҳим муаммога эътибор бергани йўқ, Жомий асарларининг Душанбеда нашр этилган 8 жилдлик тўпламига “Ашаъот ул-ламаъот” мутлақо киритилмаганлиги ҳам шундан дарак беради.

Навоийнинг охирги асари “Маҳбуб ул-қулуб”ни шоирнинг бутун ижодий меросига ўзи томонидан ёзилган назарий хулоса ва якун, дейиш мумкин. Бу асар мазмуни ниҳоятда бой. Унда XV асрда мавжуд бўлган барча ижтимоий, ахлоқий ва маънавий ҳодисаларнинг ўзаро боғлиқлиги, яхлитлиги ишонарли

⁵⁵ Ўша китоб, с.238

⁵⁶ Бертельс Е.Э. Избранные труды. Навои и Джами. М., 1965, с.447-449

таъкидланган. Ушбу китоб саҳифаларида бадиий тафаккурнинг назарий муаммолари, жумладан, олдинроқ эслаб ўтилган бадиий ижод тариқи масалалари бўйича ҳам олдинги рисола ва шеърӣ асарларда йўл-йўлакай айтиб ўтилган фикрлар умумлаштирилиб, хулосалар чиқарилган. Юқорида қайд этиб ўтилганидек, Санойӣ, Низомий, Саъдий, Амир Хусрав, Ҳофиз асарларида муайян даражада ўз аксини топган ва Алишер Навоий ижодида мукамал даражага етиб, унинг томонидан назарий асосланган мутлақо янги мустақил бадиий тафаккур тарзи “мажоз тариқи” деб ном олди ва унда Ҳақ (Олий ҳақиқат) асрори “мажоз сувратинда” намоён бўлганлиги алоҳида таъкидланди. Бу Борликни ўзига хос идрок этиш тарзи “нақшбандия”нинг “Дил ба ёру даст ба кор” қондасига мувофиқ бўлиб, унда ибрат, илм, ирфон ва амал бир нуктада бирлашар ва янги дунёга кўз очарди. Тавҳид таълимоти ва эътиқодини идрок этишнинг энг юқори босқичи бўлган бу дунёқараш тизими “Ҳамса” ва “Лисон ут-тайр” асарларида, шоир лирикасида бадиий инъикосини топган бўлса, бир қанча рисолаларда муаммонинг назарий жиҳатларига эътибор берилди. Биз юқорида уларни ўз идрокимиз етган қадар шарҳлашга уриндик.

7-боб. Янги даврда миллий маънавиятимиз такомили

1-фасл. Алишер Навоий ижодида янги давр маънавиятига пойдевор қўйилиши. Янги даврнинг маънавий моҳияти.

Маънавият - ўзликни англашдир. Шу нуқтаи назардан қараганда, миллий маънавият тарихи миллатнинг ўзлигини англаш йўлидаги такомил босқичларидан иборат. Аввало инсон уруғ жамоаси, қабила даражасида, сўнг халқ, миллат даражасида ўзлигини англаб етди. Инсоният такомилидаги неча минг йиллар давом этган бу биринчи катта давр миллатимиз учун VI-VII асрларда Буюк турк хоқонлигининг ташкил топиши билан якунланди.

Кейинги давр миллатимизнинг ислом минтақа маданияти доирасида босиб ўтган такомил йўли бўлиб, VIII асрдан XVI аср бошларигача давом этди. Илоҳий китобларда аввал бошданок бутун инсоният, табиат ва коинотнинг яхлитлиги, бирлиги ҳақида хабар берилган бўлса ҳам, “ер юзидаги халифалар” аталмиш инсонлар умумбашарий миқёсда ўзаро бир-бирига нисбатини мукамал англаб етиши учун не-не замонлар керак бўлди.

XIV-XV асрларга келиб тавҳид таълимотини тушуниш энг юксак босқичга кўтарилди. Шу асрда Европа христиан дунёси билан бизнинг минтақа орасида ҳам тарихий-сиёсий, ҳам руҳий-маънавий яқинлашув кузатилади. Сиёсий жиҳатдан бу ҳодиса Амир Темур давлатининг халқаро алоқаларида кўзга ташланса, маънавий жиҳатдан Шарқда Алишер Навоий, Ғарбда Пико делла Мирандола (1463-1494) каби буюк сиймолар ижодида ёрқин намоён бўлди.

Шу жиҳатдан Алишер Навоий ижодий камолотининг учинчи, энг юксак босқичи ҳақида яна бироз тўхташга тўғри келади. 1497 йилда темурийзода ўсмир, 14 ёшли Мўъмин Мирзо хоинона қатл этилди. Бу ҳодиса VIII-XV асрларда минтақа миқёсида эришилган буюк маънавий камолот билан сиёсий ҳаёт соҳасидаги ҳануз сақланиб келаётган хурофий анъаналар орасида борган сари чуқурлашиб бораётган зиддиятнинг ҳалокатли тус ола бошлаганига яна бир жиддий ишора бўлди.

Мастлик ғафлатида ўз севимли набираси қатлига имзо чеккан Султон Ҳусайн дину имон нималигини билмаган жоҳил ва мутақаббир, худбин ва

мустабид шахс эмас, балки Форобий ва Юсуф Хос Ҳожиб тавсиф этган маърифатли ҳукмдор, Навоий орзусидаги дарвеш-шоҳ тимсоли эди.

Бу ғожиа ортидаги теран моҳиятни бутун кўлами билан Алишер Навоий тушуниб етди. Навоийнинг васиятномаси ҳисобланувчи сўнгги уч асари: “Лисон ут тайр” (1498), “Муҳокамат ул -луғатайн” (1499) ва “Маҳбуб ул-қулуб”(1500) ўз мазмун-моҳияти билан, бир жиҳатдан, VIII-XV асрлар ислом минтақа маънавияти такомилга яқун ясага, иккинчи жиҳатдан, ҳам миллатимиз, ҳам умумбашарият маънавий такомилда учинчи - Янги даврни бошлаб беради. Алоҳида жиддий таҳлил талаб қилувчи бу масалани ҳар томонлама ёритишга интилмаган ҳолда бир неча муҳим нуқталарига тўхталиб ўтамиз.

Алишер Навоий бутун ижодида салафлар анъанасига таянди. Аммо ушбу анъаналар чегарасида турган ҳолда уларга ўз ижодида шундай назму тартиб бахш этдики, бунинг натижасида мутлақо янги моҳиятлар кашф этилди. Биринчидан, “Лисон ут-тайр”да “мажоз тариқи” воситасида инсониятнинг яхлитлиги ва буни англаб етиш ҳар бир инсоннинг маънавий камолот сари чексиз интилиши орқали юз бериши мумкин эканлиги яна бир қарра таъкидланди. Шу билан бирга башарият миқёсидаги мукаммал ижтимоий тизим шаклланиши ундаги ҳар бир шахснинг маънавий баркамоллиги билан боғлиқ эканлиги, бу баркамоллик башариятнинг ҳар бир аъзосига (узвиги) нисбатан беғараз ва самимий **меҳр масъулияти** билан ўлчаниши ёрқин тимсолларда очилди. Айниқса, Шайх Санъон қиссасида бу ғоя муҳим ва муайян бир муаммони - ҳар иккиси ҳам “аҳли китоб” бўлмиш ислом ва христиан дунёси кишиларининг ўз ички руҳиятидаги турли хурофотларни енгиб ўтиб, беғараз ва фидойи меҳр асосида ўзаро яқинлашувлари мумкинлигини кўрсатиш билан ифодаланди. Энди инсониятнинг яхлит моҳият сифатида бирлашуви зўрлик ва босқин асосида эмас, ўзаро меҳр ва бир-бирини тушунишга интилиш, ҳар бир шахснинг маънавий камолоти орқали эришиладиган воқелик экани - Янги даврнинг бу буюк ҳақиқати - 500 йил илгари шундай башорат этилди.

Иккинчидан, “Муҳокамат ул- луғатайн”да Алишер Навоий давр тақозоси билан минтақа бўйлаб сочилиб кетган туркий қавм вакилларининг яхлит маънавий қиёфасини тугал сақлаб қолиш йўлидаги баракали фаолиятига назарий яқун ясади. Амир Темур яратган сиёсий-ҳудудий яхлитлик охириги уриниш эканлигини дилдан сезган улуғ шоир Янги давр шароитида маънавий умумийликка интилиш хайрли эканлигини англаб етди ва шуни аниқ назарий асослади.

Учинчидан, “Маҳбуб ул-қулуб”да ўша давр ҷамиятидаги турли тоифалар ўз салбий ва ижобий хислатлари билан тўлиқ таъриф этилиб, уларнинг ҳар бири ҷамият тараққиёти ва давлат тизимида қандай ўзига хос вазифа эгаси эканликлари тушунтирилди. Бу жиҳатдан, Алишер Навоий Юсуф Хос Ҳожиб, Низомулмулк ва бошқаларнинг сиёсий-ижтимоий қарашларини ижодий ривожлантирди. Агар “Қутадғу билиг” муаллифи биринчи ўринга “хос аҳли”нинг тўрт етакчи намојандаси -элик (Кунтуғди - адолат тимсоли), вазир (Ойтўлди - бахт, давлат тимсоли), унинг ўғли ва ўринбосари (Ўғдулмиш - ақл, билим тимсоли) ва Зоҳид (Ўзғурмиш- қаноат тимсоли)ни чиқариб, қолган ижтимоий тоифаларни уларга тобе тарзда тасвирлаган бўлса, Алишер Навоий 40 бобда барча тоифаларга тенг ўрин ажратибгина қолмай, асосий моддий бойлик яратувчи куч - деҳқонлар ва маънавият аҳли - зиёлилар тимсоли - дарвешларни алоҳида меҳр билан тасвирлади. Яна алоҳида қисмларда энг муҳим ижтимоий-ахлоқий хислатлар моҳияти ва шахс тарбиясига оид ибратли танбеҳлар жой олди. “Маҳбуб ул-қулуб” мундарижаси, “Лисон ут-тайр” достонидаги ижтимоий-сиёсий талқин қатлами билан биргаликда, янгича ижтимоий тизим - **фуқаролик ҷамияти** маънавий талабларига ишора этувчи илк куртаклардан бўлиб чиқди. Хулоса

қилиб айтганда, Алишер Навоий “васиятномаси” Янги давр маънавиятининг ўзак томирларни ўзига хос бадиий ва илмий шаклларда илк бор изчил ифода этиш билан ислом минтақа маънавияти ва Янги давр ўртасида мустаҳкам кўприк бўлиб хизмат қилди.

Алишер Навоий ижодининг бу “кўприк”лик хусусияти яхлит олганда шоир илмий изоҳлаб берган **“мажоз тариқи”** тушунчасида мукамал ифодасини топди. Биринчи навбатда бадиий ижод сифатида мужассамлашган бу тушунча моҳият жиҳатидан бадиий тафаккур доираси билан чекланмас, балки “Ал-мажозу қантарат ул-ҳақиқа” (Мажоз ҳақиқатнинг кўпригидир) ҳадисига таянувчи алоҳида дунёқараш тизими сифатида инсон ҳаётининг барча жабҳаларига тааллуқли эди. “Мажоз тариқи” намояндалари Ҳақиқат асрорини мажоздан изладилар, “мажоз”да Ҳақиқат изларини кўрдилар ва фано орқали бақога интилдилар. “Мажоз тариқи”да Тавҳид моҳияти Янги давр қадриятларига мувофиқ келувчи янгича талқин олди. Бу оламшумул кашфиёт эди.

Сунна **ибрат** орқали эътиқод бўлиб, Борлиқнинг ягона Олий Ҳақиқати мавжудлигини тан олиш ва унга чин дилдан эътиқод қилишни тақозо этган, маърифатчилик - инсоният англаб етган барча мавжуд билимлар моҳиятан Тавҳид эътиқодига мувофиқ эканлигини **илм** ва мантиқий таҳлил воситасида исбот қилишга қаратилган, Ирфон Ҳақиқат ишқи алангасига тик кириб бориб, нафси худбинлик зангидан поклаш ва шу орқали шахснинг Олий Ҳақиқатга дахлдорлигини амалда таъминлаш йўли сифатида ўзини кўрсатган бўлса, “Мажоз тариқи” Ҳақиқат изловчиларни яна бақодан фанога юзлантирди. Ўзлигини англаб етганлар энди ўзгаларни англашга интилиб, ўз қалбига сайқал бериб, унда Ҳақиқат нурининг акс этишига эришганлар. Энди ўзгалар қалбига зиё бахш этишни ҳаёт мазмунига айлантирмоқлари асосий мақсад йўналиши қилиб белгиланди. Навоий ақидасига биноан **етақчи қонда “нафърасонлик”**, инсон кўнглини англаб етиш ва инсонни меҳр воситасида тарбиялаш эди.

Кимки бир кўнгли бузуқнинг хотирин шод айлағай,
Онча борким Каъба вайрон бўлса, обод айлағай.⁵⁷

Яъни, бу фоний дунёда бир кўнгли ўксик инсонга шодлик бағишлаш Аллоҳ Каъбасини, бузилиб кетган бўлса, қайтадан обод қилишга тенгдир. Орифлар кўнгил Каъбасини тошдан тикланган Каъбадан улуғ билдилар. Чунки Иброҳим ва ўғли кўнгилларида нурланган Ҳақ ишқи туфайли Каъба қайта тикланди. Тош Каъба тавҳид эътиқодининг тимсоли бўлса, кўнгил Каъбаси унинг асл макони этиб мўлжалланган. Аммо инсон кўнглини обод этиш осон юмуш эмас. Бунинг учун фоний дунё қонуниятларини янгидан кашф этмоқ керак. Энди фақат Борлиқнинг асл моҳиятини излаш кифоя қилмайди. **Фоний дунё унсурларини сурат ва маъни яхлитлигида тадқиқ ва таҳлил этиш талаб этилади.** Илоҳий китоблар Борлиқнинг асл моҳияти ва Тавҳид Ҳақиқатидан хабар беришади. Фоний дунё унсурларининг тадқиқи эса инсонларнинг ўз вазифаси доирасидадир. Фақат дилда Ҳақиқат ишқи билан ҳалол ва холис ёндошув лозим. Ҳалоллик ва холислик бўлмаса, ҳақиқат юзага чиқмайди. Инсон йўлдан озади ва ўзгани ҳам ҳалокатга элтиши мумкин. Холисликнинг асосий шарти кибр балосидан истиғфор этишдир. Кўнгилда Ҳақиқатдан ўзга зарра ғубор ҳам бўлмасин. Аммо Ҳақиқат фақат менинг кўнглимда, деб ўйлаган инсон ҳам янглишади. Аҳли башар барчаси Аллоҳнинг халифаларидир. Демак, Ҳақ ягона, аммо унинг турли кирралари турли кўнгилларда қарор топиши мумкин. Агар

ушбу асосни сиёсатга татбиқ этсак, ер юзида давлат ҳокимиятининг ҳам ягона манбаи умумхалқ иродаси бўлиб чиқади.

Янги даврнинг моҳияти ушбу икки асос - дунёни сурат ва маъни яхлитлигида ўрганиш ва баҳамжиҳатликда бошқаришга интилиш билан ўзлигини намоён этади. Бу икки асос бир-бири билан узвий чатишиб кетган. Янги давр маърифатчилиги хос ва авом орасидан чегарани олиб ташлашга қаратилди. Бунинг, албатта, ўзига яраша хавфи ҳам йўқ эмас эди. Навоийнинг деҳқонларга берган баҳоси, ижтимоий тоифалар ҳақидаги мулоҳазалари ушбу муаммони тўғри ҳал қилишнинг, назаримизда, энг мақбул йўли эди.

Фоний дунёни сурат ва маъни бирлигида тадқиқ этиш ижтимоий воқелик тадқиқини ҳам тақозо этади. Бу ҳаракат ислом дунёсида Форобийлар давридан бошланган бўлиб, Ибн Халдун ижодида ўз чўққисига эришди. Бу улуғ тарихчи-файласуф тақводор ва художўй киши эди. Унинг ижтимоий-сиёсий тараққиётга оид қарашлари инсониятнинг ибтидоий жамоа тузуми даражасидан шаҳар жамоаси тузуми даражасига қараб юксалиши ва бу икки ижтимоий тузум босқичларининг ўзаро қиёси асосига қурилган эди.

Баҳоуддин Нақшбанднинг “дил ба ёру даст ба кор” қоидаси, Ибн Халдуннинг тарихий тараққиёт ҳақидаги назарияси XIV асрда Амир Хусрав ва Ҳофиз Шерозийлар шеърляти билан бир пайтда шаклланди ва улар жаъми ўзаро уйғунлик касб этди. Шу даврда ҳукмронлик қилган Темур ўзини шоҳ ёки султон атамади, ўлгунича бошқа амирлар қатори Амир Темур бўлиб қолди. XV аср маънавият замони, Хожа Аҳрор ва Алишер Навоийлар замони бўлди.

Аммо, афсус, на сарбадорлар, на темурий мирзолар Янги давр давлатчилиги асосларини узил-кесил амалга тадбиқ эта билмадилар. Маънавиятда англаб етилган Ҳақиқат сиёсатга тўлиқ жорий этилмади. XV асрда Хожа Аҳрор ва Алишер Навоийлар ижтимоий мўътадилликни сақлаб туришга астойдил интилган бўлсалар ҳам, XV аср иккинчи ярмида Шохруҳ ва Улуғбек мирзолар ҳукмдорлик давридан кейин бошланган сиёсий парокандалик жараёни борган сари кучайиб борди. На Султон Ҳусайн, на Бобур бу жараённи тўхтатиб қола билмадилар.

2-фасл. Ислом минтақа маънавиятининг Европа маданиятига таъсири.

XV-XVI асрлар жаҳон тарихида Янги даврнинг бошланиши ҳисобланади. Шу даврдан Европа минтақасида маънавий янгиланишлар палласи бошланди. Асли бу янгиланиш ислом минтақа маданиятининг таъсиридан холи эмас эди.

Ислом минтақа маданияти Волгабўйи, Шарқий Туркистон ва Индонезиядан то Шимолий Африка ва Испаниягача ёйилганлиги маълум. Испанияда араб халифалиги то XIV асргача давом этди. IX асрдан бошлаб ривож ола бошлаган араб-испан мусулмон маданияти XI-XIV асрларда Европа маданиятига айрича таъсир кўрсатди. Испания ва Шимолий Африка ҳудудларида Ибн Туфайл (вафоти 1185й), Ибн Рўшд (1126-1198) Ибн ал-Арабий (1165-1240), Ибн Халдун (1332-1406) каби ислом оламининг буюк алломалари етишиб чикдики, уларнинг ижодий меросисиз минтақа маънавиятини мукамал англаб бўлмайди.

XI асрдан бошлаб Ал-Хоразмий, Ал-Фарғоний, Ибн Сино, Ғаззолий ва бошқа улуғ ислом мутафаккирларининг асарлари лотин тилига таржима қилиниб, христиан маданияти ривожига ҳисса қўша бошлади. Шу даврдан эътиборан, ягона ислом минтақа маънавияти доирасида, икки тамойил шакллана борганлигини бир қатор ҳозирги замон шарқшунослари қайд этадилар. Бу тамойилларнинг биринчиси Абу Али ибн Сино номи билан боғлиқ бўлиб, Хуросон-Мовароуннаҳр ёки шарқий фалсафа мактаби ҳисобланса, иккинчиси Ибн Рўшд ижодида ёрқин намоён бўлувчи ғарбий фалсафа мактабидир. Бу икки тамойил ислом маънавияти

доирасида ўзаро чамбарчас боғлиқ ва қатъий чегаралар билан бир-биридан ажралган эмас. Аммо уларнинг кейинги таъсир доираси турлича кечди. Мавжуд воқелик ҳамisha турли нарса ва ҳодисалар, жиҳатлар ва тамойиллардан иборат бўлиб, улар орасида ўзаро зиддият ҳам, уйғунлик ҳам мавжуд. Ибн Сино ва Ғаззолийлар кўпроқ тарафларининг ўзаро уйғунлигига урғу беришса, Ибн Рўшд орадаги фарқларга эътибор қаратди.

Унинг қарашлари XIII-XVI асрларда Европада “аверроизм” номи билан катта бир фалсафий анъана ҳосил қилди. Ибн Рўшднинг Аристотел асарларига ёзган шарҳлари Франция, Италия ва бошқа Европа давлатларининг йирик университетларида ўқитилди. Араб тилидаги фалсафий мерос Сигер Брабантский (1235-1282), Пико делла Мирандола (1463-1494), Пьетро Помпонацци (1462-1525), Жордано Бруно (1548-1600) каби Ўрта асрлар ва Уйғониш даврининг йирик файласуфларига сезиларли таъсир кўрсатди. Сигер Брабантский Ибн Рўшд ғояларини Европанинг ўша давр ўзига хос маънавий муҳитига тадбиқ этиб, “икки ҳақиқат назарияси”ни ишлаб чиқди. Шу билан бирга араб фалсафаси таъсирида қадим Юнон-Рим мероси билан бевосита танишишга интилиш кучайди. Бу ҳаракат диний ва фалсафий қарашларнинг ўзаро жиддий тўқнашувига олиб келди ва натижада “аверроизм” намояндалари христиан черкови (Рим папаси) томонидан қаттиқ таъқибга дучор бўлди. Сигер Брабантский ўлдирилди. Жордано Бруно ўтда куйдирилди. Аммо янги кучлар қувват касб этиб борди. Неоплатонизмнинг араб-ислом маданиятидаги талқини таъсирида христиан диний қарашларида янгича ёндошувлар шаклланиб, XV асрда Реформация зарурати пайдо бўлди. Католик ва православ мазҳаблари қаторига протестантизмнинг турли оқимлари (калвинизм, лютеранлик, англикан черкови ва бошқалар) қўшилди. Бадиий ва фалсафий тафаккур мустақил ривож олиб, Ренессанс ёки Европа Уйғониши вужудга келди. XVII асрдан адабиётда классицизм йўналиши, XVIII асрдан эса Европа маърифатчилиги шаклланди. Нидерландия ва Буюк Британия буржуа инқилоблари Европадаги ижтимоий-маънавий вазиятни тубдан ўзгартириб юборди. Америка кашф этилди. Шарққа юриш бошланди.

3-фасл. XVI-XX асрлар миллий маънавиятимиз такомилнинг икки босқичи.

XVI-XX асрлар миллий маънавиятимиз такомилни икки катта босқичга ажратиш мумкин. Улардан биринчиси - XVI-XVII асрларни камраб олади. Бу босқичда яхлит ислом минтақа маданияти эришган ютуқлар заминида маҳаллий ўлкалар кенг халқ оммасининг маънавий савияси ошиб борди. Бу даврда минтақа сиёсий ҳаётида таназул ва парчаланиш жараёни кундан-кунга, йилдан йилга кучайди. Шу билан бир пайтда минтақа халқлари ўтган даврда эришилган юксак маънавий қадриятларни сақлаб қолишга ва ривожлантиришга уриндилар. Шу сабабларга кўра бу жараёни **Янги давр маънавиятига ўтиш ёки ислом минтақа маданияти даври маънавий ютуқларининг оммалашуви босқичи**, деб аташ мумкин.

Иккинчи босқич - **миллий маънавиятимизнинг Янги давр Европа маданияти билан бевосита тўқнашувига оид бўлиб**, бу жараён бошланишданок жожеъ бир тарзда - қадим Турон халқларининг Россия империяси томонидан босиб олиниши ва 150 йиллик мустамлака ҳолатида мураккаб бир тарзда кечди.

Биринчи босқичга қисқача тўхталиб ўтадиган бўлсак, XVI аср бошларида Эронда Сафавийлар сулоласи ҳокимиятга келиши билан шиъа мазҳабининг давлат дини даражасига кўтарилиши минтақани бир неча сиёсий-маданий қисмларга бўлиб юборди. Туркияда Усмонлилар сулоласи, Мовароуннаҳрда Шайбонийлар,

* Ибн Рўшд номи лотинча таржималарда Аверроэс бўлиб жаранглаган.

Ҳиндистонда Бобурийлар (Буюк мўғуллар) ўз ҳокимиятларини ўрнатдилар. Волгабўйлари Москва Руси томонидан босиб олина бошланди. XVI аср давомида Эрон, Хуросон ва Мовароуннахрнинг кўплаб таниқли ижодкор устоз ва алломалари Шимолий Ҳиндистонга, Бобурийлар саройига кўчиб ўтдилар. Ислом минтақа маданиятининг маркази Шимолий Ҳиндистон бўлиб қолди. Айниқса, шоҳ Акбар, Жаҳонгир, Шоҳ Жаҳон, Аврангзеб даврларида (1556-1707) бу ҳудудда ислом минтақа маънавиятининг энг етук анъаналари маҳаллий ҳинд маданияти сарчашмаларидан ижодий озиқланиб, янада юксак чўққиларни забт этди. Бу маънавий юксалишнинг энг олий намунаси **Мирзо Абдуқодир Бедил** (1644-1721) ижоди бўлиб, ота-бобоси Шаҳрисабз ўзбекларидан бўлган бу буюк мутафаккир “Тилсими ҳайрат”, “Тури маърифат”, “Ирфон” каби бадий-фалсафий асарларида “мажоз тариқи” руҳида акс этган Олий ҳақиқат сирларини янада теранроқ ифода этишга эришди. Шу сабабли бизнинг ўлкада XVIII-XIX асрлар мобайнида махсус “Бедилхонлик” анжуманлари ташкил топди ва улуғ мутафаккир шоирнинг мураккаб бадий-фалсафий сатрлари атрофлича шарҳланди. Ҳиндистонда Бедил анъаналари Мирзо Асадулло Ғолиб (1797-1869) ва Муҳаммад Иқбол (1873-1938) ижодида давом эттирилди. Мирзо Асадулоҳоннинг бобоси ҳам 1730 йилда Самарқанддан Ҳиндистонга кўчиб борган эди. Мирзо Ғолиб биринчилардан бўлиб, инглиз мустамлакачиларининг мақсадларини англаб етди ва ҳинд халқининг озодлик учун курашини ўз асарларида улуғлади. Мирзо Ғолиб ва Муҳаммад Иқбол форс ва ўрду тилларида ижод этдилар.

Маънавият аҳлининг сиёсатга кучли таъсири Мовароуннахрда XVI асрда ҳам давом этди ва бу ҳолат, айниқса, Махдуми Аъзам (Аҳмад Косоний - вафоти 1549 йил) ва жўйбор шайхлари фаолиятида яққол кўзга ташланди. Абдуллаҳон Соний (1557-1598) ҳукмдорлиги Мовароуннахр ўлкасида сиёсий яхлитликни сақлаб қолишга охириги уриниш бўлди.

Бу орада юксак маънавий қадриятларнинг кенг халқ оммаси орасида ёйилиши тобора кучайиб борди. Мажлисий (XVI аср) ва Пошшоҳўжа (XVI аср) лар ижоди орқали халқнинг ўрта табақаси онгида ўз қудратига ишонч кучайиб борганлигини сезиш мумкин. Турли ижтимоий тоифалар ўз мақомларини дадил ҳимоя эта бошладилар. Йилда бир ғарибни подшоҳ сайлаш одати ҳақидаги Мажлисий келтирган ҳикоят халқ иродаси асосидаги янгича бошқарув услуби ҳақида халқ шуурида яратилган илк ибтидоий тасаввурлардан дарак беради.

Шундай қилиб, XVI асрдан сулолавийлик анъанаси кескин таназзулга юз тутди. Сиёсий жиҳатдан Мовароуннахр учун бу катта йўқотиш бўлди - мамлакатнинг сиёсий яхлитлиги қўлдан кета бошлади. Бу жараёни маънавият аҳлининг сиёсатга фаол аралашуви ҳам тўхтатиб қола олмади. Бу жараён натижасида яхлит ўлка аввал иккига (Бухоро ва Хоразм хонликларига), кейинроқ, XVIII аср бошларида уч мустақил давлатга (Бухоро амирлиги, Қўқон ва Хива хонликларига) бўлиниб кетди. Бу уч давлат ҳукмдорлари тўхтовсиз бир-бирлари билан жанг олиб борардилар. Ушбу ноиттифоқлик балоси XIX аср иккинчи яримида ўлканинг Россия мустамлакасига айланишига олиб келди. Шу палладан Янги давр маънавий жараёнларининг иккинчи босқичи бошланадики, бу ҳақда суҳбат алоҳидадир.

4-фасл. “Миллий изтироб” шеърляти. Турди ва Машраб.

Аммо шундай бухронли ҳолатларда ҳам миллат маънавияти юксалиб борди. Турди Фароғий ва Машрабларнинг ҳаёти ва ижодий фаолияти бунга ёрқин мисолдир. Турди ижодида Навоий бадий тафаккурида олға сурилган ғоя миллий ва сиёсий ғояга айланди. Турди ўз ижодида давр ҳукмдорининг анъанавий ҳуқуқларини очикдан-очик рад қилиб (“Субҳонқулихон ҳақида ҳажвия”) одил шоҳ мадҳияси ўрнига золим ва ноқобил султонни кескин фош этишни мақсад

қилиб қўйди. Навоий Баҳроми ва Искандари фожеъ шахс эдилар, Турдининг “бош қаҳрамони” жирканч ва тубан махлуқ сифатида ҳукм этилди. Турди бекларни ҳам аяб ўтиргани йўқ. (Навоий “Маҳбуб ул қулуб”да беклар ҳақида ножўя сўз айтмайди).

Турди биргина султонни эмас, балки бутун бир ижтимоий тоифани - ўзи ҳам мансуб бўлган аслзодалар - беклар тоифасини фожеъ этади. Уларни “юзи қаро”лик, кўзи кўр, қулоғи қарликда айблайди:

Едингиз барчангиз итдек фуқаронинг этини,
Ғасб ила молин олиб, қўймадингизлар битини,
Қамчилар доғи солиб бўйюнига, тилиб бетини,
Ёрдингиз захрасини (ичидан) олиб ўтини,
Бўлмади кам бу раият бошида ҳеч таёқ.⁵⁸

Қаранг, Бобир мирзо учун табиий кўринган ҳолат энди Турди учун чидаб бўлмас адолатсизликдир. Бу Янги давр маънавиятидан дарак эди.

Турди сулолавийлик ўрнига, одил шоҳ орзуси ўрнига янги бир жозибали ғоя - Ягона Ватан ғоясини олға суради. Бу Ватанда ҳали ноҳақлик, зулм ҳукмрон, ҳануз бу юрт - “қофиристон”дир, аммо энди сулолавийлик, бекларнинг тор худбинлик манфаатларига қарши қўйса арзигулик улуғ бир Воқелик шаклланимда - “Ўзбекистондир бу мулк”, дейди шоир ҳам чексиз изтироб, ҳам чексиз умид билан.

Тор кўнгилли беклар, ман-ман деманг, кенглик қилинг,
Тўқсон икки бори ўзбек юртидир тенглик қилинг.
Бирни қипчоқу хитою, бирни юз, найман деманг.
Қирқу юз, минг сон бўлиб, бир жон ойинлик қилинг.⁵⁹

Турди халқ мақоли - “эл рабату тўра қўноқ”ни сиёсий эътиқодга айлантирди. Турди маънавиятида Ўзбекистон ва унинг халқи биринчи мақомга кўтарилдилар, ирсий “аслзодалиқ” ҳуқуқи рад этилди:

Баски бу тийрадарунларда чароғе тилама.

Энди Ҳақиқат йўли саройдан ташқаридадур:

Тўғри йўлни тиласанг уз бу саройдан пайванд.

Энди шоҳ чўпон эмас, халқ ҳам сурув эмас. Хон фақат ўз маишати ғамидаги махлуққа айланган:

Арк ичин маҳкам этиб айладим ўзимга ётоқ.⁶⁰

Шоир давр ҳукмронининг кайфиятини ниҳоятда аниқ акс эттиради. Энди хон ва амирлар юрт олдидаги масъулиятни мутлақо унутган эдилар, улар “хос аҳли” эмас, оддий “худонинг махлуқи” даражасида ўз маишати, айш-ишрати ва худбин интилишларининг қулига айланиб, юрт эгаси бўлиш ҳуқуқини буткул йўқотдилар. Энди янги давр сиёсий қадриятлари замон тақозосига айлана бошлаган эди. Афсус, бу қадриятларни тўлиқ ва мукаммал англаб етиш учун

⁵⁸ Ўзбек адабиёти тарихи. III-жилд. Т.-«Фан»- 1978, с.224

⁵⁹ Ўша китоб, с.222

⁶⁰ Ўша китоб, с.228

Туркистон халқлари яна бир неча аср жабр чекишлари, жумладан, 150 йил миллий асорат ҳўрлигини бошдан кечиришларига тўғри келди.

Фуқаролик жамиятига ўтишнинг икки жиҳати бор. Биринчидан, агар фуқаро ўзлигини англаб етмаган бўлса, агар у ҳануз ўзини еб-ичиб, “кайфи сафо қилиб” юришдан ортиққа арзитмаса - унинг номи фуқаро (граждан) эмас, оддий бир “худонинг маҳлуқи”дир, бундай инсонлар тўпланса, “халқ” эмас, “оломон” бўлади. Алишер Навоий инсонларни “хос” ва “авом” га ажратар экан, бунда у биз собиқ совет даврида талқин қилганимиздек, “зодагонлар” ва “қора халқ” маъносида эмас, балки **ўзлигини англаб етган ва англаб етмаганлар** маъносида ишлатган. Араблар исломгача даврни “жоҳилия” деб аташган. Бунда ҳам “жоҳиллик” хат-саводи йўқлигини эмас, ягона Аллоҳни танимаганлик, илоҳий каломдан баҳраманд бўлмаганлик маъносида ишлатилган. Халқ ичида “оми одам” деган ибора ишлатилади. “Оми одам”ни - саводсиз, содда одам маъносида талқин қиламиз. Бундай талқин биринчи қарашда “омилик”ни зарарсиз қилиб кўрсатади, аслида “оми одам” ғофил бандадир, бундай авомдан иборат жамият ҳеч қачон фуқаролик жамияти, чинакам фуқаролар жамияти бўла олмайди. Фуқаролик жамияти огоҳ одамлардан иборат бўлмоғи керак. Огоҳ одам ўз инсонлик бурчини теран идрок этади ва унга асло хиёнат қилмайди.

Иккинчидан, юрт ҳокимлари майдалашиб, ўз ижтимоий масъулиятини унутиб, “аркни ўзига ётоқ билиб”, атрофига ҳам ўзи сингари қорин қайғусидан, айш-ишратдан бошқани билмайдиганларни тўплаб, халқ ва миллат эҳтиёжларига буткул беписандлик билан қарашни одат қила бошласалар, Аллоҳ олдидаги **юрт эгаси**, деган юксак масъулиятни тамомила унутсалар, улар аслзодалиқ ҳуқуқидан тўлиқ маҳрум бўладилар. Худди шундай ҳолат Европада кучли ижтимоий пўртаналарга, қонли инқилобларга олиб келди. Барча ҳокимиятнинг ягона манбаи халқ эканлигини Европа миллатлари асрлар давомида фидоийлик билан тинимсиз курашиб, исбот қилдилар.

Аммо ислом дунёсида бундай бўлмади. Таназзул чуқурлашиб бора берди. Сиёсий доиралардаги таназзул XVII асрга келиб аста-секин маънавият оламига ҳам ёйила бошлади. Маънавият арбобларининг аралашуви сиёсатда катта ижобий ўзгаришлар пайдо қилмади, қайтага маънавият оламининг ўз ичида зиддиятлар чуқурлашувига сабаб бўлди. Бобораҳим Машраб фаолияти асл маъноси билан маънавият оламида пайдо бўлаётган ана шундай иллатларга қарши туғён бўлиб чиқди. Турди Субҳонқулихонга қарши қўлида қурол кўтариб исён қилган бўлса, Машрабнинг маънавиятдаги исёни Маҳмуд Султоннинг дорига ўз бошини тутиб беришда намоён бўлди. Чунки маънавият олами қиличбозликни тақозо этмайди, ўзгалар руҳидаги иллатни қилич билан, исён билан поклаб бўлмайди. Машраб ўзини қурбон этиб, ўзгаларга ибрат кўрсатди. “Қиссайи шоҳ Машраб”нинг халқ орасида машҳурлиги бежиз эмас. Халқ ўзининг асл қаҳрамонларини, фидоий фарзандларини яхши танийди ва кадрини жойига қўяди. Абу Муслим, “Шоҳ Машраб” қиссалари, Бедил ғазалларининг шуҳрати халқнинг ўз маънавияти теранлигини сақлаб қолишга интилишидан даракдир.

8-боб. Миллий уйғониш ва большевизм қатағонлари

1-фасл. Янги давр зиддиятлари ва сиёсий қарамликнинг маънавий сабаблари.

XIX-XX асрлар давомида фан ва маданият тараққиёти жиҳатидан Европа минтақаси бошқалардан узил-кесил илгарилаб кетди ва натижада “жаҳон фани”, “умуминсоний қадриятлар” деганда биринчи навбатда Европа маданияти

унсурлари тасаввур этила бошланди. Янги даврдаги бу минтақанинг ютуқлари кўп жиҳатдан маданий интеграция жараёнлари билан боғлиқ. Бу даврда Европа халқлари (инглизлар, немислар, французлар ва х.к.) минтақа миқёсидаги ўзаро маданий ахборот алмашинув доирасидан чиқиб, ўзга минтақаларда яралган бойликларни ўзлаштира бошладилар. Шарқшунослик кенг ривож олди. Турли фан соҳалари шарқшуносларнинг ютуқларидан ижодий фойдалана бошладилар. Ислом минтақасида эса XVI асрдан бошлаб маданий-маънавий яхлитликка раҳна солувчи жараёнлар юз бера бошлади.

Янги давр Европа маънавий муҳитига хос қарама-қаршиликлар кураши кейин ҳам давом этди. XVIII аср француз маърифатчилиги заминида шаклланган атеизм йўналиши Гельвеций (1715-1771), Гольбах(1723-1789), Дидро(1713-1784) қарашларидан немис мумтоз фалсафасига ўтиб, Фейербах (1804-1872) орқали Карл Маркс ва Ф. Энгельснинг муросасиз синфий кураш тарғибига қаратилган коммунистик утопияга олиб келди.

Ислом минтақа маънавиятида бундай зиддиятли ҳолат юз берган эмас. Алишер Навоий ва Мирзо Бедил талқинларидаги Тавҳид таълимоти маърифатчилик ва ирфон босқичларида баъзан кўзга ташланадиган зиддиятли ўринларни енгиб ўтиб, Олий уйғунликка эриша билди. Ислом минтақа маънавиятида “икки ҳақиқат” тазоди эмас, “айни ҳақиқатдир мажоз”, “ал-мажозу қантаратул ҳақиқа” (мажоз ҳақиқатнинг кўпригидир), деган жумлаларда ўз ёрқин аксини топган уйғунлик, “қарама-қаршиликлар кураши” эмас, “бирлиги” кўпроқ устунликни сақлади. Аммо бу мулоҳазаларни мутлақ ҳақиқат маъносида тушуниш ноўрин бўларди. Янги даврнинг ўзига хослиги шундаки, ички зиддиятлар баъзан жуда кескин юзага қалқиб чиқа бошлади.

Умархон саройи илму санъат ўчоғи эди. Шу билан бирга Махмурнинг “Ҳапалак” ва Гулханийнинг Япалоққуш ва Бойўғли ҳақидаги “Зарбулмасал”лари шу даврда яратилди. Увайсийнинг “Анор” чистони ҳам шу давр маҳсули. Биз XIX аср биринчи ярми маънавиятидаги зиддиятларни тўғри англаб етмоғимиз керак. Маъдалихоннинг шоирлиги ва шахсий ҳаётидаги мураккаб жиҳатлар, уламолар билан зиддиятлари барчаси воқеликнинг мураккаблигига ишорадир.

Туркий миллат буюк миллат эди. Тақдир 2 марта бу миллатнинг толеини юксакларга кўтарди. Биринчи марта V-VII асрларда Буюк Турк хоқонлигининг вужудга келиши билан катта бир минтақада миллий давлат, миллий адабий тил шаклланган бўлса, иккинчи марта деярли 1000 йил давомида бутун минтақада сиёсий ҳукмронлик туркий элат намояндалари қўлида бўлганлиги бундан дарак беради. Шу билан бирга 2 марта жиддий огоҳлантириш ҳам берилди. Биринчиси, Хоразмшоҳлар даврида мўғуллар босқини орқали, иккинчи марта Россия империясининг асорати, большевизм қатағонлари ва маккор сиёсати кўринишида. Ислом минтақасида туркий сулолалар бир-бири билан жанг олиб бориб, охири-натижада миллатни пароканда қилдилар. Айниқса, Мовароуннаҳрдаги охириги уч хонлиқнинг ўзаро можаролари аввал Россияга қарамликка, сўнг ягона Ватан - Туркистоннинг узил-кесил парчаланиб кетишига олиб келди. Бугунги воқеликда туркий элатларнинг янги босқичда яқинлашуви ўзбек халқининг барча дунё миллатлари билан дўстона ҳамкорлигига раҳна солмаган ҳолда асос мақсадларимиздан бўлмоғи табиийдир. Араблар ҳам турли давлатлардан ташкил топган. Аммо ўзаро яқинлашувга ҳаракатлари бор. Барча ислом давлатларининг халқаро ташкилотлари ҳам эзгу мақсадларни кўзда тутиб тузилган. Инсоният ўз тарихий тараққиёти давомида эришган ютуқларини қўлдан бермаслиги керак.

XIX-XX асрлар халқимиз тарихида изтиробли давр бўлди. XVII-XVIII асрларда миллий турғунлик, миллий парчаланиш фожиалари элнинг энг жонкуяр фарзандлари дилини қийноқли дард бўлиб куйдирган бўлса, энди бевосита миллий қарамлик маънавий хўрлик келтирди, халқ ҳам маънавий, ҳам иқтисодий

камситилди, эзилди, оёқости қилинди. Элни озод қилишни Феруз ва Фуркатлар маърифатда кўрган бўлса, Муҳаммад Али эшон кабилар халқни бевосита жиҳодга чорладилар. Муқимий тасвиридаги “танобчилар”, “московчи бойлар” халқни талашда мустамлакачилар билан “мусобақа” қилишган бўлишса, Бухоро амири жадидларни қатагон қилишда большевикларга ўрناк кўрсатди. XVIII-XIX асрлар ўлкамизда таълим тизими ҳам турғунликка юз тутганлигини инкор этиб бўлмайди. Фитратнинг 1912 йилда Истамбулда нашр этилган “Ҳинд сайёҳининг қиссаси” асари XX аср бошларида ўлкамиз маънавий ҳаётида юзага келган бухроний ҳолатнинг аччиқ манзарасини Бухоро амирлиги мисолида шафқатсиз очиб ташлаган. Шу сабабли бугунги мустақиллик шарофати билан ўтмишимизни холис ўрганиш имкони яралган экан, ютуқларимиз билан бир қаторда айбларимиз, хатоларимизни ҳам рўйи-рост кўра олайлик.

Беҳбудий, Файзулла Хўжаев, Фитрат каби миллат ва Ватан фидойлари жоҳиллик ва ижтимоий адолатсизликни маърифат воситаси билан енга олмагач, аввал Россия мустабидлари, сўнг советлар билан муроса қилишга мажбур бўлдилар ва, охир-оқибатда, нафақат эзгу ниятлари, балки табаррук бошлари ҳам мунофиқлар жодусида қирқилди. XX аср бошларида ярқ этган Миллий уйғониш ҳаракати “коммунистик пролетар утопияси” йўлида мутаассиб ва мунофиқ тузум томонидан аёвсиз махв этилди. Туркистон мухторияти ҳарбий куч билан йўқ қилинди. Ягона замин сунъий равишда бир неча алоҳида “республика”ларга бўлиб юборилди. Турар Рисқулов каби маҳаллий сиёсий арбобларнинг далил-исботлари на ўлкага махсус юборилган “шовинист-коммунист”лар, на Москвадаги уларнинг дохийлари томонидан тан олинмади.

2-фасл. Миллий уйғониш ва Янги давр маърифатчилиги.

Туркистон ўлкаси халқларининг миллий мустақиллик учун кураши икки йўналишда кечди. Биринчиси - қуролли кураш, кўзғолонлар йўли бўлиб, 1892 йилдаги Тошкентда юз берган “вабо кўзғолони” (ёки “тошотар воқеаси”), 1898 йилда Андижон вилоятидаги Дукчи эшон(Муҳаммадали халфа) жиҳоди, 1916 йил мардикор воқеалари, кейинчалик, ўлкада большевиклар ҳукмронлиги ўрнатилишга қарши “босмачилик” ёки кўрбошилар ҳаракати деб ном олган миллий-озодлик кураши ушбу йўналишдаги машҳур воқеалардандир. Иккинчиси, маданий-маърифий йўналиш бўлиб, бу йўлнинг асосий мақсади халқ маданий-маърифий савиясини ошириш, миллий иқтисодни янги излардан юксалтириш йўли билан, вақти келганда ниҳоятда қудратли ҳарбий-сиёсий мавқега эга бўлган Россия ҳукумати билан баъзи келишув, муросайи мадора усуллари билан Европанинг илғор идора усуллариини ўзлаштириб, миллатнинг ҳақиқий озодлигини таъминлаш эди. Бу икки йўл баъзан бир-бири билан яқинлашар, баъзан ўзаро зиддиятга киришар, аммо амалда бир-бирини тўлдириб, қувватлаб боровчи йўналишлар эди. Маърифатчилик йўли Аҳмад Дониш, Фуркат, Феруз каби XIX аср иккинчи ярмида фаолият кўрсатган юрт улуғлари ташаббуси билан бошланиб, XX аср бошида жадидлар ҳаракатида ёрқин намоён бўлди. Ҳар икки йўналиш ҳам XIX аср охирида кичикроқ кўламларда бошланган бўлса, XX асрнинг иккинчи ўн йиллигидан бутун минтақада ялпи ривож олиб, Миллий Уйғониш ҳаракати даражасига кўтарилди. Бир тарафдан Туркия, Миср, Эрон, Хитой каби Шарқ мамлакатларидаги янгиланиш тўлқини, иккинчи тарафдан, Россия ва Қавказорти ўлка мусулмонларининг таъсирида Туркистонда Янги давр нафаси шиддат билан уфура бошлади. Маҳаллий ишбилармонлар Европа билан савдо-сотиқни кенг йўлга қўйдилар, янгича тусдаги ишлаб чиқариш корхоналари - пахта тозалаш, ёғ заводлари қурила бошланди. Банк тизими жорий этилди. 1884 йилда Боғчасаройда нашр этилаётган «Таржумон» газетасига Туркистондан 200 киши обуна бўлди, ўша йилларда Тошкентда Саидғани Саидазимбой, Шарифхўжа

қози, Муҳиддинхўжа қози каби илғор фикрли кишилар маҳаллий болалар учун янгича (рус-тузем аталмиш) мактаблар очилишига ҳомийлик қилдилар.

1901 йилдан Қўқон ва Тошкентда, 1903 йилдан Самарқанда Ғаспирали Исмоилбек ишлаб чиққан «усули жаҳид» (ёки усули савтия, яъни савод чиқаришнинг товуш тизими) асосидаги янгича мактаблар иш бошладилар. Маҳмудхўжа Бехбудий, Абдуқодир Шакурий, Сиддикий Ажзий, Ашурали Зоҳидий, Лутфулла Олимий, Абдуррауф Фитрат, Мунавварқори Абдурашидхонов каби маърифат фидоийлари майдонга кириб келди. Янгича тизимдаги мактаблар учун Исмоилбекнинг «Хўжайи сибён» (Болалар муаллими) асаридан ибрат олиб, Саидрасул Саидазий «Устои аввал», Мунавварқори «Адиби аввал», Абдулла Авлоний «Биринчи муаллим», «Иккинчи муаллим» каби ўқув қўлланмаларини яратдилар. Бехбудий, Фитрат, Ашурали Зоҳидийлар ҳисоб, жуғрофия, адабиёт, тарих фанларидан дарсликлар ёза бошладилар.

1906 йилдан «Тараққий», «Хуршид», 1914 йилдан «Садойи Туркистон», «Садойи Фарғона» ва бошқа қатор газеталар, 1913 йилдан мунтазам равишда Бехбудий муҳаррирлигида «Ойина» журнали нашр этила бошлади. Янги маърифатчилар томонидан Бухорода 1908 йилда «Тарбият ул-атфол», Тошкентда 1911 йилда «Турон» жамияти тузилди. Шу йили янгича тафаккурли ислом уламози, муфти Бехбудий янги давр ўзбек адабиёти тарихида биринчи бўлиб «Падаркуш ёхуд ўқимаган боланинг холи» миллий фожиасини яратди ва 1914 йилда Самарқанд ва Тошкентда бу ибратли томоша сахна юзини кўрди. Театр томошаси янги давр маърифатчилари томонидан халқ маърифатини юксалтиришнинг энг самарали усули – ибрат мактаби сифатида ҳаётга кенг жорий этила бошлади. 1914-1916 йиллар орасида ўндан ошиқ драматик асарлар Самарқанд, Тошкент, Қўқон шаҳарларидаги театр труппалари томонидан сахнага қўйилди ва халқ орасида шухрат қозонди. Хожи Муин, Абдулла Бадрий, Ҳамза, Фитрат, Чўлпон, Абдулла Қодирий, Абдулла Авлоний каби янги-янги драматурглар бу ишга бош қўшдилар.

Туркистонда Миллий Уйғониш ҳаракатининг улуғ етакчиси ва байроқдори бўлган Маҳмудхўжа Бехбудий фақат биринчи драматург бўлибгина қолмай, миллий театр санъати назариясининг ҳам илк асосчиларидан ҳисобланади. У ўз вақтида Саидахмад Васлий, Фазлулваҳҳоб қори каби театр санъатини шаръан ҳаром деб исбот қилмоқчи бўлган эски уламоларнинг чиқишларига жавобан исломий манбалар ва мантиқий далилларга таяниб, театр санъатининг “дарсхонаи ибрат” ва шаръан савоб эканлигини исбот қилиб берди.

Россия императори Николай Пнинг мустамлака ўлкалар маҳаллий аҳолисини мардикорликка жалб қилиш ҳақидаги 1916 йил 25 июнда чиқарган фармони бутун ўлкада истибдодга қарши умумхалқ кўзғолони бошланиб кетишига сабаб бўлди. Тош, таёқ, кетмон, паншаҳа каби қўлига тушган нарса билан юрт кинини сўриб ётганларга қарши ғалаёнга кўтарилган аҳоли жуда оғир қурбонлар берди. Подшоҳ амри билан 3 мингдан ошиқ киши судга берилиб, 347 киши осиб ўлдиришга ҳукм қилинди.

Жаҳидлар ушбу стихияли ҳаракатга бошланишидан қарши бўлдилар, улар ғалаёнларга йўл қўймаслик, қуролсиз аҳолининг қўлида замонавий қурол-яроғ билан юқори ҳарбий тайёргарликка эга бўлган мустамлакачи жазо қўшинларига рўбарў бўлмаслиги учун бутун имкониятларини ишга солиб уриндилар. Чунки уларнинг ақидасига кўра мавжуд шароитда жаҳолат, исён йўли билан миллат ўз мақсадларига эриша олиши мумкин эмас, фақат тинч ислохотлар ва маърифат билан ижобий натижаларни қўлга киритиш мумкин эди. Жаҳидлар душманнинг маккор ўйинларини чуқур тушунар эдилар. Фитрат ёзади: «Зотан қурол кучи

билан бир миллатни йўқ этмак кулай, бор этмак мумкин эмасдир. Қурол кучи билан ҳеч бир жамоатни маданият сари жўнатиб бўлмайди.»⁶¹

1916 йилгача асосан маърифатчилик йўналишида фаолият кўрсатган жадидлар, 1916-1922 йилларда замон талабидан келиб чиқиб, сиёсий ҳаётда ҳам етакчи мақомга кўтарилдилар. Туркистон мухториятини оёққа қўйиш йўлидаги уринишларда улар олдинги қаторларда бўлдилар. Пролетар диктатурасини зўравонлик билан жорий қилишга уринган «қизил» шовинистларнинг найранглари-ю, фитналарига қарамай, уларнинг барча тазйиқларига дош бериб, то 30 йилларгача халқ маърифатини юксалтириш, унинг маънавий дунёсини такомил топтириш учун бутун куч-ғайратларини сарф этдилар. Абдулла Қодирий, Фитрат, Чўлпон, Сўфизода, Ҳамза Ҳакимзода ва бошқалар яратган ажойиб асарлар халқимизнинг боқий мулкига айланган бўлса, Мунавварқори, Ғози Юнус, Салимхон Тиллахонов, Убайдулла Асадуллаҳўжаев, Заки Валидий Тўғон, Носирхон Тўра, Садриддин Махсум, Тўрақул Жонузоқовларнинг сиёсий-маърифий фаолиятлари Ватан мустақиллиги ва халқ маърифати йўлидаги фидокорлик тимсоли бўлиб қолди.

3-фасл. Большевизм қатағонлари ва миллий зиёлилар тақдири.

Агар Чор Россияси бизнинг маънавиятимизни турғунликда, қолоқликда тутишга уринган бўлса, большевик-шовинистлар маҳаллий халқларни ўз миллий маънавиятидан буткул бегоналаштириш сиёсатини тутдилар. “Шаклан миллий, мазмунан социалистик” “совет маданияти” тўлиқ мунофиқлик заминига қурилди. Динни, халқнинг минг йиллик эътиқодини рад этдилар, ўрнига “шахсга сиғиниш” балоси рўбарў бўлди. “Пахта мустақиллиги учун” кураш Туркистон халқларини иқтисодий қарамлик ва ночорлик, ўлка табиатининг вайрон бўлиши, сув, ҳаво ва тупроқнинг заҳарланишига олиб келди. “Халқлар дўстлиги”, “интернационализм” байроғлари остида бутун-бутун миллатлар она юртидан бадарға қилинди, миллий ўлкалар аҳолиси таркибини руслаштириш сиёсати қаттиққўллик ва изчиллик билан амалга оширилди. Бугун ҳам ўша қардош халқлар орасига нифоқ солиш мақсадида сунъий равишда юзага келтирилган ҳолат Марказий Осиё халқларининг яқинлашуви йўлида қийинчиликлар туғдирмоқда. Қозоғистон ва Қирғизистоннинг қатор марказий шаҳарларида маҳаллий аҳоли миқдори камчиликни ташкил этиши натижасида юрт эгалари ўз ватанларида ҳайрон. Иттифоқ даврида республикалардаги барча ҳал қилувчи мансабларда маҳаллий бўлмаган миллат намояндалари ҳукм сураб ва сиёсатни Москва кўрсатмасига биноан олиб борар эдилар. Маҳаллий халқ вакилларида “хўжа кўрсин”га тайинлаб қўйилган раҳбар шахслар барчаси ҳар қадамда, ҳар сўзда ўзларининг Москва сиёсатига вафодор ва содиқ эканликларини исботлаб туришлари ёзилмаган қонун эди. Бу мунофиқона йўналишдан бир баҳя чекинганларга шафқат бўлмасди. Маданият, мафкура соҳасида фақат узокдаги “марказ”га таъзим, таги пуч коммунизм ғоясига далил-исботсиз, шубҳа- гумонсиз сажда қилиш, ёлғон “социализм”га мунофиқона мадҳу сано асосий ҳукмрон йўналиш қилиб белгиланган эди.

Тўғри, миллий зиёлиларимиз аجدодларимиз меросини ўрганишга анча-мунча ҳаракат қилишди. Аммо бу соҳада ҳам ёлғон аралаштирмай сўз айтиш мумкин эмас эди. Ўтмиш аجدодларимиз меросини ўрганиш асосан ўтмишимизни қоралаш, ўтмишдаги тарихимиз “иллатларини” фош этиш мақсадларига хизмат қилдирилди. Шунда ҳам миқдорий нисбатларга эътибор берсак, неча минг йиллик исломгача маънавиятимиз тарихини ўрганувчи мутахассислар 70- 80-йилларгача ўлкамизда деярли мавжуд бўлмаган, 1200 йиллик ислом даврини

⁶¹ Ш. Ризаев. Жадид драмаси. Т., 1997, с. 46 (Ушбу мавзу матни Ш.Ризаев китоби материаллари асосида тайёрланди)

ўрганувчилар бир неча ўн кишидан ошмас эди, аммо 70 йиллик “советлар” даврининг ҳар сониясини турли жиҳатлардан мадҳу сано этиш учун тарих, фалсафа, адабиёт ва бошқа ижтимоий-гуманитар йўналишларда минглаб олий маълумотли мутахассисларни ўз ичига олган маҳобатли “мафкуравий кўшин” сафарбар этилган эди. Қанчадан-қанча иқтидор эгалари ўз умрларини беҳуда оворагарчиликка сарф этганлари бугунга келиб маълум бўлиб турибди. Аччиқ ҳақиқатдан кўз юммаслигимиз керак - бугун юзлаб фан докторлари, минглаб фан номзодлари яна ўша совет даврида рус тилида асосан рус олимлари томонидан яратилган илмий тадқиқотларга таяниб, Европа олимларининг рус тилида босилиб чиққан назарий мулоҳазаларига асосланиб иш юритишларига тўғри келмоқда. Сабаби, улар рус тилидан бошқа тилни, рус ёзувидан бошқа ёзувни ўрганмаганлар, марксизм-ленинизмдан ўзга таълимотни жиддий ўзлаштириш имконлари бўлмаган. Уларнинг кўплари ҳатто ўз она тилларида ўз фикрларини илмий услубда баён қилишга қийналадилар. Бу қарамлик давридан қолган кўргулик эмасми?

Биз асло бировни айбламоқчи эмасмиз. Аммо ижтимоий фанларимизнинг бугунги аҳволи, маънавиятимиздаги совет тоталитар мафкура ҳукмронлиги юзага келтирган вазият “чернобиль” ҳодисасини эслатади, шу даражада фалокатлидир. Кўпчилик зиёлиларимиз онги ўзлари ҳам яхши тасаввур этмаган микёсда мунофиқона совет мафкураси билан заҳарланган, жаҳон маданияти, ўтмиш миллий маънавий меросимиз билан “совет” филтрисиз бевосита танишиш имкониятидан тил билмаслик, ёзув билмаслик орқасида маҳрум этилган эди. Мана энди мустақиллик туфайли бу соҳада кескин жонланиш, фаол интилиш юзага келмоқда, ёшлар турк тили, инглиз тили, бошқа тиллар орқали жаҳон фанига кириб боришга уринишмоқда. Аммо улар кўпчилиги ҳали ёш, вақт эса кам, мустақил илмий методология хануз ишлаб чиқилмаган. Очик тан олиш керак, бугун аниқ фанлар, табиий-иқтисодий билимлар соҳасида ҳам муаммолар кўп, аммо маънавият, миллий мафкура соҳасида аҳвол ўта мураккаб. XX аср миллий маънавиятимиз улкан ютуқларга эришди, бу соҳада, айниқса, 20-30 йиллар миллий зиёлиларимизнинг жонбозлигини асло унутмаслигимиз керак. Ўша даврда етишган рус зиёлилари ҳам бизнинг тарихимиз, адабиётимизни ўрганишга катта ҳисса қўшдилар, буни ҳам инкор этиш ноинсофлик бўлади. У даврда хануз совет тоталитар мафкура механизми пухта созланиб улгурмаган, “ёркин келажакка” умид билан интилувчи хаёлпарастлар мафкура соҳасида анча-мунча мавқега эга эдилар. Ўша даврда ҳам миллий маънавият учун очиқча кураш хавфли эди, аммо хануз “тешик-туйнуклар” тўлиқ беркитилмаган, хур фикрни “янги мафкура”га бироз мослаб ўтказса бўларди. 30-йилларнинг ўрталарига бориб, миллий маънавиятимизни тўлиқ синдириб, янчиб ташлашга қаратилган сиёсат изчил амалга оширила бошланди. Асл зиё эгалари отиб, букиб ташланди. Ёзувимиз уч марта қайта ўзгартирилди. Диний эътиқоднинг энг заиф учқунларигача аёвсиз қатағон қилинди. “Миллатчилик” тамғаси энг даҳшатли айблов бўлиб, “халқ душмани” статусини олди. Ҳозир ҳақли савол туғиладики, қайси миллат манфаатини ўйлаганлар қайси халқнинг душмани сифатида жазо олдилар?

4-фасл. "Совет даври" ўзбек зиёлилари томонидан яратилган маънавий меросга муносабат.

50-йиллар иккинчи ярми, 60-йиллар бошларида Сталин шахси фош қилиниши муносабати билан яна бироз “тешик-туйнуклар” очилиб, зиё аҳлига озгина бўлса ҳам эркинроқ нафас олиш имкони туғилди. Албатта, “совет социалистик ғоялари” чегарасида, аммо нисбатан ҳалолроқ, самимийроқ сўзловчи иқтидорли ёшлар адабиёт соҳасига кириб келдилар, ўтмиш меросимизни

ўрганишга ҳам эътибор кучайди. 40 - 50-йилларда Шарқ факултетини битирган кичик, аммо иқтидорли гуруҳ, эски таълимдан баҳраманд бўлган ва тасодифий сабабларга кўра 30-йиллар катагон машинаси чангалидан тирик қутулиб қолган санокли иккинчи қатлам зиё эгаларига таяниб, эътиборга сазовор ишларни имкон доирасида амалга ошира бошладилар. Баъзи раҳбарлик лавозимидаги кишилар, Ҳабиб Муҳамедов каби фидойилар “совет социалистик мафкураси”га самимий ишонган ҳолда миллат манфаати учун қайғуриб, миллий маънавият унсурларини имкон доирасида ёш авлод онгига етказишга уриндилар, бунинг учун ҳаракат қилаётган ҳақиқий илм эгалари, зиёлиларга фаолият майдонини эркин қўйиб бердилар. “Ҳамса”нинг тўлиқ матни, “Ҳазойин ул -маоний”, “Бобурнома”, “Қутадғу билиг” матнлари шундай шароитда нашр этилди, Алишер Навоий номидаги Адабиёт музейи шундай имконият доирасида ташкил топди. Аммо барибир, тез-тез кўриб кўрмасликка солишга, билиб билмасликка олишга, Навоийни, Жомийни, Улуғбекни, Нодирани яхши дейиш учун тарихий воқеликка хилоф равишда Атторми, Хўжа Аҳрорми, Амир Темурни, Умархонни ёмонотлиқ қилиб қоралашга мажбур бўлинди. Амирий девонини, “Зафарнома” матнини эълон қилишга журъат этган олимлар дўқ-пўписа эшитдилар. Энг ёмони аждодларимиз мероси асли ҳолича эмас, “кесилган”, “қирқилган”, ҳоким мафкура руҳига мослаб талқин қилинган ҳолда ёш авлодга етказилди. Шу сабабли асл матни ўқий олмайдиган, эътибор қилишга вақт топмаган, ўша алломалар яшаб ижод этган маънавий муҳитни тўғри идрок этиш имконига эга бўлмаган авлод кўплаб тарихий ҳақиқатга зид “фикр” ва “хулосалар”ни ҳануз чиппа-чин қабул қилиб, шу асосда мулоҳаза юритмоқда, ҳатто бу гумроҳлик заминидида илмий тадқиқотлар олиб боришга уринишлар мавжуд.

Қисқаси, инсон эркин бўлиши учун, унинг маънавияти мустақил ва эркин шаклланиши учун биринчи шарт миллат ва мамлакат мустақиллигидир.

Биз бу мустақилликка 1991 йил 1 сентябрдан эришдик.

Ажаб ҳодисаки, мустақиллик ёмон одамни ҳам яхшилик сари ундар экан. Сабаби, инсон боласи табиий шароитда табиийлик сари интилади, табиийлик эса ҳамиша яхшилик, эзгуликдир. Ёмонликни нотабиий шароит пайдо қилади, миллий қарамлик вазияти шундай нотабиий шароитни вужудга келтирган эди. Шу асосдан келиб чиқиб, биз бугун ҳеч кимни кечаги айблари учун гуноҳкор этмаганимиз маъқул, фақат ниятлар фарқ қилади, турли инсонларнинг имкониятлари бир-биридан ўзгача эканлиги табиий ҳолдир.

Биз яқин ўтмишимиз, аниғи, “совет даври”да юзага келтирилган маънавий меросдан асло воз кечишимиз, унга менсимай қарашимиз мумкин эмас. Ҳамза ва Садриддин Айний, Ҳамид Олимжон ва Ғофур Ғулом, Ойбек ва Абдулла Қаҳҳор адабий мероси ўзбек халқининг маънавият хазинасидан муносиб жой олгандир. Албатта, улар ижодида замонасозлик ҳам, бадий меёрга етмаган баъзи асарлар ҳам бўлиши мумкин. Аммо уларнинг бадий салоҳияти, ўзбек халқи ва Ватанга меҳри, халқ маънавий камолоти учун қўшган ҳиссаси беназир эканини фахр билан тан олсак арзийди. “Совет даври” деб аталган 70 йиллик мураккаб тарихий жараён давомида миллий зиёлиларимиз ҳар бири ташқи имкон ва ички салоҳият даражасида халқ кўнглини ўстириб, маънавий оламини бойитиб келдилар, биз буни эътироф этишимиз ва миннатдорчилик билан улар иззатини жойига қўйиб, асарларини янгича нуқтаи-назар билан янгидан кўриб чиқишимиз лозим. Умуман, большевиклар одатини такрорлаб, бу - мутараққий, нариги - мутаассиб ёки реакцион деб тамға босиш инсофдан ҳам эмас, илмга ҳам мувофиқ эмас. Ҳар тўқисда бир айб. Биз фазилатни кўра билайлик.

Мустақиллик маънавияти халқимизнинг неча минг йиллик мустақил маънавий камолот йўлига таянади, миллий маънавиятимиз такомил босқичларини

энг умумий сатҳда бир қур кўздан кечириб чиқишни лозим топганлигимизнинг боиси ҳам ана шунда.

9-боб. Шахс ва миллат маънавий камолотининг уйғунлиги.

1-фасл. Маънавият ва маърифат.

XX аср бошларида таниқли рус шарқшуноси Олденбург Европанинг маънавият соҳасида шу кунгача қўлга киритган ютуқлари ўтмишда Шарқ маънавияти кўтарилган камолот чўққиларига нисбатан гўдак боланинг “чуғур-чуғури” даражасидадир, деган эди. Нега энди? Менинг назаримда, бу хулоса Шарқда кўп асрлик маънавий такомил жараёнида онгли равишда ишлаб чиқилган мукаммал маърифат йўллари, маънавий тарбия восита ва усулларида хайрат заминида шаклланган бўлиши керак.

Аждодларимиз ташбеҳига кўра, маънавият инсон қалбида акс этган илоҳий нур, Олий ҳақиқат нури бўлиб, уни ўзида акс эттира олиши учун инсон қалби сайқал топмоғи зарур. Зеро, сайқалланмаган кўнгилни худбинлик занги, ғараз чирки эгаллаб олади ва бундай инсон руҳиятида жаҳолат ва зулмат устунлик қила бошлайди. “Кўнгил кўчалари қайларга бошламайди” дейилганда, ана шу зулматда қолган кўнгил кўчаларидаги адашув, гумроҳлик назарда тутилса керак.

Инсон қалбига сайқал бериш жараёни эса маърифат дейилади. Маърифат маънавият сари элтувчи йўللардан иборат бўлиб, Алишер Навоий “маърифат водийси”ни шундай таъриф этади:

Водиедур юз туман минг онда йўл,
Ул бу бир келмай, онингдекким бу ул.
Ихтилофи жузв ила кулл мундадур,
Ким тараққию таназзул мундадур.
Юз туман рахрав кўрарсен беқарор,
Ҳар бири бир йўлни айлаб ихтиёр.
Ўз борур йўлиға ҳар бир муфтахир,
Йўлни айлаб ўз йўлиға мунхасир.
Бу они тутмай мусаллам, ул муни,
Ҳар бир ўздин ўзга кўрмай, ул буни⁶².

(Насрий баёни :

Бу шундай бир водийдирки, уни юз туман минг турли йўллар кесиб ўтади, аммо улардан бири иккинчисига сира ўхшамайди. Бутун ва бўлак ўртасидаги қарама-қаршилиқ ҳам шу ерда мавжуд. Тараққиёт ҳам, таназзул ҳам шу жойдадир. Унда сен юз туман йўловчини беқарор бир тарзда, ҳар бири ўзга бир йўлдан кетиб бораётган ҳолда кўрасан. Уларнинг ҳар бири ўзи кетаётган йўл билан фахрланади, ҳар бири йўлни ўз йўли томонга буради. Бири хуш тутган йўлни иккинчиси хоҳламайди, ҳар бирининг кўзига ўзиники яхши кўринади, бошқасини эса назарга илмайди).

Алишер Навоий ўз мулоҳазалари сўнгида бир гуруҳ сўқир кишиларнинг фил ҳақидаги баҳслари хусусида машҳур ривоятни келтириб, хулоса қиладики, агарчи маънавият йўллари беҳисоб бўлса-да, мақсад ягона - Ҳақиқатни англаб етиш. Инсонларнинг Ҳақиқат ҳақидаги тасаввурлари турлича бўлса ҳам, уларнинг барчаси бир ерга жамланса, умумий тасаввур асл моҳиятга яқинлашади.

Маънавий камолот жараёни турли ўлчамларда амалга ошади. Бири алоҳида шахс умри давомида, иккинчиси – миллатнинг тарихий тараққиётида, яна минтақа миқёсида, умумбашарий миқёсда ва ҳоказо. Бу жараёнлар, албатта, бир-бири билан узвий боғланишда бўлади. Масалан, якка шахс маънавиятининг шаклланиши умуммиллий ва умумбашарий маънавий тараққиёт даражасига кўп жиҳатдан боғлиқ бўлса, миллатнинг маънавий тақомили уни ташкил этувчи шахслар маънавий дунёсидаги ўзгаришлар туфайли юз беради. Биз шу пайтгача миллатнинг маънавий тақомили ҳақида сўзладик ва уни уч катта даврга бўлиб кўриб чиқдик. Бу уч давр бир-бирининг узвий давоми бўлиш билан бирга, ўзаро туб хусусиятларига кўра фарқ қилишини ҳам алоҳида қайд этиш зарур.

2-фасл. Исломгача маънавият – асотир тафаккурдан миллий ўзликни англаш сари.

Улардан биринчиси – исломгача маънавият даври - жуда узоқ - бир неча минг йиллар давом этди. Уни инсоннинг гўдаклик, болалик, ўсмирлик йилларига қиёс қилиш мумкин. Ёш болада ҳали мантиқий тафаккур яхши ривожланган бўлмайди, у эртақлар, афсоналарга ишонади, бола учун ҳаёт сеҳрли эртақдек туюлади. Айни шу ҳолат ибтидоий жамоа ва илк шаҳарлар давридаги аксарият инсонлар тафаккурига ҳам хосдир. Гўё гўдак инсон зотини ўз оила аъзолари – ота-онаси, ака-укалари миқёсида, оламни яшаб турган хонадони миқёсида идрок этганидек, ибтидоий одам ҳам ҳали на инсониятни, на миллатни яхлит тасаввур эта олмайди, оила, уруғ, жамоа, қабила, элат даражасида фикрлайди. Мавҳум тушунчаларни идрок этиш бола онги учун оғирлик қилади, худди шунингдек ибтидоий одамлар ҳам ҳар қандай мавҳум тушунчаларни бирор муайян нарсаси ҳодисага боғлаб тасаввур этадилар. Айни шу хусусият асотир тафаккур(мифологическое мўшление) учун хосдир. Ибтидоий одам учун инсоният – ўз оила аъзолари, уруғ жамоаси(катта оила сифатида), кейинча бориб, қабила, элатдан ташқарида эмас. Қабила бир уруғдан тарқалган **ирсий биродарлар уюшмаси** деб тасаввур этилади. Мушриклик, бутпарастликнинг ҳам асл сабаби – айна шу асотир тафаккурдир. Чунки пайғамбарлар доимо ягона Тангри номидан сўзлаганлар, фақат ибтидоий инсонлар қадим яҳудийлар олтин бузоққа сиғинганидек, ягона Тангри ҳақидаги илоҳий ваҳийни муайян нарсаси ҳодиса билан боғлаб тасаввур этганлари натижасида санамларга сиғиниш пайдо бўлган. Ҳар бир қабила ўзи эътиқод қилган Парвардигорини бошқа қабиланикидан фарқ қилади деб тасаввур этиш натижасида, айниқса, шаҳар-давлатдан империялар даврига ўтиш босқичида кўпхудолик тизимлари юзага келади.

Инсон маънавияти тақомил топиб борган сари унинг шуури ёришиб, аввал миллат (халқ, “будун”) сўнг минтақа ва, охири, инсоният даражасида ўзлигини англаб борган. Бугун энди коинот даражасида фикрлашга ўтиб, ўзга сайёралардан ўзига тенг ақлли мавжудотларни кидирмоқда.

Аммо инсониятнинг болалиги ҳам беҳуда ўтмаган. У биринчи бўлиб, Ватанни, она-заминни таниган, яратувчилик меҳнатини қадрлашни ўрганган. Ўзгулик ҳалолликда, рост сўзда эканини, ёмон ният, ёлғон сўз, қинғир амалнинг оқибати вой бўлишини англаб етган. Пайғамбарлар келтирган илоҳий ваҳийга кулоқ тутган, ақли етганча яхшиларга эргашган. Миллий ўзликни таниш ва ягона Аллоҳни тан олиш бир-бирига яқин ва туташ даврларда юз бергани биз учун ибратлидир. Бу даврда маънавий камолот асосан ибрат заминида юз беришини ҳам алоҳида қайд этиб ўтиш лозим. Бу ҳам болаликка хос хусусиятдир.

Туркий миллатнинг ўзлигини англаш жараёни турли бегона империялар босқинидан юртни ҳимоя қилиш билан боғлиқ равишда кечганлигини унутмаслигимиз керакдир. Шу жиҳатдан ҳам миллий ўзликни англаш

ўсмирликдан йигитликка томон улғайиш – балоғат даврига ўхшаб кетади. Айни шу даврда ёшларимиз юрт ҳимоясига тайёргарликни ўтайдилар, Ватан нима эканлигини ўзлари учун амалда янгидан кашф қиладилар.

3-фасл. Ислом минтақа маданияти доирасида миллий маънавиятимиз такомили ва маърифат йўллари:

Асотир тафаккур ҳукмронлигидан эътиқодий бағрикенглик аро миллий тафаккурга ўта бошлаган туркий элатлар тавҳид эътиқоди туфайли кўшни халқлар билан ягона маданий минтақага бирлашдилар. Ушбу ягона маданий бирлик доирасида миллий маънавиятимиз янги уфқлар сари юксалиб борди. Биз VIII – XV асрларни ўз ичига олган ушбу кутлуғ даврни 4 босқичга ажратиб ўргандик. Аммо бир нарсани, албатта таъкидлаб ўтиш жоиз. Ислом минтақа маданияти ўзидан олдинги даврда инсоният эришган барча ютуқларни чуқур ўзлаштирди, мушриклик эътиқодининг рад этилиши асло қадимги маданият самараларини ёппасига рад этиш деб тушунмаслик керак. Қолаверса, ислом минтақа маданияти доирасидаги миллий маънавиятимиз ривожининг биринчи поғонаси бўлмиш сунна босқичи, биринчи навбатда, ибратга қурилган бўлса ҳам, ҳеч қачон илми, риёзатни, меҳрни инкор этган эмас. Кейинги босқичларнинг ҳам етакчи тамойилларига биз алоҳида урғу берганлигимиз олдинги босқичдаги тамойиллар йўқ бўлиб кетганини ёки назардан четда қолганини билдирмайди. Миллий маънавиятимиз тараққиётининг ҳар бир даври, ҳар бир босқичи ўта мураккаб мазмунга, турли тамойилларининг ўзаро узвий туташган муайян уйғунликдаги тизимига эга бўлиб, уларнинг ҳар бирини алоҳида ўрганиш лозим. Аммо биз масалани илк умумий ёндошув даражасида талкин этганимиз сабабли, энг ёрқин тамойилларни ёритишга интилдик ва кўп нозик жиҳатлар сояда қолиб кетганини тан олиб ўтамыз.

Бугунги кунда биз “**маърифат**” тушунчасини баъзан тор талкин қилиб, илм ўрганиш, турли соҳалардан билим ҳосил қилиш деб ўйлаймиз. Асли ақл билан англаб етиладиган билимларни ўзлаштиришга интилиш “маърифат водийсида”ги бир йўналиш, холос. Форобий сингари файласуфлар, Юсуф Хос Ҳожиб каби аллома шоирлар ақлни, мантикий тафаккур йўли билан ўзлаштириладиган билимларни инсонни бахт-саодат сари элтувчи асосий йўл деб тушунганлар. XVIII-XIX аср Европа маданиятида ҳам шу фикр етакчи бўлди. Аммо кейинги даврларда кўп аждодларимиз илм йўлини етарли деб билган эмаслар.

а) Сунна босқичи – Ибрат маърифати;

Муҳаддислар наздида ҳазрати **пайғамбаримиз ибрати** инсон маънавий камолоти учун бош маёқдир. Шу сабабли улар умр бўйи риёзат чекиб, ҳадис тўплаганлар, уларни таҳқиқ этиб “саҳиҳ“, яъни ҳақиқий, ишончлиларини “заиф”ларидан ажратиб таснифлаганлар. Натижада, инсон ҳаёти учун ниҳоятда муҳим муаммоларга жавоб бера оладиган исломий ахлоқ-одоб қоидалар тизими вужудга келган. **Ибрат йўли** бугун ҳам шахс маънавиятини шакллантирувчи муҳим йўналишлардандир.

Асли маърифатнинг илк йўли ибратдир. Гўдак ёруғ дунё юзига келиб, яшаш ишқи билан ҳаётга интилар экан, ишни ибратдан бошлайди, она ибрати, ота ибрати, акалар ва опалар, бувилар ва боболар ибрати билан воқеликка ўз муносабатини шакллантира бошлайди. Бу дунё асли инсонга ибрат учун яралган. Дарахтларнинг қуёш сари бўй чўзмоғи - ибрат, жониворларнинг ўз тақдирига ризолиги - ибрат, тоғлар устиворлиги -ибрат, уммонлар теранлиги ибрат, қуёш ва ой хизмати, кеча ва кундуз навбати- ибрат. Пайғамбарлар сидқи, валийлар қаромати, алломалар илми, зоҳидлар тақвоси, ошиқлар ишқи, эранлар жасорати,

ташаббускорлар ғайрати, оқиллар тадбири, ҳаё эгаларининг андишаси, сиддиқлар ибоси, оналар меҳри, оталар бағрикенглиги, гўдаклар беғуборлиги, кексалар улуғворлиги - барча-барчаси инсон учун ибратдир.

Ёмондан ёмонликни англаб, ундан қайтмоқ ибрат, яхшидан яхшилиқни англаб унга эргашмоқ-ибрат. Ўғрининг тақдири- ибрат, фоҳишанинг фожиаси-ибрат, фотихлар умри -ибрат, сотқинлар тубанлиги -ибрат. Нима ибрат эмас? Барчаси ибрат.

Ибрат ола билмоқ - маънавият, кўриб - ибрат олмаслик - маънавий сўқирликдир. Аммо ибрат тақлид эмасдир, ибрат ўрнига тақлид - дил кўзининг кўрлигига далолатдир, қачонки, кимдаки, қаерда, қайси замонда ибрат ўрнини тақлид эгалласа, маънавиятнинг ўлгани - ана шу. Масалан, Пайғамбаримизнинг аёлларга муносабати. Ул ҳазратнинг аёлларга бўлган шафқати, меҳри, ҳилми, садоқати, адолати - ибрат. Ул ҳазрат ҳаёти воқелигидан фақат кўп хотин олишга рухсатни кўриш - ҳамоқат, ул ҳазратни кўп хотинликда айблаш - мусулмон учун хиёнат, ўзга учун тухмат. Ҳар икки охири ҳукм - моҳиятдан узоқ зоҳирбинлик ва жаҳолат, шайтон васвасасидир. Бир неча аёлга уйланиб, уларга пайғамбар шафқати, меҳри, адолати ва ҳимматини кўрсата оламан деб, ўз-ўзига фириб бериш - такаббурлик, шаҳватпарастлик ва ғафлатнинг биргалашиб инсоф ва инсон тафаккури устидан ҳукм ўрнатиши, инсон маънавий ҳалокатининг ибтидосидир.

б) Ислоҳ маърифатчилиги босқичи – Илм маърифати;

Маърифатнинг яна бир буюк ўчоғи **илм**дир. Илмни Шаҳс камолотининг иккинчи босқичи деб ҳисоблаш мумкин. Агар боланинг илк тарбияси кўпроқ атрофидаги катталардан ўрганиш, ўқиган-эшитган эртак қаҳрамонларидан ибрат олиш асосида бўлса, ўсмир ёшига ўтишидан унинг шуурида ҳаёт ҳодисаларига таҳлилий ёндошув уйғонади. Мактабда ҳам шу сабабли алоҳида фан асосларидан таълим бериш 6-7 синфлардан бошланади. Махсус илмларга чуқур кириб бориш эса олий ўқув юртларида амалга оширилади. Демак, илмий тафаккурнинг шаклланиши балоғат ёши билан боғлиқ. Албатта, ҳаётга илм асосида ёндошув барчада бир хил даражада бўлиш қийин. Ҳақиқий илмга қобиллик алоҳида истеъдоддир.

Илм - тафаккур билан бўлади, ахборот йиғиш илмга тайёргарлик бўлиши мумкин, ундан ортиқ эмас. Умр бўйи таом пиширмак учун сабзи-пиёз арчиб овора бўлган, аммо олов ёқиб, қозон қиздирмаган одам очликдан ўлар, аммо қорни тўймас. Илм - асли ажодлар ибратидир, ўтганлар, биз кўрмаганлар ҳақида хабар орқали ибратдир. Пайғамбаримиз ҳаёти - ибрат, Имом ал-Бухорий ҳаёти ва фаолияти ибрат, “Жомеъ ас-Саҳиҳ” китоби эса илмдир. Форобийнинг илм йўлидаги фидоийлиги ибрат, “Фозил шаҳар фуқароларининг қарашлари” рисоласи эса илмдир. “Қонун фи-т-тиб” - илм, Ибн Синонинг илмга чанқоқлиги эса ибратдир.

Биз Форобий ва Ибн Сино илмини ўзлаштиришга астойдил бўлмасак, аммо фарзандимизга уларни ибрат қилиб кўрсатсак, “Жомеъ-ас-саҳиҳ”ни ўзлаштирамасдан пайғамбаримизга меҳру садоқатдан лоф урсак, риёдир, мунофиқликдир, бу билан фақат ўзимизни инсонлар ва Аллоҳ олдида шарманда қиламиз, гуноҳларимизни кўпайтирамиз, жаҳолатимизни фаш этамиз. Аммо жаҳондаги барча илмларни инсон эгаллаб улгура олмаслиги ҳам маълум. Дунёнинг иши илм ва фаросат билан бўлур. Дарвоқе - фаросат ҳам Аллоҳнинг инъоми - маънавият нуридир. Инсон ўзига нима ва қай даражада лозим эканлигини фаросат билан (ва фаросатига яраша) аниқлаб олади. Содда бир мисол: Ибн Синонинг “Қонун-фи-т-тиб” китобини мукаммал ўзлаштирамаган кишини айблаб бўлмас, Инсон маънавий камолоти - бу билан белгиланмас. Аммо

ҳар бир шахс ўз соғлиғининг қадрига етиш даражасида, ҳар бир она ўз фарзандини соғлом вояга етказиш зарурати даражасида тиб илмидан баҳраманд бўлмоғи айни маънавий камолотга ишорадир.

Илм - ҳосил қилинган билимни идрок этмоқдир. Аммо илмни фақат рисоалардан, қоғоз юзидан қидирмоқ ҳам етарли эмас. Саводсиз деҳқоннинг зироат илми баъзи ўқиб-укмаган ёлгон академикниқидан бир неча бор юқори ва мукамалроқ бўлиши мумкин. Ер илми, табиат илми - ёлғиз китобдан ўзлаштирилмайди, ерга, табиатга, ҳар бир кўкат ва жонли мавжудотга меҳр билан, эътибор ва идрок билан белгиланади.

Саркардалиқ илми, умуман, раҳбарлик илми - санъат даражасидаги илмдир, ҳарбий маҳорат ҳақида минг бир китобни ўқиган одам лашкарни жабҳада ғалабага еткиза олишига ҳеч ким кафолот бера олмайди. Бир сўз билан айтганда, илм фақат китобда эмас, аммо китоб ўқимай илмга эришаман, дейиш ҳам оқилликдан ташқаридир.

Халқимизнинг VIII-XV асрлар ягона ислом минтақа маданияти доирасида маънавий камолоти миллатимизнинг бугунги маънавий киёфаси шаклланивида айрича аҳамиятга эга бўлди. Бу давр аجدодларимиз меросидан хабардорлик, ушбу маънавий такомил жараёнини тўғри идрок этиш миллий маънавиятимизнинг таркибий жиҳатлари ҳақида салмоқли тасаввур беради. Ислом минтақаси доирасидаги яхлит маънавий такомил жараёни - инсоннинг ўзлигини англаш йўлидир. Бу йўлнинг асл моҳияти Тавҳид эътиқоди бўлиб, уни ибтидода ибрат даражасида, ахлоқий камолот эгаларига эргашув тариқасида қабул этилган бўлса, кейинроқ ақл, мантиқий тафаккурга таяниб, умумбашарият яратган яхлит илмий ва маданий меросни англаб етишга интилиш кучайди. **Борлиқнинг ягоналиги ҳақидаги илмий-фалсафий тасаввур шаклланди**, ягона борлиқ моҳиятига қарашлар хилма-хиллиги идрок этилди. Эътиқод илм билан мустаҳкамланди. Инсон ўзини ва воқеликни тушунишда асотир тафаккур босқичидан илмий тафаккур босқичига кўтарилди.

в) Тасаввуф тариқатлари босқичи – Риёзат маърифати;

Аммо илм, ақл қудрати инсон ва жамият маънавий такомил учун етарли эмаслиги сезилиб қолди. Ирфоний такомил, **риёзат йўли** минтақа халқлари маънавиятида тобора кенг кўлам касб этди. Ҳақиқат ишқи ирода қудратини синай бошлади. Инсон ҳақиқат йўлида ўзликдан кечишни ўрганди. Диллар худбинлик зангидан поклана бошлади. Албатта, орифлик ҳар кимга ҳам насиб этмайди, валийлик рутбаси бугунги бизнинг тасаввурларимиздан беҳад юқоридир. Лекин маънавият ҳақиқат йўлида руҳият сафарбарлиги эканлигини аجدодлар бизга англатдилар.

Тасаввуф аҳли, яъни сўфийлар, ибрат ва ақлга, билимга таянишни етарли деб топмай, риёзат йўлини, руҳий сафарбарлик, ирода қудратини намойиш этиб, нафсни поклаш йўллариини ишлаб чиқдилар. Тасаввуф маърифати ўзи бир худудсиз олам. Унинг ўз мақом ва ҳоллари мавжуд. XII-XIII асрларда ўндан ортиқ тасаввуф сулуклари (йўллари) шаклланди. Жумладан, Марказий Осиёнинг ўзида Яссавия, Қодирия, Кубравия каби турли йўналишлар кенг урф бўлган. Буларнинг ҳар бирига батафсил тўхталинса, сўз узаяди. Риёзат чекиб кўнгилни поклаш, уни худбинлик зангидан тозалаш тасаввуф сулукларининг асл мақсадидир. Инсон ўз бошига тушган, ҳаётида рўй берган қийинчиликлар, турли бало-ю кулфатларга чидаши, тоқат қилиши сабр-бардош дейилади. У ҳали риёзат эмас. **Ҳақ йўлида онгли равишда инсон ўз олдига улуг бир мақсадни белгилаб, унга етишиш учун ихтиёрий равишда барча қийинчиликларни бўйинга олиб, тўсиқларни енгиб ўтиб, олға интилишигина риёзат бўлади.** Инсон риёзат чекмай умуман бирор нарсага эришиши қийин. Халқимиз шунинг учун, содда қилиб, “жондан

кечмасанг, жонона қайда”, дейди. Дарҳақиқат, риёзатсиз на у дунё, на бу дунё саодати инсонга насиб бўлмайди.

Аллоҳнинг инояти билан тасаввуф ирфони бизнинг заминда такомил чўққисига кўтарилди. Ҳазрати Баҳовуддин касб этилган ирфоний қувватни эзгулик йўлида амалий фаолиятга татбиқ этишга даъват этди. Хожа Аҳрор ва Жомий, Алишер Навоий ва Махдуми Абзамдек маънавият дарғалари ушбу йўлда юксак намуна кўрсатдилар.

Тасаввуф ирфонида аввал зуҳду тақво етакчи мақом тутган бўлса, кейинроқ илоҳий ишқ тушунчаси юқори ўринга кўтарилди. Бу туйғу охир-натижада инсонни фанодан бақога олиб чиқувчи асосий восита деб топилди.

г) *«Мажоз тариқи» босқичи – Меҳр маърифати.*

XIV асрга келиб Марказий Осиёда тугал шаклланган нақшбандия сулуки ҳазрати Баҳовуддин Нақшбанд олға сурган машҳур “дил ба ёру, даст ба қор” шиори орқали маънавий камолот эгаларини янги, юқорироқ босқичда амалий фаолликка ундади. Айни шу даврдан мумтоз адабиётда янги йўналиш, Навоий таъбири билан айтганда, **“мажоз тариқи”** шакллана бошлади. Бу йўналишнинг моҳиятида янгича талқин этилган “мажоз ишқи” ётади. Ҳанузгача мумтоз адабиётимизга доир тадқиқотларда Алишер Навоий аниқ фарқлаб берган “ҳақиқат тариқи” ва “мажоз тариқи” йўналишлари мавжудлиги жиддий эътиборга олинмайди, “мажоз ишқи” ибораси жўнгина “дунёвий ишқ” деб талқин этиш билан чегараланади. Дарҳақиқат, ирфоний адабиёт намояндалари “мажоз”тушунчасини шундай тушуниб ва тушунтириб келганлар. Аммо мумтоз адабиётда Амир Хусрав Деҳлавийдан бошлаб “ишқи мажозий” тушунчасининг талқини ўзгара бошлади. Алишер Навоий умрининг охирида ушбу янгича талқин моҳиятига илмий аниқлик киритиш мақсадида “ишқ”ни икки (“ишқи ҳақиқий” ва “ишқ мажозий”) эмас, балки уч қисмга ажратиб: “авом ишқи”, “хос ишқи”, “сиддиқлар ишқи” деб атади. Шундай қилиб, ҳам биз “дунёвий муҳаббат” деб таърифлайдиган “авом ишқи”дан ҳам, “илоҳий муҳаббат” деб ажратадиган “сиддиқлар ишқи” ёки “ишқи ҳақиқий”дан ҳам фарқ қилувчи алоҳида маънавий воқелик – “хос ишқи” мавжудлиги аниқ бўлди. Унинг асл моҳияти поклик, беғаразлик билан боғлиқ. “Хос ишқ” эгалари инсонга, бутун воқеликка “Олий ҳақиқатнинг мазҳари”(инсон кўзига намоён бўлиши) деб қарайдилар ва шунга мувофиқ муносабатда бўладилар. “Мажоз ҳақиқатнинг кўпригидир”, дейилиши шундан. Улар фанода бакони севадилар, инсонга “ҳақиқат асрорининг ганжинаси” бўлган кўнгил мулки туфайли меҳр кўядилар.

Алишер Навоий бадий-фалсафий ижодида миллат маънавияти ўзининг энг олий босқичига кўтарилди. Буюк шоир **пок инсоний меҳр**ни маънавиятнинг туғросига айлантирди. Навоий маънавияти тимсолида эътиқод ва илм, ирода қудрати ва меҳр, фидоийлик ва донишмандлик ягона моҳият касб этиб, миллат маънавиятини камолотнинг олий босқичига олиб чиқди.

Асл маъносига диққат қилсак, ўзбек тилидаги “меҳр” сўзи Навоийлар даврида “мажоз ишқи”, “хос ишқи” деб таърифланган туйғунинг моҳиятини ифодалайди. Русларнинг аччиқ мақолларидан бирида “любовь зла”... дейилган жумла бор. Ўзбекнинг “меҳр” тушунчасида ана ўша “зло” йўқ, ғараз йўқ. Ота ва она меҳри, фарзанднинг ўз қиблагони ва волидасига бўлган меҳри, оға-ини, опасингиллар аро меҳр, Ватан меҳри, табиат ва ундаги турли жонзотларга нисбатан меҳр туйғуси, дўст меҳри - буларнинг барчаси ғараздан холи, табиий ва самимий меҳр намуналаридир. Нафақат инсон боласини, балки турли ҳайвонларнинг жажжи болачаларини кўрганда инсон дилида ажиб ширин туйғу кўзғолади. Бегуноҳ гўдакнинг маъсум қиёфаси, жовдираб сиздан меҳр кутиб турган кўзлари инсонни бефарқ қолдирмайди, беихтиёр жилмаясиз, эркалаб сўзлар айтгингиз

келади. **Меҳр туйғуси** инсон учун улуғ илоҳий тухфадир. Бу туйғудан инсон ўзини маҳрум қилса, бу дунёнинг ўзида дўзах азоби ўртанишида қолади. Чунки инсон бировга меҳр бахш этмай, бировдан меҳр қўрмай яшай олмайди.

Риёзат йўли ва меҳр туйғуси барча ёш учун хосдир. Аммо инсон оила кургач, унинг ҳаётида ҳалол ризқ билан турмуш ўтказмок, фарзанд тарбияси билан шуғулланиш каби жиддий синовлар пайдо бўладики, булар энди ибрат ва илмнинг ўзи билан бўладиган савдолар эмас. Илм йўлида ҳам риёзат чекилади, аммо ҳалол ризқ билан рўзгор тебратиш, солиҳ фарзандлар ўстириб, вояга етказиш бу аслида Борлиқ ҳақиқатини амалий фаолият жараёнида бутун вужудингиз билан ҳис қилишга олиб келувчи ҳақиқий маърифат мактабидир.

Инсоннинг 30-40 ёшлик даврлари асосан риёзат билан ўтса, ҳақиқий беғараз меҳр туйғуси одатда 50 ёшлар атрофида шаклланади, дейиш мумкин. Бобо ва бувининг набирага меҳри айни шу беғараз меҳрнинг ёрқин намунасидир. Ўғил-қиз мени қариганимда боқади, парвариш қилади деб умид қилиш мумкин. Набиралар деярли бобо-бувиларни боқмайдилар. Чунки уларнинг қўлидан бир иш келгунча катта авлод борми-йўқми? Аммо “набира боладан ширин” дейилиши бежиз эмас. Ҳақиқатан ҳам чол-кампирларнинг набираларга меҳри инсоннинг янги туғилиб келаётган ҳаётга беғараз муҳаббатидир. Албатта, айтганларимиз оддий бир ҳаётий мисол. Асли меҳр туйғуси ниҳоятда улуғ инсоний ҳиссиётдир. У ҳақда Алишер Навоидан ўтказиб сўз айтиш қийин.

Хуллас, “маърифат” Ҳақиқатни англаб етиш йўли бўлиб, ўзлигини англаб етган инсон Ҳақни англаб етади, уни тасаввуф истилоҳида Ориф дейдилар, ҳозирги тилимиздаги “зиёли” тушунчаси асли ушбу даражада бўлмоғи керак, фақат “интеллигент” (яъни ақл соҳиби) эмас. Маънавий баркамоллик ҳам шунинг ўзидир. **Ибрат, илм, риёзат, меҳр барчаси маърифат йўллари бўлиб, инсон уларнинг барчасини босиб ўтмай туриб баркамол бўлмайди, мукаммал маънавий қиёфа касб этмайди.**

4-фасл. Янги даврда миллий маънавиятимиз такомилнинг бош муаммоси – сиёсий ва маънавий тараққиёт ўйғунлиги масаласи. «Хавос» ва «авом».

Янги даврнинг маънавий моҳияти икки асос : 1) дунёни сурат ва маъно яхлитлигида ўрганиш ва 2) баҳамжиҳатликда бошқаришга интилиш билан ўзлигини намоён этишини айтиб ўтдик. Ислом маънавиятининг асл мазмунига мувофиқ келувчи ушбу ҳақиқатни англаб етиш учун ислом минтақасининг илғор зиё эгалари 7 аср изландилар ва, ниҳоят, Алишер Навоий олға сурган “мажоз тариқи” тафаккур тарзида илк бор ушбу натижага етиб келинди. Шу билан буюк бобоколониимиз ислом минтақа маънавиятининг асл маъзини миллий маънавиятимиз ўзак томирига айлантириб берди ва бизнинг онгимизни, тафаккуримизни Ўрта асрлардан Янги даврга олиб ўтиб қўйди. Фақат буни англаб етишга биз учун яна 500 йил керак бўлди.

Агар темурий шахзодалар лоақал кенжа ўғил Шохруҳ даражасида оқил бўлганида, агар фақат шеърят ва санъатгина эмас, сиёсат борасида ҳам Тавҳид идроки ғалаба қилганида биз бугун улуғ бир миллат, буюк бир салтанат соҳиблари бўлур эдик. Афсус, Алишер Навоий ва Мирзо Бобурнинг армонлари 500 йил орқага сурилиб кетди. Инсон димоғида кибр балоси жойлашган. Зухд ва кибр, меҳр ва шахват орасидаги чегарани доим ҳам инсон зоти тўғри белгилай билмайди. Темурий шахзодалар бари шоир эди, билим ва завқ эгаси эдилар. Аммо уларни жоҳ кибрга, шайдолик шахватга етаклади. Улар дарвеш-шоҳ бўлмоқчи эдилар, аммо кибр ва шахват залолатга маҳкум этди.

Балки Соҳибқирон Темур Боязидни армонда қолдириб, Ҳақ иродасини адо этгандир. Ҳар ҳолда Европа XIV- XV асрлардан ўзига ўзи ҳисоб бера бошлади.

Ислом минтақа маданияти XI-XV асрлар давомида Европага катта таъсир кўрсатди. Айниқса, “аверроизм” анъанаси 10 аср ғафлат уйқусига чўмган христиан оламини Реформация ва Ренессанс (Европа Уйғониши)га олиб келди. Реформация, яъни христиан динидаги ислоҳчилик ҳаракатлари Европанинг ўз хатоларини англаб ета бошлаганидан дарак эди. Афсус, биз мусулмонлар кибрга берилдик. Ўзимизга ошиқча маҳлиё бўлдик. XV-XV аср чегараси ислом минтақаси учун маънавий такомилнинг авж нуқтаси бўлган бўлса, Европа учун маънавий юксалишнинг авж олиш нуқтаси бўлди. XVI асрдан минтақамизда таназзул, Европада юксалиш бошланди. Бу, аввало, Аллоҳнинг иродаси. Аммо биз бандалар ҳам ўз айбу хатоларимизни тўғри англаб етишга уринмоғимиз фарздир.

Нидерландия ва Буюк Британия буржуа инқилоблари, XVIII аср француз маърифатчилиги ва ниҳоят Буюк француз инқилоби Европадаги ижтимоий-маданий муҳитни буткул ўзгартириб юборди. Америка кашф этилди, Осиё ва Африка давлатлари сари юриш бошланди. XIX-XX асрлар давомида Европада аниқ ва табиий фанлар, саноат ва техника соҳасида эришилган оламшумул ютуқлар бу минтақани жаҳонда пешқадамликка олиб келди ва натижада бугунги кунда “жаҳон фани”, “умуминсоний қадриятлар” деганда, биринчи навбатда, Европа маданияти унсурлари назарда тутилдиган бўлди.

Европа бутун дунё халқлари эришган маданий-илмий бойликни фаол ўзлаштирди. Ориенталистика (шарқшунослик) кенг ривож олди ва унинг ютуқларини барча соҳалар ижодий ўзлаштириб бордилар.

Ислом дунёси маънавияти IX-XV асрларда юксак камолот босқичларига кўтарилган бўлишига қарамай, бу минтақада сиёсий структура негизи Тавҳид эътиқодига мувофиқ ўзгармаганлиги жуда оғир оқибатларга олиб келди (Бу ўзгариш Европада амалга ошди).

Сиёсий тафаккурда қабилачилик даври асотири тафаккур қолдиғи бўлмиш сулолавийлик анъанаси ва “фарр” хурофотининг тўлиқ енгиб ўтилмаганлиги ислом минтақасидаги Ўрта асрлар сиёсий маданиятининг катта қусури бўлди. На сарбадорлар, на темурийлар бу қусурни узил-кесил енгиб ўта билмадилар.

Албатта, бу даврда ҳам миллат маънавияти маълум маънода ривожланишда давом этди. XVI-XX асрларни маънавий такомил нуқтаи назаридан 2 катта босқичга ажратдик. Биринчи босқичда маънавиятнинг оммалашуви борган сари кенг миқёс касб этиб, хос ва авом орасидаги фарқ борган сари камайиб борди. Тан олиш керакки, бу жараён икки томонлама намоён бўлар эди, яъни кенг халқ оммаси маънавияти юксалиб бориши билан бирга, зодагон тоифалар маънавияти ҳам муайян даражада авомлашиб борганлигини кузатиш мумкин. Бу жараёни Турди ва Гулҳаний каби алломалар ўз ижодида ёрқин ифодалаб бердилар. Бу босқични миллатимиз учун **Янги давр маънавиятига ўтиш босқичи**, деб аташ мумкин.

Бу даврнинг энг катта ютуғи Ватан туйғусининг шаклланиши - “Ўзбекистон” тушунчасининг истеъмолга кириши бўлди.

Ислом минтақасида XVI асрдан бошлаб, дезинтеграция (ягона минтақа маданиятининг турли ўлка маданиятларига парчаланиши) жараёни кучайиб борди. Эронда Сафавийлар, Кичик Осиёда Усмонли турклари, Мовароуннахр ва Хуросонда Шайбонийлар салтанати ўрнашди. Темур авлоди Бобурийлар тимсолида Шимолий Ҳиндистонда 300 йил салтанат юритди ва бу қадим ўлкани ислом минтақа маданиятининг энг илғор анъаналари ўчоғига айлантирди. Шарқий Туркистон Хитой империяси ва Волгабўйи турклари Россия асоратига дуч келдилар. Шундай қилиб, “Жоҳ бадмастлиги”нинг кибри ва ғафлати оқибатида буюк туркий миллат парчаланиб кетди.

Шайбонийлар давлати ҳам 100 йилдан ошиққа дош бермади. Ягона ўлка икки хонлик ва бир амирлик аро талошда қолди. Бу ноаҳиллик балоси охиروқибат ягона Ватанни босқинчиларга қурбон қилди.

Янги давр Европа маънавий муҳитига хос қарама-қаршиликлар кураши охируқибат К.Маркс ва Ф. Энгельснинг муросасиз синфий кураш тарғибига қаратилган коммунистик утопиясига олиб келди. Аммо бу утопиянинг муваққат сиёсий ғалабаси, асосчилар умид қилганидек, Ғарбий Европа мамлакатларида эмас, балки сиёсий қолоқ ўлкаларда юз берди. Натижада Марказий Осиё халқлари икки томонлама жабр кўрдилар. Хур ва озод жамият ваъда қилган болшевойлар қадим Турон элатларини сунъий равишда бир-бирига қарши қўйиб, узил-кесил парчалаб ташлашга муваффақ бўлдилар. Турар Рискулов, Мустафо Чўқай, Заки Валидий Тўғон каби миллат жонқуярларининг уринишлари ўз вақтида бесамар қолди. Орадан 70 йил ўтди, ёлғон ваъдалар заминига қурилган “советлар” тузуми барибир емирилиб кетди. Қадим Туркистоннинг ягона заминиди мустақил давлатлар қад кўтарди. Бугунги сиёсий воқеликда мавжуд имкондан фойдаланиб, ўзаро яқинлашув, қардошлик алоқаларини ривожлантириш йўлини тутиш ягона тўғри сиёсат эканлиги аён бўлиб қолди. Бу йўлда маънавий, маданий бирлик сари интилиш, неча минг йиллар давомида вужудга келган яхлит маънавий меросни чуқур ўзлаштириш ва уни яхлит сақлаб қолиб, янги босқичда ривожланишини таъминлаш барчамиз учун ҳам фарз, ҳам қарз, келгуси авлодлар олдидаги муқаддас бурчимиздир.

Миллатимизга Ҳақ таоло яна бир имконият берди. Агар ўтмиш хатоларни инобатга олсак, маънавий камолот ютуқларини тиклай билсак, иншооллоҳ, бу сафар саодат йўлдошимиз бўлғай.

Инсон фитратида уч қусур бор - кибр, шаҳват, ғафлат. Бу қусурлар инсон табиатининг зотий хусусиятлари билан туташ. Шу сабабли улардан буткул қутулиб бўлмайди. Фақат ҳушёр бўлиш ва “Беайб парвардигор” эканини асло унутмаслик керак. Маънавиятнинг моҳияти меъёрни сақлай билишда.

Ўрта асрлар маънавий ҳаётида “хос” ва “авом” тушунчалари кенг урф бўлди. Яъни “хос аҳли” юксак камолот босқичларига эришди, аммо “авом” кўп жиҳатдан ибрат босқичида қолиб кета берди. Тасаввуфдаги мурид ва муршид муносабатлари ҳам айни шу маънавий тенгсизликка ишора қилади. Пирнинг кўнглидан кечгани кўпчилик муридларга қанчалик аён бўлган, ёлғиз Аллоҳга маълум. Албатта, маърифат йўлларида ҳар ким иқтидорига яраша бир даражага эришади, аммо маънавий камолот жамиятда фақат тор доиранинг ўз “ички ҳолати” миқёсида қолиб кета берса, умумижтимоий ўзгаришларга олиб келмаса, ҳаёт уйғунлиги бузилади. Маърифат тарқатиш йўли билан сиёсат ва иқтисод соҳаларида ҳам умумижтимоий ўзгаришлар содир бўлишига эришиш эса маънавият аҳлининг масъулиятидир.

Фақат хос аҳлига таяниб эркин ва ҳур жамият қуриш қийин. Оддий меҳнаткаш ҳам фақат самимий эътиқод эгаси бўлибгина қолмай, илм ва ирфондан бохабар бўлмоғи, ўзи яшаётган жамиятнинг баланд-пастини тушуниб (иқтисодий ва ҳуқуқий билимларни эгаллаб), атроф воқеликка онгли ва фаол муносабатда бўлмоғи, ҳозирги тил билан айтганда, фуқаролик жамиятининг, ҳақиқий демократик тузумнинг пойдеворидир.

Аллоҳга минг шукурлар бўлсин-ки, Мустақиллик шарофати билан миллий маънавиятимиз сарчашмаларидан бевосита қониб-қониб оби ҳаёт шиммоғимиз имкони яралди. Бугун энди эътиқод ва илм, ирода қудрати ва меҳр, Ватан ва халқ, табиат ва башарият, бир сўз билан айтганда, Олий ҳақиқат олдидаги инсоний масъулият бир бутун моҳият сифатида ҳар бир шахснинг, ҳар бир Ўзбекистон фуқаросининг маънавиятини ташкил этмоғи керак. Миллий маънавий меросимиз бизга табиат ва миллат, башарият ва коинот олдидаги бурч ва масъулиятимиздан

сабоқ беради. Миллат маънавияти ўз тарихий шаклланган қиёфасига эга, шу билан бирга моҳиятан умумбашарий қадриятларга асло зид эмас, балки мувофиқдир. Зотан, башарият асли бир ота-онанинг болалари эмас-ми? Маънавиятимизнинг асос қирралари - эътиқод ва ибрат (Сунна), илм ва мантиқий тафаккур (ислом маърифатчилиги), ҳақиқат ишқи йўлида руҳият сафарбарлиги ва ирода қудрати(тасаввуф ва ирфон), пок инсоний меҳр ва ижтимоий фаоллик (“мажоз тариқи”) - бир-бирини инкор этмайди, балки буларнинг бири кимда кам бўлса, унда маънавий тўқислик бўлмайди.

Инсон маънавияти минг бир сифат, беҳисоб жиҳат ва қирралар билан жилоланади: ҳаё ва андиша, вафо ва садоқат, ўқтамлик ва ташаббускорлик, ҳиммат ва саховат, журъат ва шижоат, орият ва хокисорлик, босиқлик ва ҳилм, фаросат ва заковат, балоғат ва фасоҳат, мардоналик ва масъулият ва ҳоказо... Хуллас, жамъи инсоний фазилатлар маънавият даракчиларидир. Уларнинг ҳар бири орқали инсон ботиний дунёси ҳақида муайян тасаввур ҳосил қилиш мумкин. Маънавиятнинг ўзак томири эса Ҳақиқат ишқи, меёр ва уйғунликда ифодаланади.

“Маънавиятнинг илмий асослари” курси бўйича

САВОЛЛАР

1. Инсон ҳаётининг маъноси.
2. Миллий маънавият назариясини шакллантиришнинг умумметодологик асослари.
3. Кўп қутбли дунё.
4. Инсон – дунё меҳвари...
5. Иқтисод, сиёсат, маънавият: инсон ва жамият ҳаётида уларнинг ўзаро уйғунлиги зарурати.
6. Инсон ҳаётида маънавиятнинг ўрни ва аҳамияти.
7. Фано ва бақо.
8. Маънавиятнинг турли таърифлари. Уларнинг бир-бирига мувофиқлиги.
9. Шахс маънавияти ва миллий маънавият нисбати.
10. Миллий ўзликни англаш.
11. Диний ақидапарастлик ва экстремизм - диний қадриятларнинг тоталитаризм тафаккури руҳидаги ғаразли талқини сифатида.
12. Дин ва маънавият. Умумий ва фарқли жиҳатлар.
13. Ижтимоий фанлар методологияси.
14. Маънавият ва фалсафа.
15. “Миллий маънавият асослари” ва “Рухшунослик” (Психология).

16. "Миллий маънавият асослари" ва "Ахлоқшунослик" (Этика).
17. "Миллий маънавият асослари" ва "Маданиятшунослик" (Культурология).
18. "Миллий маънавият асослари" ва "Нафосатшунослик" (Эстетика).
19. "Миллий маънавият асослари" ва "Тарбияшунослик" (Педагогика).
20. Маънавият ва руҳият.
21. Маънавият ва ахлоқ.
22. Маънавият ва маданият.
23. Маънавият ва нафосат.
24. Маънавият ва миллат тарбияси.
25. "Миллий маънавият асослари" фанини ўрганиш ва ўқитиш услублари.
26. Инсон табиати ва Аллоҳнинг иноятлари.
27. Ирсият, руҳият, маънавият.
28. Одоб, ахлоқ, маънавият.
29. Сиёсат ва ахлоқ.
30. Олий маънавий қадриятлар.
31. Инсон руҳининг Борлиқ ҳақиқати билан уйғунлашув босқичлари.
32. Ҳақиқат нима?
33. Турли миллатлар маънавияти ягона Борлиқ ҳақиқатининг жиолари сифатида.
34. Тафаккур турлари ва маънавият.
35. Мантиқий тафаккур.
36. Санъат ва маънавият.
37. Адабиёт ва маънавият.
38. Халқ ижоди ва маънавият.
39. Маросимлар маънавияти.
40. Тақдир ва тадбир.
41. Миллий маънавиятимизда "аҳли қабул" ва "аҳли рад" тушунчалари.
42. Миллий маънавиятимиз ва маърифат йўллари.
43. Ибрат маърифати;
44. Илм маърифати
45. Риёзат маърифати;
46. Меҳр маърифати.
47. Маънавият ва маърифат.
48. Асотир тафаккур ва миллий тафаккур.
49. Илм ва ирфон.
50. Нафс тарбияси ва Риёзат маърифати.
51. Зоҳидлик, ошиқлик ва орифлик.
52. Илм ва имон нисбати.

“Маънавиятнинг ривожланиш тарихи” курси бўйича

САВОЛЛАР

1. И.А. Каримов. “Тарихий хотирасиз келажак йўқ”.
2. И.А. Каримов. “Маънавий мерос қудрати”.
3. Миллий маънавиятимиз тарихий такомилени даврлаштириш муаммолари.
4. Манбаалар аҳволи.
5. Қадим маънавиятимизни англаб етиш қийинчиликлари.
6. Исломгача маънавият.
7. Ўлкамизда ибтидоий жамоалар ва инсон маънавиятининг илк шаклланиш жараёни.
8. Илк шаҳар жамоаси маънавияти.
9. Туркий тошбитиклар маънавияти.
10. “Авесто” маънавияти.
11. Миллат ва миллий давлатнинг шаклланиши.
12. Миллатнинг ўз-ўзини англаб етиши.
13. Янги эра бошларидан жаҳонда ва минтақада маънавий янгилаш заруратининг кучайиши.
14. Тавҳид эътиқодининг шаклланиши.
15. VIII-IX асрларда ислом минтақа маданиятининг ташкил топиши.
16. Ҳадис илми.
17. Мазҳаблар.
18. Имоми Аъзам.
19. Имом Бухорий.
20. Шариат ва ислом ахлоқи.
21. Минтақа маънавиятида Расулulloҳ ибрати.
22. IX асрда илм ва маданият.
23. Туркий тилда исломий шеърят.
24. Мантикий тафаккур эҳтиёжи.
25. Борлиқ ҳақиқатини англаб етишнинг турли йўналишлари:
26. Калом илмининг ривожланиши.
27. Мотуридий меросининг аҳамияти.
28. Ботиния таълимоти.
29. “Ихвон ус-сафо” энциклопедияси.
30. Фалсафа йўналиши.
31. Форобийнинг жамият ҳақидаги қарашлари.
32. VIII- X1 асрларда тасаввуфий қарашларнинг шаклланиши.
33. X-X1 асрлар ислом минтақасида илм ва маданият ривожининг юксак босқичга кўтарилиши.
34. Ибн Сино ва Ғаззолий “Ишқ” ҳақида.

35. Тасаввуф назарияси.
36. Ибн ал-Арабий мероси.
37. Тасаввуф тариқатларининг шаклланиши.
38. Туркистонда тасаввуф.
39. Яссавия.
40. Кубравия.
41. Баҳоуддин Нақшбанд ва тасаввуф ирфонининг камоли.
42. Бадий адабиётнинг минтақа маданиятида тутган ўрни.
43. Минтақа адабиёти Алишер Навоий талқинида.
44. Бадий тафаккур тариқлари - дунёни идрок этиш ва уни ижодий акслантиришнинг ўзига хос йўллари сифатида.
45. “Ҳақиқат тариқи”.
46. “Мажоз тариқи”.
47. Алишер Навоий “мажоз ишқи” ҳақида.
48. Ислом минтақа маданияти ривожига аجدодларимиз яратган мероснинг ўрни.
49. Минтақа маданиятида туркий шеърининг ривож.
50. “Бадойиъ ул-бидоя”да тавҳид ғояси.
51. Минтақа адабиётида хамсачилик анъаналари.
52. Алишер Навоий “Хамса”сининг моҳияти.
53. Навоий ва Аттор.
54. “Лисон ут-тайр” маънавияти.
55. “Лисон ут-тайр” да Симури тимсоли.
56. Алишер Навоий ижодида янги давр маънавиятига пойдевор қўйилиши.
57. Янги даврнинг маънавий моҳияти.
58. Ислом минтақа маънавиятининг Европа маданиятига таъсири.
59. XVI-XX асрлар миллий маънавиятимиз такомилининг икки босқичи.
60. “Миллий изтироб” шеърини.
61. Турди маънавияти.
62. Машрабнинг маънавий исёни.
63. Янги давр зиддиятлари.
64. Сиёсий қарамликнинг маънавий сабаблари.
65. Миллий уйғониш.
66. Янги давр маърифатчилиги.
67. Большевизм қатағонлари.
68. Большевизм даврида миллий зиёлилар тақдири.
69. "Совет даври" ўзбек зиёлилари томонидан яратилган маънавий меросга муносабат.
70. Исломгача маънавиятда миллий ўзликни англаш масалалари.
71. Ислом минтақа маданияти доирасида миллий маънавиятимиз такомил.
72. Янги даврда миллий маънавиятимиз такомилининг бош муаммоси.
73. Янги даврда сиёсий ва маънавий тараққиёт уйғунлиги масаласи.
74. «Хавос» ва «авом».

“Миллий мустақиллик ва маънавият” курси бўйича

САВОЛЛАР

1. Мустақиллик масъулияти.
2. Миллий мустақиллик шароитида маънавият масалаларининг долзарбланиши ва бунинг сабаблари.
3. Инсонлар онгидаги эски мафкура асоратларидан қутулиш муаммоси ва янги тафаккур зарурати.
4. Ўзбекистон Президенти И.А. Каримовнинг маънавият масалаларига алоҳида эътибори.
5. И.А. Каримов. “Истиқлол ва маънавият”.
6. И.А. Каримов. “Маънавий юксалиш йўлида”.
7. И.А. Каримов. “Халқни Ватан манфаати бирлаштиради”.
8. И.А. Каримов. “Маънавий қадриятлар ва миллий ўзликни англашнинг тикланиши” (“Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида” китобидан).
9. И.А. Каримов. “Аллоҳ қалбимизда, юрагимизда”.
10. “Маънавият ва маърифат” Республика жамоатчилик маркази.
11. Республика “Маънавият ва маърифат” кенгаши.
12. Улуғ алломаларимизнинг юбилейлари.
13. Мустақиллик даврида Амир Темур шахсига муносабат.
14. Миллий ғоя, мафкура, маънавият. Уларнинг ўзаро нисбати.
15. Мустақил Ўзбекистонни ривожлантиришнинг маънавий-ахлоқий негизлари.
16. Мустақиллик шароитида динга муносабатнинг тубдан ўзгариши.
17. Ёш авлодни миллий маънавиятимиз анъаналари руҳида тарбиялаш - улар онгини турли ғаразли "оқимлар" таъсиридан ҳимоялашнинг энг самарали йўли.
18. Миллий маънавиятимизнинг теран томирлари.
19. Мустақиллик даврида аждодларимиз маънавий меросига муносабатнинг тубдан янгиланиши.
20. Умуминсоний қадриятлар ва миллий маънавият нисбати.
21. Миллий маънавиятимизнинг умуминсоний моҳияти.
22. Ватан туйғуси.
23. Миллий маънавиятимизда "Ватан" тимсол-тушунчасининг маъно жиолари.
24. Инсоннинг моддий борлиққа маънавий муносабати.
25. Экологик муаммоларнинг ҳал этилишида маънавият омили.
26. Табиатга мулкӣ муносабат. Унинг маънавий жиҳатлари.
27. Инсон қадри.
28. Шахс масъулияти.
29. Маънавий тарбия восита ва усуллари поғонадорлиги.

30. Шахснинг иқтисодий мустақиллик масъулияти.
31. Оила маънавий муҳити.
32. Шахс, миллат, башарият.
33. Шахснинг миллат олдидаги масъулияти.
34. Ижтимоий фаоллик - маънавият белгиси.
35. Шахс эрки ва қонун устиворлиги.
36. “Ҳақ сўзни беркитманг”.
37. Ижтимоий адолат муаммоси.
38. Қадр тушунчасининг сиёсатдаги инъикоси.
39. Миллий маънавиятимизда халқ ҳокимиятчилиги масаласи.
40. Қонун ҳукмронлиги - сиёсатдаги маънавият.
41. Маънавий меросимизда бозор иқтисодига муносабат:
42. Бозор маънавияти.
43. Маънавият ва бозор.
44. Маданият бозори.
45. Тадбиркор маънавияти.
46. Тадбиркорнинг бош маънавий фазилати.
47. Уйғун фуқаролар жамиятининг маънавий асослари.
48. Ижтимоий тоифалар табиати ва маънавияти.
49. Навоий нигоҳида деҳқон ва дарвеш.
50. Аҳли футувва.
51. Ишчилар ва маънавият.
52. Зиёли масъулияти.
53. Раҳбар маънавияти.
54. Зиёли ва хизматчи.